

ИСУ

БЕОГРАД

4-7. IX 2008.

**НАУЧНИ
СТАНАК
ЛАВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ**

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР
ЗА МОДЕРНИЗАЦИЈУ ОПИСА СРПСКОГ
ЈЕЗИКА (II)

БЕОГРАД, 2009.

38/3

МЕЂУНАРОДНИ СЛАВИСТИЧКИ ЦЕНТАР
Филолошки факултет, 11000 Београд, Студентски трг 3/1

НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКИ ПРОЈЕКАТ
*ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ЗА
МОДЕРНИЗАЦИЈУ ОПИСА СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

Овај зборник садржи реферате прочитане у оквиру посебне секције на 39. научном састанку слависта у Вукове дане (2008. године). Сарадници на пројекту прочитали су тада основне тезе својих истраживања, што је, одмах, било предмет дискусије присутних колега. Током наредних месеци саопштења су уобличена у научне радове које су, затим, рецензирала двојица компетентних стручњака и дала сагласност за њихово објављивање.

Руководилац пројекта је био проф. др Љубомир Поповић (до 2008. године), а затим проф. др Божо Ћорић.

За издавача:
Проф. др Злата Бојовић

Редактори:
Проф. др Божо Ђорић
Доц. др Александар Милановић

Рецензенти:
Проф. др Живојин Станојчић
Проф. др Радоје Симић

Технички уредио и штампу водио:
Милан Крсмановић

Коректор:
Милан Крсмановић

Овај Зборник је штампан уз помоћ
Министарства за науку Републике Србије и
Друштва за српски језик и књижевност Србије

Издавач:
Међународни славистички центар
на Филолошком факултету
Филолошки факултет, Београд,
Студентски трг 3

Рукописи се не враћају

Штампа:
ЧИГОЈА ШТАМПА
Београд, Студентски трг 13

Радоје Симић
Београд

ПОСТОЈИ ЛИ ДВОСМЕРНА ЗАВИСНОСТ?

Сажетак: Аутор у овом раду заступа мишљење – и анализом грађе га доказује – да се испод Стевановићевог термина 'атрибутско-прилошка одредба' крије више одредбених форми, те да су неке од њих једносмерно упућене на именичку реч у реченици, или на глагол у предикату, а да су друге употребљене у служби одредбе и именице и предиката.

Кључне речи: атрибут, атрибутско-прилошка одредба, апозитив, апозиција, предикат, предикатив, предикатонд.

1. Уводне напомене

1. Међу Стевановићевим 'одредбама самосталних речи' налази се и тзв. атрибутско-прилошка одредба. Дефинисана је као детерминатор који „пре свега, каже особину појма означеног именом уз који стоји за време док се врши радња у предикату”: *Он се ведар враћа без бора на челу*. Аутор у тој функцији идентификује искључиво придевске речи, и то по њиховој начелној (не увек и практичној) заменљивости прилогом: *Он се ведро враћа*. Зачудо их Стевановић пореди са апозитивом приписујући им да одређују „већ одређени појам”. Није приметио да је придев у неодређеном виду, што га приближава предикативној функцији. Није такође приметио да и конструкција предл. + именица у падежу (или свакако и само именица у падежу) *без бора на челу* одговара дефиницији, пошто исто као *ведар/ведро* 'каже особину појма означеног именом уз које стоји за време док се врши радња предиката'. Константујемо за сада да 'атрибутско-прилошка одредба' има статус упоредив са предикативом, бар у примеру пред нама, те да се поред придевских речи у истој функцији могу наћи падежни облици са предлогом и без предлога.

Ако је, даље, 'привременост' атрибуције, тј. њена уоквиреност глаголском радњом из предиката реченице, одлучујућа специфичност атрибутско-прилошке одредбе, а не заправо *д в о с м е р а н* одредбени однос према именици уз коју стоји и према глаголу, – онда је реч о 'привременом атрибуту',

тј. атрибуту чија детерминација вреди за време трајања предикатове радње, а не увек и о атрибутско-прилошкој одредби. Стевановић је у својим интерпретацијама доста нејасан, али је видљиво његово схватање, које је у више наврата поновио. Тако он нпр., мимо везе са атрибутско-прилошком одредбом, не увиђајући је, у поглављу о употреби инстр. говори о 'привремености' инструменталне по њему 'допуне' у примерима: *Осуле се овце с јагањцима* или *Зар се у ово вријеме долази с кравама кући?* У првом „је писац хтео рећи: расуте су овце с којима су у то време били јагањци”, а у другом се „говори или да чувари крава заједно с њима долазе кући 'у ово време' или да ти који су с кравама тада долазе кући”. Али Стевановић ипак увиђа да се овде „тек из контекста, одн. из целе језичке ситуације, схвата у којој је нијанси дотична синтаagma употребљена”. Ту без сумње спада и питање 'привремености', која се такође препознаје из опште ситуације, као у првом овдашњем примеру, или из контекста ('у ово време'), у другом.

2. Постоји, међутим, читава једна категорија инструментала – тзв. 'инструментал опреме' – који своју 'привременост' добија од структурне констелације у којој се налази, јер је постављен и стварно између субјекта и предиката реченице. За њега Стевановић утврђује да „у примерима типа: *У близини сеђаше Јанко с књигом у руци...* појам пратилац није равноправан с главним појмом, којему се у овом случају приписује оно што значи глагол у реченици; отворена књига, дакако, у време док је Јанко седео, у односу према њему, била у његовим рукама...; њу је Јанко... имао при себи док је седео”.

Наравно, није најзначајније 'приписивање' садржаја именице у инструменталу (тј. *с књигом*) оној у положају субјекта (*Јанко*) за време док траје предикатова радња (*сеђаше*); већ је најзначајније што из синтагме *с књигом* (*у руци*), сазнајемо и о начину како је Јанко седео. Инструментал свој садржај 'приписује' исто тако и предикату колико и субјекту: квалификатор је и једнога и другог истовремено. Да је то обична служба инструментала, показују Стевановићеве примери, од којих неке наводимо: – *Оде дечко с тврдим земичкама*; – *Велика упаде с лучем у руци*; – *За њим увек иде пандур с пиштољем и јатаганом*; – *Момче граби с пробијеним бубњем*; – *Изиђе [он] с бременим из зграде* итд.

3. Са тога гледишта мораћемо се, како смо већ и започели, замислити над типом атрибутско-прилошке одредбе: да ли је она стварно упоредива са апозитивом, како из Стевановићеве дефиниције проистиче, или напротив – са неким другим одредбама, горе са предикативом, а овде са атрибутом (на једној, и адвербативом, на другој страни), на што упућују управо наведени примери. Јер, наиме, *Јанко с књигом* сасвим одговара нашем адлоцираном атрибуту. Наш задатак, према томе, уоквирен је Стевановићевим интерпретацијама: ваља, прво, одредити класификацијску слику атрибутско-прилошке одредбе на скали са осталима; и ваља, затим, одредити њену позицију у конструкцији са именицом и глаголом.

2. Преглед грађе

1. Пошто видимо да између атрибутско-прилошке одредбе и атрибута влада пуни паралелизам што се тиче лексичког и обличког инвентара, као и да сем придева, одн. прилога, исту функцију могу обављати и падежне форме с предлогом и без предлога, тиме се више нећемо бавити, него ћемо прећи на обраду грађе¹, па ћемо најпре прегледати придеве и прилоге у тој функцији.

1) Следи прва група примера:

– ... јер они познају своју зиму и не дочекују је *неспремни* ИА ТХ 130; – Он се *неопажен* увлачио у ханске штале Иа ТХ 197; – Дуго је [тј. Симка] лежала *непомична* уживајући у себи Дћ Кор 98; – Први пут је *овакав* дошао кући Дћ Кор 104; – Ђорђе *мамуран* седи на кревету Дћ Кор 149.

а) У првом примеру инсистира се на 'спремности' оних који дочекују зиму, у предњем плану; а у задњем и на томе да се зима 'спремно' дочекује. Прво је стварно квалификација субјекта која важи за време вршења предикатове радње; а друго је квалификација саме те радње. И у другом наведеном примеру младић о којем иде реч био је неопажен док је обављао недопуштени посао, али је и тај посао – исказан предикатом – био неопажен. У трећем примеру Симка је била непомична кад је лежала, али је то био и начин лежања.

б) Посматрана у служби именичког квалификатора, атрибутско-прилошка одредба је у нашим примерима идентична са атрибутом, за што не треба посебних доказа.

в) И начелна заменљивост придева хомологним прилогом овде је већином стварна, па у том случају први пример би гласио: *они познају своју зиму и не дочекују је неспремно*; или други: *он се неопажено увлачио*; трећи: *Симка је лежала непомично*. Трансформацијом је ипак измењен и смисао односа, па не само да је 'приписивање' садржаја одредбе усмерено сада првенствено на глаголску реч, него је оно друго усмерење готово избледело. Обличке прилике у конструкцији, видимо, од битног су значаја за схватање смисла. Но остаје факат *двосмерног* карактера 'приписивања' садржаја као функционалног начела код атрибутско-прилошке одредбе. Стога је уз мало пажње лако идентификовати такве конструкције. Наводимо само три примера да би се видело да их у тексту стварно и има, тј. да се стварна заменљивост придева прилогом и дешава:

– *Изгубљено* се гледају селаци Дћ Кор 115; – Никола *клонуло* седе у снег не пуштајући колац Дћ Кор 124; – Нађа га је посматрала *зачуђено* МиЦ Лонд 2/21.

У првом примеру замена придевом није сасвим очигледна, јер захтева измене у реду речи, како би придев доспео у положај који му одговара на

¹ Грађа је преузета из *Српске синтаксе* (исп.: Симић – Јовановић 2002: II том и *Извори и литература*).

основу 'природног' реда речи: – *Сељаци се гледају изгубљени*. У другом и трећем примеру тих сметњи нема: *Никола клонуо седе*; – *Нађа га је посматрала зачуђена*.

2) Сличне су атрибуто-прилошке одредбе у следећој групи примера:

– *Још млад се* [Абдулах-паша] прославио и обогатио ИА ТХ 37; – *Нећеш задуго* [ти] тако ићи *витак* ИА ТХ 148; – *Такав* какав си [, ти] не можеш овде остати ИА ТХ 148; – *Чиста и свежа* отићи ће [тј. Симка] у манастир ДЋ Кор 98.

Разлика је само у томе што придев, вероватно из конструктивних разлога синтагме у којој је (исп. *још млад*, *тако витак*, *такав какав си*), или због природе грађе од које је сачињен (нпр. *чиста и свежа*), али и из општих синтаксичких разлога, практично није заменљив прилошком речју.

Конструктивни разлози нису сасвим убедљиви (Јер зашто нпр. можемо рећи *чисто и свеже изгледа*, поред *чиста и свежа изгледа*, а не можемо *чисто и свеже отићи ће?*).

Остају према томе општи синтаксички услови. У првом примеру Абдулах-паша био је још млад у време кад се прославио и обогатио. На њега се мисли, у другом примеру: витак је док хода. Симка ће, у последњем примеру, бити чиста и свежа кад буде кренула у манастир. И тако даље. Глаголска реч у предикату није детерминисана придевском, већ она сама стоји уз ту реч одређујући време за које вреди њено приписивање особине именској речи, овде оној у положају субјекта. С правом су стари граматичари ову јединицу назвали 'привременим атрибутом', а млађи 'актуалним квалификатором'. Како смо актуалност узели као особину предикативности (исп. *Синтаксу*: 3.5.1.3.3.2), тога нам се ваља држати и овде, па ћемо придевску реч у тој функцији назвати заправо 'предикатоидом' (исп. такође 1.5.1.3.3.2).

3) Прилошка трансформација није допуштена ни у примерима:

– *Одјекује у њој испражњеној и великој* као манастир ДЋ Кор 96; – *Нудила је себе свесно невину* са оштрим, јасним жељама ДЋ Кор 98; – *Ђорђе ме је тукао ни криву ни дужну* ДЋ Кор 102; – *Нека је цело село гледа, њу голу, врелу, широку* као њива ДЋ Кор 154;

– ... *заклињао се да ће пре него што умре још видети Бехџетову главу набијену на колац* ИА ТХ 195; – *Сат, огроман, са гвозденим сказаљкама, задржао их је задивљене* МЦ Сеобе 28.

И овде је обличка блокада мотивисана конструктивним разлозима: конгруенцијским показатељима атрибуто-прилошка одредба је 'заштићена' од усмерења према субјекту, а једносмерно прикључена другој именској речи: у првом примеру заменици у лок. с предлогом у *њој*, у служби глаголске одредбе; у другом заменици *себе* у акузативу без предлога, сада у служби ближег објекта; у трећем заменици *мене*, опет у истом падежу и функцији као код претходног примера. И овде се ради о предикатоиду.

Напомене је вредна упадљива околност да атрибуто-прилошка одредба често стоји уз заменицу, за разлику од атрибута, који је врло редак у тој позицији.

4) На реду су примери по нечему заиста друкчијег типа од свих претходних:

– Тако је стајао, *прикован*, између светлости и свеће ИА ТХ 56; – Али ту се њезина мисао, *уплашена и немоћна*, заустављала ИА ТХ 295; – Писар онда, сав *црвен*, виче МЦ Лонд 142; – Рјепнин онда ћути, тренут-два, *заморен* МЦ Лонд 143; – Силази затим, јер се уморио, *гладан, и жедан*, у подземну станицу МЦ Лонд 145; – На вратима, *погурен*, стоји Стева Чађевић ДЂ Кор 114; – Старац се усправи и учврсти, *пркосан, важан*, као споменик ДЂ Кор 119; – Аћим стоји на путу, *усправан, непомичан, посађен* између мртвог Чађевића и онесвешћеног официра ДЂ Кор 124;

– Врата су се полагано отворила, иза њих је стајао човек, *огрнут* чобанском кабаницом, *блед и бунован*, са фењером у руци ИА ТХ 297; – Тола полако пође за њом, *тежак, руку опуштених* од умора ДЂ Кор 106; – Аћим, *натмурен, са штапом* преко леве руке, изиђе из општине ДЂ Кор 116;

– ... нестaje некуд [чиновник], иза ормана, откуда се враћа, *срдито*, тек после десет минута МЦ Лонд 142; – Рјепнин му, *понизно*, каже, да он разуме МЦ Лонд 143.

а) Два првонаведена случаја на први поглед се не разликују од претходних: нпр., мисао је на једној страни уплашена и немоћна, а на другој је таква била кад се заустављала. Али једна битна ствар издваја овај од досада наведених примера, а то је положај придева у општој синтагматској целини: он заправо одговара Стевановићевој представи о тој одредби: она је 'накнадно додата', тј. апонирана – у ствари дислоцирана. Уместо атрибутско-прилошке, пред нама је, рећи ћемо, 'апозитивно-прилошка' одредба. Исто је и у трећем примеру: писар је описан као сав црвен; али он је такав док виче. Но 'црвенило' писарево је именовано као аутономна чињеница, накнадно придружена једном и другом вањском садржају, никако интегрисана.

б) Други скуп примера разликује се од претходног само по томе што поред придева у њему имамо и неконгруентне апозитиве у облику падежа с предлозима: *са фењером у руци* или *руку опуштених (од умора), са штапом (преко леве руке)*.

в) У последњем скупу примера наведени су прилози у одговарајућој позицији, који показују да конверзија придева у прилоге следи правилима као и код наведених атрибута. Но она ипак није увек без сметњи, већ зависи од различитих суптилних момената. Нека нам о томе посведоче још два следећа пара примера, у сваком чланови сличног значења, са по две узастопне стране истог текста:

– По неки пролазник, на тротоару, погледа га, за тренут, *зачуђен* МЦ Лонд 2/30; – Кад је сунчан дан, – а ти су ретки, – силази у подрум, *жељан* сунца, *тужно* МЦ Лонд 2/37;

– Лекар га је, међутим, тешио, *набусито* МЦ Лонд 2/48; – Лекар је пред њим стајао, *потиштен* МЦ Лонд 2/49.

У првом пару замена облика је слободна: *погледа га* *зачуђено* – *силази тужан*. Али у другом пару постоји нека сметња, јер није обично *теши га набусит*, као што је необичније *стајао је потиштено* од облика у тексту. На делу је, вероватно, лексичка компатибилност: 'набуситост' је ближа 'тешењу', него његовом покретачу, као што је 'потиштеност' заиста карактеристичнија за личност него за њено понашање.

3. Закључак

1. Крајњи је закључак о атрибуто-прилошким одредбама да су оне разноврсне по синтаксичким особинама, и да су по томе паралелне осталим адлокативима, одн. дислокативима – атрибутима и адвербативима.

2. Ваља нам се подсетити да смо још у вези са апозитивом и апозицијом увели и термин 'предикатоид', и да смо га у овом поглављу назвали и 'актуалним квалификатором' – по томе што има карактер актуализованог детерминатива. Предикатоидни дислокативи свих врста – и апозитив и апозиција, а и апозитивна атрибуто-прилошка одредба – разликују се по правилу од основних типова своје врсте, тј. адлокатива, по томе што попримају неке особености предикатива. Ми смо предикатоид издвојили јер сматрамо ипак да предикатоидна функција није идентична ни са предикатском нити са предикативном.

ЛИТЕРАТУРА

Симић–Јовановић 2002: Р. Симић и Ј. Јовановић, *Српска синтакса II*, Београд: НДСЈ – Јасен.

Стевановић 1991: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, пето издање, Београд: Научна књига.

Radoje Simić

GIBT ES ZWEISEITIGE ABHÄNGIGKEIT?

Sog. attributiv-adverbialer Qualifikator, nach M. Stevanovićs Terminologie, ist kein einheitlicher. Bei der Analyse des Materials hat sich herausgestellt, dass man im Skr. mindestens vier verschiedene Sprachelemente unterscheiden kann: erstens, sog. 'zeitgebundenen' Atribut (Зар се у ово вријеме долази с кравама кући?); zweitens, richtigen attributiv-adverbialen Qualifikator (Он се неопажен увлачио у ханске штале); attributiv-predikativer Qualifikator (Сат, огроман, са гвозденим сказаљкама, задржао их је задивљене); apositiv-adverbialer qu. (По неки пролазник, на тротоару, погледа га, за тренут, зачуђен). Manche von denen bestimmen sowohl eine nominle Einheit im Satz, wie auch das Verbum in der position des praedikats – sind also zweiseitig angagiert als Bestimmungen.

Божо Ђорић
Београд

О ТВОРБЕНОЈ ХОМОНИМИЈИ

Сажетак: У раду се расправља о појму хомонимије уопште, о дефиницијама тог појма и о разним његовим врстама. У центру пажње је хомонимија у сфери творбе речи: говори се о разлици између лексичке и творбене хомонимије, те о хомонимији и полисемији међу изведеним речима.

Кључне речи: хомонимија, хомоним, творба речи, лексика, универбизација.

1. Уопште о хомонимији и хомонимима. Хомонимија се, широко схваћено, може посматрати као појава коју карактерише *гласовно поклапање двеју или неколико језичких јединица различитих по значењу* [Розентал–Тељенкова 2003]. Такве се језичке јединице називају *хомоними*. Један од кључних елемената ове и сличних дефиниција *хомонимије* јесте **р а з л и ч и т о з н а ч е њ е**, што сугерише да само оне језичке јединице које поседују значење могу бити хомонимне. Како је *морфема* најмања значењска јединица језика, закључујемо да од ње креће лепеза могућих хомонимних односа (следе речи, лексеме, синтагме, реченице, фраземи и сл.). Тако гледано, хомонимије има у сфери граматике (морфологије, творбе речи, синтаксе), лексике и фразеологије. Будући да *глас* не поседује значење, јасно је да се на нивоу фонетике (фонологије) не може говорити о хомонимији. Начелно гледано, расправа о хомонимији тиче се само јединица изолованих од свог контекста, било језичког, било ванјезичког, што значи да се анализи подвргавају изоловане морфеме, речи, лексеме, реченице, фраземи и сл.¹

2. Лексичка хомонимија. Постојање лексичких јединица које истим гласовним саставом реферишу о различитим појавама реалног света јавља се у лингвистици као крупан теоријски (лексиколошки) и практични (лексикографски) проблем. На теоријском плану ваља утврдити критеријуме за прецизније диференцирање јединица хомонимне и полисемичне природе, а

---

¹ Исп. на пример лексеме *нанула* (врста обуће) и *нанула* (покр. певница у цркви), које су издвојене из свог контекстуалног окружења и доведене у хомонимну везу за потребе лексиколошког приручника [Драгићевић 2007: 321].

на практичном плану – треба наћи оптималан начин како ове различите јединице представити у лексикографском делу. Корисник речника једном уз тражену лексему може да нађе више од једне семантичке интерпретације, а други пут поред такве лексеме стоји јоше једна гласовно идентична лексема, свака са својом значењском дефиницијом (исп. *кòнац*¹ и *кòнац*² у РСЈ-у). Теоретичари би казали да се у првом случају ради о једној лексеми са два или више значења (појава позната под називом *полисемија*), а у другом о две различите лексеме са својим посебним значењима (појава позната под називом *хомонимија*). Показује се, међутим, и на примеру лексикографских дела, да разграничење полисемије од хомонимије уопште није једноставно. Принципијелно гледано, између наводно хомонимичних и наводно полисемичних речи не постоји разлика – сваки појам из објективне стварности има свој језички знак, у нашем случају „своју” лексему, али се *технички* у речницима поступа различито: једна одредница кад се ради о полисемији, а две одреднице (или више) кад се ради о хомонимији. Ван сваког спора реч *ручица* има више од једног значења, тј. постоје најмање три десигната која се њоме именују (*мала рука, дршка, повесмо*),² а ипак се сва три значења лексикографски операционализују у оквиру једне одреднице, чиме лексикографи сугеришу да се ради о једној полисемичној (вишезначној) лексеми.³ Пажљивији корисник речника може, међутим, уочити да у диференцијацији полисемичних и хомонимичних јединица има много прозвольности и недоследности. Тако, на пример, РСЈ има одреднице *Швајцарац* (*припадник народа који живи у Швајцарској, становник Швајцарске*) и *швајцарац* (*швајцарски франак*), што се може узети као коректан лексикографски опис двеју гласовно идентичних, а творбено-семантички различитих речи (*етнонима* и *универба*). Ипак, не поступа се на исти начин у другим, принципски гледано, сличним паровима речи. Наиме, исти речник има одредницу *саобраћајка* у два значења: 1. разг. *саобраћајна несрећа*. 2. *жена саобраћајац*, иако су у питању заправо две творбено-семантички различите речи (иза првог значења крије се *универб*, а иза другог *мовирани фемининум*).

Стога је разумљиво што се у сваком уџбенику *лексикологије* хомонимији и полисемији посвећују посебна поглавља, где се ти појмови и дефинишу. Иако сваки аутор приручника покушава да дефиницији дâ лични печат, ипак су оне сличне, а разлика се своди евентуално на квантитет. Кад је о хомонимији реч, а она је у овом раду у центру пажње, навешћемо најпре једну опширну дефиницију, такву која претендује на свеобухватност:

„Већина аутора који су се бавили лексичком хомонимијом слаже се у томе да је хомонимија *релација између лексема* које припадају *истој граматичкој врсти речи*, имају *исту форму и различита*, са синхронијског становишта *неповезана значења*”⁴ [Драгићевић 2007: 320].

² Исп. РСЈ.

³ О различитом гледању на статус ове лексеме исп. у Драгићевић 2008.

⁴ Курзив наш.

Наведена дефиниција настала је, очито, као плод жеље да се из више дефиниција разних аутора створи једна конзистентна целина. Међутим, таква преузимања носе са собом и одређен ризик: комбинација елемената разних тумачења може у резултату произвести одређене нејасноће, будући да се у нову, сложенију дефиницију преносе мане појединачних дефиниција, што показује, у извесној мери, и ова управо цитирана. Прво, није прецизиран карактер *релације између лексема* у хомонимији (ко их, како, зашто и где ставља у некакав однос); друго, критеријум припадности *истој граматичкој врсти речи* може да збуни читаоца, тј. неће му бити јасно зашто *добрo* (именица) и *добрo* (прилог) не би могли бити *хомоними* (зар само зато што припадају различитој класи речи)⁵; треће, није прецизирано шта значи *иста форма* (може се само претпоставити да се под *формом* овде подразумева *звучовна* структура лексема); четврто, извесну забуну уноси опсервација да постоје *различита* и *неповезана* значења (коначно, јесу ли различита или су само неповезана).

У једном старијем приручнику нашли смо много концизнију дефиницију, али је и она, можда баш због своје краткоће, делом конфузна:

„Kad se u jeziku *izjednače izrazi*⁶ dvaju leksema različitih značenja, govorimo o homonimiji (grč. homonimya)” [Самарија 1995: 26].

Лоша страна ове дефиниције долази отуда што из ње произилази да неко, некад, негде „*izjednačava izraze dvaju leksema*” (с којим циљем то чини, а кад то већ чини зашто то чини само са две речи), кад се зна да те језичке јединице, обично независне једна од друге, слободно функционишу у лексичком систему тог истог језика, у одговарајућем језичком и ванјезичком контексту. У том смислу функционисање лексема типа *кућа* и *клавир* исте је природе као и у пара *конац* (нит) и *конац* (крај). Гласовна једнакост двеју последњих не даје им никакву посебну позицију у језичкој комуникацији. Просто, реч је о два различита значења представљена различитим гласовним саставом у једном, односно истим гласовним саставом у другом случају, при чему нико није *изразе* једног пара разједначавао, а другог изједначавао. Уосталом, расправа о хомонимији је артифицијелне природе: лингвисти „исецају” гласовно идентичне лексеме из контекста и тако их доводе у везу.

⁵ Исп. наслов (и рефрен) забавне песме *Око моје главе*, где интерпретатор (у питању је рок група *Шарло Акробата*) прву реч изговара са краткосилазним акцентом на првом слогу. Па ипак, реченицу слушаоци тумаче двојако будући да прва реч може бити и именица и предлог. (Текст песме гласи: Болесници трче преко парка/До трга носе папуче под мишком/Носе зубала у руци /Крените за њима све до киоска /У сенци купите им све што желе /Напола су будни али напола су луди / Лавез стакла смирује им натечене живце / Рика гвозђа затиче их апсолутне кривце / Завијених руку ногу очију и рана /Око моје главе / Буде ме и траже нешто што сам од / Њих скрио пршљенове кости цео / Рељеф мртвог трупа дижем се и / Вичем: брацо гипс је у фиоци / Скочише окомише се / Он се нама руга поздрављају криком / Сваки нови део тела што га трају / Са мене напрегнувши цела / Понекад је тешко после година и мрака / Сетити се како неко опет / Витла ножем / Око моје главе. У Новом Саду је одржана изложба новембра 2007 под називом *Око моје главе*, академског сликара Данила Вуксановића. Наслов изложбе престаје бити двосмислен тек кад се погледају слике (тад се види да је прва реч именица).

⁶ Курзив наш.

Форма се, као што се види, узима као важан елемент при дефинисању хомонимије, али како је тај појам семантички „разуђен”, он уноси у дефиницију одређен ниво непрецизности. Несумњиво је, рецимо, да, графички гледано, *лук*, *телешце*, *бег* представљају три лексичке јединице српског језика, али, кад се оне прозодијски операционализују, резултат је друкчији: у питању је шест лексема: *лѹк* (биљка) и *лѹк* (оружје), *телѹшце* (мало тѹле) и *телѹшце* (мало тѹло), *бѹг* (титула) и *бѹг* (исп. *бежати*). Отуда није довољно у дефиницији говорити уопштено о форми (изразу), већ се тај сегмент мора прецизирати у њој самој. Тако би изван лексичке хомонимије остали примери типа *лѹк* и *лѹк*, *телѹшце* и *телѹшце*, *бѹг* и *бѹг* и сл.,⁷ а остали би у њој примери типа *кѹнац* (нит, влакно) и *кѹнац* (крај, завршетак), *брѹдо* (на разбоју) и *брѹдо* (узвишење), *пѹлог* (јаје) и *пѹлог* (земљиште), *лѹг* (шума) и *лѹг* (пепео), *грѹд* (насељено место) и *грѹд* (степен), *сѹд* (оцена) и *сѹд* (посуда), *досађивање* (досађивати, тј. додијавати) и *досађивање* (досађивати, тј. довршити сађење), *кѹлскѹ* (кола) и *кѹлскѹ* (коло), *освѹтити* (цркву) и *освѹтити* (исп. освета), *варљивѹст* (непоузданост) и *варљивѹст* (сварљивост), *чвѹрчић* (чвор) и *чвѹрчић* (чворак) итд.

Појам *значење* такође се јавља у свакој дефиницији хомонимије и то редовно са атрибутном *различито*. Али, иста синтагма (*различито значење*) може се користити и онда када се говори о *полисемији* (што је страни термин за вишезначност). Принципијелно гледано, *освѹтити* и *рѹчица* су вишезначне речи, али ће лексиколози за прву казати да је *хомоним*, а за другу да је *полисемична*. И сама лексикографска пракса, како смо видели, показује да је тешко утврдити прецизне критеријуме за разграничење ових двају појмова. Ако се, на пример, посматрају називи вршилаца радњи, који су по правилу граматичког мушког рода (исп. *наставник*, *математичар*, *доцент* итд.), онда се показује двојство у њиховој семантичкој структури: они, с једне стране, имају генеричку функцију у језику (укључују свако лице, без обзира на пол), а с друге стране, могу значити и особу мушког пола. Ово семантичко двојство захтева одговор на питање – ради ли се овде о полисемији или о хомонимији? На то би питање било лако одговорити кад би постојали јасни критеријуми за разграничење хомонимије и полисемије, а таквих критеријума још увек нема. Наиме, именица *доцент*, семантички гледано, није иста јединица кад значи занимање уопште (генеричка формација) и кад значи лице мушког пола, мушкарца (маркирана формација). Шематски би се то могло представити на следећи начин:

мушко	женско		
доцент ¹	+	+	
доцент ²	+	–	
доценткиња	–	+	

⁷ Овакве структуре називају се *хомографима*.

Шема показује да *доцент*¹ значи занимање независно од полне разлике, док је *доцент*² спецификован у погледу пола. Ова спецификација условљена је одговарајућим контекстом, тј. појавом еквивалентне маркиране форме *доценткиња*. Разлика између једне и друге маркиране формације јесте у томе што једном полна ознака нема материјално изражен маркер (=ø), а други пут маркер је суфикс *-киња*. И поред очите семантичке разлике, тешко би ко казао да су *доцент*¹ и *доцент*² две различите лексеме. Начелно, полисемија је последица преношења значења, тј. лексичке метафоризације. Отуда се каже да је лексема *глава* полисемична јер значи и део људског тела, а секундарно, рецимо, и део мотора. Међутим, за именицу *доцент* не важи иста процедура. Може се казати да је, синхронно гледано, *доцент*² секундаран у односу на *доцент*¹ (дијахроно ће пре бити обрнуто), једнако као што је и *доценткиња* секундарна у односу на *доцент*.⁸

3. Морфолошка хомонимија. У морфолошком систему српског језика огроман је број јединица исте гласовне (и прозодијске) структуре, а различите семантике у свим врстама (променљивих) речи. Именица *град*, на пример, има исту морфемску структуру у номинативу и акузативу једнине (*град-ø*), што значи да се ради о морфолошкој хомонимији у парадигми једне променљиве речи: иста граматичка структура има различито граматичко значење. (Најдрастичнији пример ове врсте представља једнакост датива, инструментала и локатива множине деклинабилних речи. Та се појава обично назива *синкретизмом*). Облик *дана* (ген. једн. именице *дан*) хомониман је са обликом *дана* уз неке бројеве (исп. 2, 3, 4 *дана*), а облик *жене* (Н/А множине) хомониман је са обликом *жене* уз исте бројеве (исп. две, три, четири *жене*). Таквих појединости у српској граматици има много код свих променљивих речи: постоји обличка једнакост наспрам семантичке разлике. Број морфолошких хомонима био би далеко већи да није прозодије која регулише дистинкцију међу јединицама истог гласовног састава. Може се, у оквиру морфолошке хомонимије, говорити и о наставачкој хомонимији: у наведеним именичким облицима наставак *-а* у ген. једнине хомониман је са наставком *-а* у пакулу, што важи и за наставак *-е* у другом примеру. Једнако би тако и наставак *-ама* (у *женама*) био хомониман у три множинска падежа, и сл.

4. Синтаксичка хомонимија. У језику постоје реченице које се формално ни у чему не разликују (имају исти ред речи, исту морфолошку и лексичку структуру), али се издвојене из контекста могу семантички интерпретирати на два или више начина. Тако се реченица *Критика српског представника била је оштра* може схватити двојако: да је *представник критиковао* (агенс) и да је *представник критикован* (пацијенс). Као класичан пример синтаксичке хомонимије може се узети реченица *Знам да радим*. Она се може двојако схватити: а) свестан сам чињенице да радим; б) способан сам да радим. И реченице типа *Причао је како су пили пиво* и *Видели смо где буши отвор* могу се двојако интерпретирати: *Причао је да су пили пиво/Причао је о начину*

⁸ Није сасвим јасно чиме је реч *доценткиња* мотивисана: да ли је мотиватор *доцент*¹ или је то *доцент*².

како су пили пиво; Видели смо да буши отвор/Видели смо на ком месту буши отвор.

5. Фразеолошка хомонимија. Покаткад се и устаљени изрази могу двојако схватати, као што показују следећи примери: *дати реч* - а) *учврстити неку погодбу*, б) *одобрити некоме да говори (на скупу)*; *сврби (ме) рука* - а) *очекивати добитак*, б) *хтети истући некога*; в) *намеравати нешто урадити рукама (написати и сл.)*.

6. Творбена хомонимија. Познато је да творба речи има чврсте везе са граматиком (па се проучавала и проучава као део морфологије), али и са лексиком (па се проучавала и проучава као део лексикологије). Временом ће се творба речи конституисати као самостална лингвистичка грана, што, у контексту о коме говоримо, намеће питање о постојању *творбене хомонимије*. Међутим, управо због снажне повезаности творбе речи са другим лингвистичким дисциплинама, произилазе тешкоће око њеног дефинисања. Није непознато да се и у лексиколошким и у дериватолошким радовима спомиње *творбена хомонимија*, али изнесени ставови о томе врло су различити: негде је тај појам протумачен преуско, негде прешироко, а у старијим радовима је недовољан отклон према другим врстама хомонимије.

Колико нам је познато, проблем *творбене хомонимије* јавио се најпре у лексиколошким и лексикографским расправама руских аутора. У фокусу се нашла творбена структура гласовно идентичних номинативних јединица: изнет је став да творбени хомоними настају онда кад се поклопе оба дела изведенице – творбена основа и творбени афикс, што је потврђивано примерима типа *телят-ник* (просторија) и *телят-ник* (радник) [Тихонов 1985: 32].⁹ Из оваквих размишљања проистекла је и својеврсна типологија творбених хомонима [исто, 33], а она, у кратким цртама и уз српске примере, изгледа овако:

- 1) Хомоними настали на бази лексичких хомонима (исп. *бр̄д̄ар* – који живи на брду и *бр̄д̄ар* – који прави ткачко брдо).
- 2) Хомоними образовани на бази гласовно идентичних, али не хомонимичних и не истокорених речи, чије се основе поклапају у творбеном процесу: *р̄ечица* ← река и *р̄ечица* ← реч; *п̄арн̄и* ← паран и *п̄арн̄и* ← п̄ара.
- 3) Хомоними настали на бази речи са истим кореном: *бр̄д̄јач* ← лице и *бр̄д̄јач* ← апарат (исп. *бројати/бројити*).

Наведена типологија, по нашем мишљењу, није никаква типологија творбених хомонима, већ пре типологија генезе *лексичких* хомонима, тј. у питању су, у сва три типа, не *творбени*, већ *лексички хомоними*. (Узгред, трећи тип хомонима је проблематичан: неки би казали да је у питању полисемија а не хомонимија.)

И у новијим радовима из лексикологије среће се иста погрешна премиса по којој је мотивисаност неке лексеме кључни разлог њеног сврставања у

⁹ Таквих примера има, као што ћемо видети, и у српском језику. Међутим, треба увек водити рачуна о прозодијским специфичностима деривата: исп. *п̄он-ов* (← *п̄опо*) и *п̄он-ов* (← *п̄оп*).

творбену хомонимију. То се јасно види из дефиниције у једном лексиколошком приручнику:

„Leksičke homonime nastale tvorbom riječi nazivamo tvorbenim homonimima [Самарија 1995: 28].

Тврдња је, најпре, контрадикторна (тешко да хомоними могу у исто време бити и лексички и творбени), а затим – она нема никакву потпору у дериватологији, с обзиром на аксиом да је основни смисао творбе речи *стварање нових лексичких јединица*, а оне, дакле лексеме, могу се случајно гласовно поклопити са неком другом лексичком јединицом (изведеном или не), из чега произилази закључак да се увек ради о лексичкој хомонимији.

У којој мери расправа о хомонимији изведених речи може бити проблематична, показују примери тзв. универбизације,¹⁰ где је хомонимија сасвим очекивана појава. Само је питање времена кад ће се универбизована формација гласовно поклопити са неком другом лексичком јединицом. Такво поклапање може се десити како (а) према неунивербизованим, тако и (б) према универбизованим структурама. За први тип хомонимије у русистници су навођени примери типа: *комсомолка* (девушка и 'Комсомольская правда'), *санитарка* (женщина-специалист и санитарная машина), *вегетарианка* (лицо женского пола и вегетарианская столовая) и сл. Стварање другог типа хомонимије логична је последица универбизације синтагматских назива са истим одредбеним а различитим управним члановима, што каткада доводи до стварања читаве серије гласовно идентичних а семантички различитих лексичких јединица, што је, за руски, илустровано примерима типа: *районка* (районная поликлиника и районная больница), *стационарка* (стационарная школа, стационарная больница, стационарная киноустановка) и сл. [Триницка 2001: 380],¹¹ те *минералка* (←минеральная вода/минеральные удобрения), *массовка* (←массовая экскурсия, массовая газета, массовая сцена и сл.) [Виноградова 1984: 38–44].¹² И новији истраживачи на сличан начин коментаришу хомонимију универбизованих структура, указујући при том и на две могуће позиције универба у таквим везама. Једна је према дериватима друкчије творбене структуре, што се потврђује примерима типа чеш. „*ekološka* 'ekologická jízdenka' (универбат), към *ekološka* 'žena ekolog' (дериват)”, а друга према самим универбима, за шта се наводе потврде из бугарског – „*пиратка* – 'пиратско (=незаконно) копие, издание' и *пиратка* – 'пиратска (=самоделна) бомбичка” [Аврамова 2003: 131].

И на примерима из српског језика могу се представити ове две врсте хомонимних веза. Већ је напред показан пример хомонимног пара у РСЈ-у: *Швајцарац* (етноним) и *швајцарац* (универб). Међутим, универб *швајцарац*

¹⁰ О појму универбизације исп. Ћорић 2008 и тамо наведену литературу.

¹¹ О овоме Триницка пише још седамдесетих година прошлог века, а ми смо имали у рукама њена сабрана дела публикована почетком овог века.

¹² Наравно, реч је само о могућности. Да је то тако, показује група синтагми са придевом *нуклеарни* у одредбеној функцији: *нуклеарна бомба*, *нуклеарна централа*, *нуклеарна подморница*. Засад, у српском језику постоји само универб од синтагме *нуклеарна централа*. Ствари се могу изменити уколико се јаве потврде и за универбизацију назива *нуклеарна подморница*.

може бити мотивисан и другим синтагматским називима: потврђени су универби типа *швајцарац* ←швајцарски нож и *швајцарац* ←швајцарски пас, а потенцијално их може бити и више, чиме се јавља читава лепеза хомонимних веза. Таквих примера има у разговорном функционалном стилу веома много, има их и у публицистичком стилу, а неки од њих продрли су и у речнике. Овде ћемо разноврсне односе међу гласовно идентичним дериватима показати на потврдама из РСМ-а, РСЈ-а и из писаних медија (рачунајући овде и оне „скинуте” са интернета).

Лексема *слободњак* већим делом је дефинисана у оба споменута речника на сличан начин:

слободњак, -ака м 1. **а.** онај који воли слободу и бори се за њу; слободар; **б.** члан, припадник либералне политичке странке. **2.** ист. кмет који је стекао слободу, ослобођеник. **3.** осуђеник који се слободно креће ван затвора.

Међутим, РСЈ има и нови део дефиниције:

4. разг. **а.** шах. пешак пред којим нема противничког пешака. **б.** слободан ударац (у фудбалу).

Заправо, творбено гледано, у овом додатку имамо два универба: *слободњак* ←слободни пешак (у шаху) и *слободњак* ←слободни ударац (у фудбалу).

У оба речника лексема *масовка* дефинише се на исти начин:

маџбвка (маџбвка) ж рус. позоришна или филмска сцена у којој учествује велики број лица, масовна сцена.

Чини се да савремени говорници ову лексему не осећају као русизам, већ као домаћи дериват (универб од *масовна сцена*). Првобитно је она припадала филмском и позоришном жаргону, али су се у новије време, у одређеним функционалним стиловима, јавили неологизми (оказионализми) мотивисани синтагмама *масовна туча*, *масовна гробница* и сл.

На сличан начин је у посматраним речницима дефинисана и лексема *машинац*. Исп, на пример, ту одредницу у РСМ-у:

машинац, -нца м разг. 1. машиниста, стројар; онај који је запослен, који ради у машинској индустрији, машиноградњи. 2. студент машинског факултета; машински инжењер.

У студентском жаргону давно је настао универб *машинац* ←машински факултет), у новије време и универбизовани оказионализам *машинац* (←машински језик), а обе лексеме су хомонимне са узуалним јединицама.

РСЈ, као млађе лексикографско дело, садржи, наравно, и новију лексику. Отуд у њему и неологизам *саобраћајка* и то са два значења:

саобраћајка: ж 1. разг. саобраћајна незгода. 2. жена саобраћајац.

Иако су наведене у оквиру истог лексикографског чланка, ипак је очито да се овде ради о две хомонимне лексеме: једна је *универб*, а друга *мовирани фемининум*.

Међу неологизмима РСЈ има и универб *генералка*, исп.:

генѐрѧлка ж **1.** разг. *генерална, потпуна поправка (обично аутомобила, односно аутомобилског мотора). 2. в. генерална карта (под генералан).*

Одавно је, међутим, створен и универб мотивисан синтагмом *генерална проба* (позоришне представе, спортске и сл. приредбе), али су га лексикографи овог пута заобишли. У новије време потврђен је универб *генералка* мотивисан синтагматским називима *генерално чишћење* (просторија у кући, војсци и сл.), *генерална реформа* (у образовању, школству и сл.), чиме се број лексичких јединица исте гласовне структуре знатно увећао.

Наравно, изван РСЈ-а остало је доста универба, како оних старих, тако, из разумљивих разлога, и оних створених у најновије време, а и једни и други дају повода да се говори о хомонимији унутар универбизованих структура и изван њих.

Универб *Панчѐвац* (←Панчевачки мост), специфичан углавном за говор грађана Београда и околине, хомониман је са етнонимом *Панчѐвац*.

Првобитно је универб *полдѐвњѧк* био мотивисан само синтагмом *половни аутомобил*, и у том значењу широко познат, а у новије време подстакнуо је генерисање читаве серије хомонимних универба од синтагми у чијем другом делу је назив каквог уређаја, апарата и сл., као нпр. *половни компјутер*, *половни монитор*, *половни бицикл* итд.

Оказионализам *јѧвњѧк* (←јавна кућа) добио је своје млађе хомонимне еквиваленте универбизацијом синтагми *јѧвни тоалет* (WC), *јѧвни сервис* (телевизија) и сл.

У савременом језику веома је раширен универб *специјѧлка* са читавом серијом синтагматских мотиватора типа *специјална изложба*, *специјална емисија* (на телевизији), *специјална пљескавица*, *специјална вештина* (у спорту) итд. Тако настали универби долазе у хомониман однос са „свежим” мовираним фемининумом *специјѧлка* (←специјѧлац).¹³

Синтагматски називи који у првом делу имају придев *пластичан* универбизацијом дају читаву серију хомонимних универба, с обзиром на велику примену пластике у производњи разних артикала широке потрошње. Отуда у разговорној сфери назив *плѧстичњѧк/плѧстичњѧк* мотивисан синтагмама типа *пластични експлозив*, *пластични накит*, *пластични прстен*, *пластични ауто*, *пластични фотоапарат* итд.

Напред наведени и њима слични примери показују да се у процесу универбизације јавља двосмерна хомонимија. Један је смер присутан унутар саме универбизације, настао као последица компресије синтагматских назива идентичног одредбеног и различитог управног члана синтагме. Такву хомо-

¹³ У питању је припадник специјалне војне или полицијске јединице. Међутим, у најновије време створен је оказионализам *специјѧлка* као мовирани фемининум од универба *специјѧлац* мотивисаног синтагмом *специјални ученик* (најбољи у генерацији).

нимизију називамо *интерна хомонимија*, а број таквих хомонима директно је сразмеран степену валентности придева у функцији одредбеног члана синтагме. Отуда се у оквиру интерне хомонимије јављају понекад читави низови (интерних) хомонимних веза:

швајцарац 'монета' : *швајцарац* 'пас' : *швајцарац* 'нож';
генералка 'централа' : *генералка* 'проба' : *генералка* 'чишћење' : *генералка* 'реформа';
специјалка 'изложба' : *специјалка* 'емисија' : *специјалка* 'вештина' : *специјалка* 'пљескавица' : *специјалка* 'аутомобил';
пластичњак 'тањир' : *пластичњак* 'експлозив' : *пластичњак* 'накит' : *пластичњак* 'прстен' : *пластичњак* 'аутомобил' : *пластичњак* 'фотоапарат', итд.

Неки универби, међутим, бивају хомонимни са лексичким јединицама насталим друкчијим творбеним процесима, што именујемо *екстерном хомонимијом*. Исп.

Швајцарац (етноним) : *швајцарац* (универб), *саобраћајка* (мовирани фемининум) : *саобраћајка* (универб), *специјалка* (мовирани фемининум) : *специјалка* (универб) итд.

Има универбалних формација чија је хомонимија двострана: и екстерна и интерна: *специјалка* /специјална изложба/ и *специјалка* /специјална емисија/ били би интерни хомонимни пар, а сваки од ових универба је у хомонимном односу према мовираном фемининуму *специјалка* (жена специјалац).

Иако смо овде користили термин *хомонимија* и *хомоним*, понесени таквом праксом у литератури о овој теми, сматрамо да сви наши напред наведени примери интерне и екстерне хомонимије могу бити једино потврде лексичке а не творбене хомонимије, будући да сваки дериват аутоматски обогаћује лексички фонд језика.

Значи ли то, онда, да творбене хомонимије уопште нема, с обзиром на напред изнесен став. Судићи по ставовима неких дериватолога, хомонимија са предзнаком *творбена* ипак постоји. Било је, наиме, научника који су се још осамдесетих година прошлог века снажно залагали за самосвојност *творбене хомонимије*, о чему сведочи и следећи цитат:

„Вместе с тем, если мы признаем словообразовательный уровень языка как некоторый самостоятельный ярус языковой структуры, то и словообразование должно иметь право на свою собственную омонимию. А у словообразовательной омонимии должен быть свой собственный объект, отличный как от морфологической и синтаксической омонимии, так и от лексической омонимии“ [Соболева 1980: 90].¹⁴

Овај, помало искључив, став прихватили су, у одређеном смислу, и неки млађи дериватолози, подупирући га одговарајућом дефиницијом:

„Словообразовательные омонимы – это те однокорневые производные единицы, которые членятся на одинаковые составляющие – производная основа (базис) и формант, но относятся к разным словообразовательным категориям. Другими словами, словообразовательные омонимы – это единицы, принадлежащие к одному и тому же словообразовательному гнезду. В тех случаях, когда одну словообразовательную единицу

¹⁴Цитирано према Аврамова 2007: 13–14.

можно включить в два (или более) словообразовательных типа определенной словообразовательной категории, это единица рассматривается как полисемическая” [Аврамова 2004: 223–224].¹⁵

Дакле, припадност деривата истој творбеној категорији искључује појаву хомонимије, а укључује га у полисемију, или обратно – припадност двома творбеним категоријама, уз исту творбену основу и формант, укључује дериват у хомонимију, а искључује га из полисемије. Овакав став се демонстрира на примеру лексема *рибар* I (човек који лови, воли, продаје рибу) и *рибар* II (птица која лови рибу): оне нису творбени хомоними у бугарском (а у складу с тим ни и у српском), будући да припадају истој творбеној категорији – *nomina agentis* [Аврамова 2003: 32]. Има, међутим, научника који *рибар* I и *рибар* II сматрају хомонимима [исп. Радева 2007: 278].

7. Закључак. Хомонимију као језички феномен карактерише гласовна (звукoвна) једнакост јединица различитог значења. Како се такве јединице могу наћи у готпово свим лингвистичким областима, говори се у стручној јавности о више врста хомонимије. Најпознатија је *лексичка хомонимија*, али се поред ње спомињу још *морфолошка*, *синтаксичка*, *творбена*, *фразеолошка* и друге врсте хомонимије. Творбену хомонимију, која је централни део расправе у овом прилогу, стручњаци различито тумаче. У једном тумачењу она није довољно дистанцирана од појма лексичке хомонимије (упрошћено речено – сви изведени лексички хомоними аутоматски су и творбени хомоними), док се по другом тумачењу творбена хомонимија тиче деривата чији се саставни елементи (рецимо *творбена основа* и *формант*) гласовно поклапају, али ти деривати не припадају истој творбеној категорији. Уколико бисмо овакво схватање творбене хомонимије применили на универбизованим формацијама, онда би се добила следећа слика: сви примери тзв. *интерне хомонимије универба* били би полисемичне структуре јер припадају истој творбеној категорији – *nomina attributiva*, док би сви примери *екстерне хомонимије универба* били *творбени хомоними* јер припадају различитим творбеним категоријама.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамова 2003: Цветанка Аврамова, *Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на XX век*, София: Херон Прес.

Аврамова 2004: Цветанка Аврамова, „О словообразовательной омонимии и полисемии суффиксальных дериватов в славянских языках”, *Linguistique balkanique XLIII* (2003–2004), 2–3, София, 221–230.

¹⁵ Постоји и краћа дефиниција на бугарском, а гласи: „Словообразователни омоними са онези единици, които се делят на еднакви съставни части – производна основа и формант, но се включват в различни СК” [Аврамова 2003: 32; 2007: 12].

- Аврамова 2007:** Цветанка Аврамова, „Проблемът за словообразователната омонимия и полисемия при суфиксалните деривати в славянските езици”, in: *Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung*, Olms, 143–164.
- Адамец 1995:** Přemysl Adamec, „Homonymie vět v současné češtině”, *Přednášky z XXXIV. a XXXV. VĚHU LŠSS*, Praha, 113–123.
- Виноградова 1984:** Валентина Николаевна Виноградова, *Стилистический аспект русского словообразования*, Москва: Наука.
- Драгићевић 2007:** Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд.
- Драгићевић 2008:** Рајна Драгићевић, „Творбени и семантички статус једног значења именица типа *ручица*”, *Српски језик XIII/1–2*, Београд, 203–213.
- Радева 2007:** Василка Радева, *В света на думите (Структура и значење на производните думи)*, София: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски”.
- РСМС:** *Речник српскохрватског књижевног језика*, I – VI (Нови Сад/Загреб, 1967, I–II; Нови Сад/Загреб, 1969, III; Нови Сад, 1971, IV; Нови Сад, 1973, V; Нови Сад, 1976, VI): Матица српска.
- РСЈ:** *Речник српског језика*, Нови Сад 2007: Матица српска.
- Розентал – Тељенкова 2003:** Д. Э.Розенталь / М. А.Теленкова, *Справочник по рускому језику – Словарь лингвистических терминов*, Москва: ОНИКС.
- Самарџија 1995:** Marko Samardžija, *Leksikologija s povješću hrvatskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Соболева 1980:** Полина Аркадьевна Соболева, *Словообразовательная полисемия и омонимия*, Москва: Наука.
- Тихонов 1985:** Александр Николаевич Тихонов, *Словообразовательный словарь русского языка*, I–II, Москва: „РУССКИЙ ЯЗЫК”.
- Триницка 2001:** Надия Александровна Јанко-Триницкаја, *Словообразование в современном русском языке*, Москва: ИНДРИК.
- Ћорић 2008:** Божо Ћорић, *Творба именица у српском језику*, Београд, 2008: Друштво за српски језик и књижевност.

Božo Ćorić

ON WORD-FORMATIONAL HOMONYMY

Summary

The paper is discussing the notion of homonymy from the general point of view, the definitions of the notion and its different species. The central attention is given to the homonymy in word-formational sphere: the matter of discussion is the difference between lexical and word-formational homonymy, as well as the homonymy and polysemy in derived words.

Милан Стакић
Београд

ГЛАГОЛСКИ ВИД И ГЛАГОЛСКЕ ОСНОВЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Сажетак: У раду се разматра утицај глаголског вида на образовање глаголских основа – инфинитивне и презентске.

Кључне речи: глаголски вид, примарни глаголи, перфектизирање, имперфектизирање, глаголски суфикси, инфинитивна основа, презентска основа, итеративни глаголи, аналогија.

Расправљајући о глаголском виду и структури глагола, глаголским основама, ми ћемо се, као и досад, ослањати на Белићево и Бошковићево тумачење ових појмова. Иако су добро позната и у већини прихваћена, поновићемо их у најкраћем.

У вези са првим Александар Белић каже: „Глаголски вид је она особина глаголског значења којом се одређује начин трајања глаголске радње. Та је особина исто онако стална глаголска особина као и његово значење. Глаголски се вид садржи у глаголској основи. Он се у различним глаголским особинама (временима, начинима и неличним глаголским облицима) чува у потпуности не губећи ништа од свога значења. Сваки глагол има један вид – трајни или свршени; али има извесних глагола који могу у различним глаголским облицима *мењати* своје значење, према чему мењају и свој вид: али је и ту за једно значење везан само један глаголски вид” (Белић 2000¹: 195). А у вези са структуром глагола: „Код глагола разликујемо, као и код имена, *општи део* (који може бити стари ’корен’ или већ готова стара ’основа’) који се добива по одбитку свих наставака који се осећају данас као наставци за облик и за лице ... Јасно је, на пример, да је за *пасти*: *пасем*, *пасло*, *пасијах* итд. општи део *пас-*. Ако се испореди презент са аористом или инфинитивом, видеће се да општи део добива обично извесне измене у тим облицима; зато ону модификацију његову коју имамо у презенту називамо *презентском основном (пасе-м)*, а ону коју имамо у инфинитиву називамо аориском или *инфинитивном основном*. Када се општи део слаже са инфинитивном основном,

неки то називају *глаголском основом*; у ствари, све су ово глаголске основе” (Белић 1999: 330). – Међу тим „неким” који користе термин *глаголска основа* био је и Љ. Стојановић, који је објаснио да се та основа добија кад се од основе времена садашњег одбије наставак којим је та основа постала: *трес-/е-м/*, *кис-/не-м/*, *чу-/је-м/*, *вид-/и-м/* (Стојановић 1925: 32-33; 1926: 11-13). Мада се А. Белићу не допада сам термин *глаголска основа* јер „у ствари, све су ово глаголске основе”, оно што Љ. Стојановић подразумева под тим термином, а што А. Белић назива *општим делом*, битан је део глаголске структуре: то је део који је носилац лексичког значења сваког глагола, то је део од којег *се граде* и инфинитивна и презентска основа и, самим тим, то је део који се облички може поклапати са инфинитивном основом само у малом броју коренских глагола (код којих се наставак *-ти* додавао директно на корен), а облички се никад не поклапа са презентском основом (српски језик је сачувао само један атематски глагол у презенту – помоћни глагол *јесам, јесу...*).

Пишући о глаголским основама и одговарајући на питање шта чини главну карактеристику словенског глаголског система, Радосав Бошковић прецизира: „Факат што сваки глагол у том систему има две основе: презентску, око које се групишу презент, императив и партиципи презентски и аорисну, око које се групишу аорист, инфинитив, супин и партиципи претеритални. Имперфекат, који је млада, словенска творевина има час једну час другу основу”. А затим наглашава: „Није важно што сваки глагол у словенском глаголском систему има две основе – није то толико важно колико је важно нешто друго – што те две основе које се формално разликују међу собом, имају увек исто значење, имају увек исту видску вредност. То је важно, то је нешто што није индоевропско, општеиндоевропско, то је нешто словенско и специфично, нешто ново” (Бошковић 2000: 172).

О глаголским основама, овом приликом, нећемо више ништа рећи јер би то било, неизбежно а непотребно, понављање онога што смо већ писали у неким ранијим радовима (Стакић 2005: 289-299; 2008: 353-363). Циљ овога рада је однос глаголског вида и глаголских основа и о томе ће надаље бити речи.

Обе глаголске основе, и инфинитивна и презентска, у словенским језицима имају увек исто видско значење. Тиме се словенски глаголски систем разликује, с једне стране, од праиндоевропског глаголског система, а са друге стране, од свих осталих индоевропских језика. С тим у вези, ваља разликовати видска значења и видски систем. Видска значења имају сви индоевропски језици, а видски систем – само словенски. Глаголи имају видско значење у свом основном, стварном значењу било у реченици или изван ње. У словенским језицима то се односи, пре свега, на просте неизведене глаголе. Њихово видско значење је или *трајно* (*тећи, сећи, вући, пећи, плести, звати, брати, прати* и сл.) или *тренутно* (*рећи, лећи, дићи, пасти, сести, стати* и др.), а та значења трајности и тренутности у словенским језицима су у самој природи значења простих неизведених глагола и иста су у свим облицима и свим временима. Та два видска значења не налазе се у узајамном односу и не зависе једно од другог.

Другачије је код изведених глагола. Трајни глагол помоћу префикса постаје свршен, у његовом се значењу обележава један извршени тренутак глаголске радње – почетни или завршни. Тај процес А. Белић назива *перфектизирањем* глагола. Перфектизирани глаголи могу бити *почетноперфективни* (*певати* : *запевати*) или *завршноперфективни* (*читати* : *прочитати*), а не могу бити тренутни. Касније, међутим, посредним путем (преко резултативног или којег другог значења) могу постати и тренутни (упор. *мрети* : *умрети*, *чинити* : *учинити* – где су *умрети*, *учинити* тренутни, иако су перфектизирани глаголи). Кад се, пак, од свршених глагола изменом основе (најчешће помоћу суфикса) граде изведени глаголи, добијају се *учестали* (*итеративни*) глаголи (*пасти* : *падати*, *сести* : *седати* и сл.). Процесом *итеративизирања*, изменом глаголске основе, никад се не добијају *трајни* (*дуративни*) глаголи, већ увек *учестали*. Трајно значење код њих је увек секундарно, добијено или због природе самих глагола, унутрашњим богаћењем значења или услед неких других момената. Ови глаголи се налазе у сталном међусобном односу и зависности (опширније в. Белић 2000²: 414-438; 2000³: 246-247).

Перфектизирани и имперфектизирани глаголи увек су у видском пару са глаголом према којем су саграђени (*читати* : *прочитати*, *прекопати* : *прекопавати*), чак и у примерима „ланчане” творбе: *писати* → *преписати* → *преписивати* → *испреписивати*. Бинарност произилази из самог творбеног механизма: увек се од једног глагола гради други – од имперфективног перфективни (префиксацијом и суфиксом *-ну-/-не-*) и од перфективног имперфективни (изменом основе, суфиксацијом). Будући да управо суфикси мењају облик основе, надаље ћемо се њима бавити, префиксе остављамо по страни.

Једини глаголски суфикс којим се изводе свршени глаголи од несвршених је *-ну-* (< нж), увек се јавља у корелацији са наставком за презентску основу *-не-*. Однос основинских наставака *-нѣ-* : *-ну-* је релативно нов, учврстио се тек онда када је *-ну-* постало суфикс којим се изводе свршени глаголи од несвршених. У почетку није тако било, ови глаголи нису били искључиво свршеног вида (упор. *чезнути*, *венути*, *трнути*, *тонути* и сл.), „и тек када је случајно у извесном броју њих било значење тренутно, оно се захватним покретом почело све више везивати за тај наставак” (Белић 1999: 352). Кад год је у инфинитивној основи наставак *-ну-*, у презентској је *-не-*, али није и обрнуто. Наиме, има глагола свршеног вида који имају презентску основу на *-не-* (најчешће паралелно са још неком основом), а немају инфинитивну на *-ну-* (не бар у књижевном језику, може да се јави у појединим говорима, према презенту): *стати* – *станем*, *пасти* (< **над-ти*) – *паднем* и *панем*, *лећи* (< **лег-ти*) – *легнем* (поред *лежем*) и сл.

У прасловенској епоси нису се могли изговарати експлозивни сугласници испред *н*, губили су се у тој позицији; данас се те гласовне групе могу изговарати те гласовни закон о упрошћавању таквих сугласничких група није више актуелан. С тим у вези, глаголе на *-ну-* : *-не-* могли бисмо поделити на три групе:

а) глаголи са изгубљеним консонантом на крају општег дела: *тонути* (< *top-nu-ti) – *тонем*, *гинути* (< *gib-nu-ti) – *гинем*, *скинути* (< *skid-nu-ti) – *скинем*, *кренути* (< *kret-nu-ti) – *крнем* и др.;

б) глаголи који испред *-ну-* имају вокал: *минути* – *минем*, *синути* – *синем*, *пљунути* – *пљунем* и др.;

в) глаголи који испред *-ну-* имају консонант: *бубнути* – *бубнем*, *букнути* – *букнем*, *гурнути* – *гурнем*, *куцнути* – *куцнем*, *метнути* – *метнем*, *штипнути* – *штипнем* и многи други.

Без сумње је за ове глаголе најважнији моменат везивање односа *-ну-* : *-не-* за свршени вид. Поред велике продуктивности у грађењу свршених глагола од несвршених, ово је довело и до стварања паралелних облика презента са основом на *-не-* поред старијих, примарних облика: *легнем* поред *лежем*, *рекнем* поред *речем* и сл.

О везивању ових глагола за свршени вид А. Белић каже: „Није тешко разумети како се развило ово свршено-трнутно значење код наставка *-ну* (старо *-нж*). Оно се почело додавати првобитно перф. глаголима *дйћи* : *дйгнѣм*, *дйгнути*; према *дйзати* : *дйгнути* и сл. начињено је *кљѹцати* – *кљѹцнути*” (Белић 2000¹: 187). Није, међутим, јасно зашто би се додавало *-не-* примарним перфективним глаголима у презенту ако оно није већ било везано за свршени вид. Наставак презентске основе *-не-* је веома стар, за њега знају и други индоевропски језици, за наставак *-нр-* у инфинитиву други индоевропски језици не знају и он ни до данас није потпуно објашњен у науци (в. Бошковић 2000: 175-176; Меје 1951: 51, 185). Везивање презентске основе на *-не-* за перфективне глаголе и њено довођење у корелацију са инфинитивним *-ну-* (< *нж*) потиче из прасловенске епохе, из времена формирања словенског видског система, и тек када је однос *-не-* : *-ну-* добио творачки карактер, постао средство за грађење перфективних глагола од имперфективних, једини начин суфиксалног грађења перфективних глагола, тек тада се презентска основа на *-не-* почела ширити и на примарне перфективне глаголе, почела се употребљавати напореда са постојећом примарном основом: *лег-не-* поред старијег *леж-е-* (*лећи*), *рек-не-* поред *реч-е-* (*рећи*) и сл. Осим тога, у примеру који је А. Белић навео од два инфинитива *дйћи* и *дйгнути* старији је овај други (упор. стел. *двнгнжтн*, *двнгнж*, *двнгнши*), а облик *дйћи* нема ниједан словенски језик осим српског штокавског у којем се користи поред старог *дйгнути* (Фасмер 1986: I – 487).

Као последица чврстог везивања презентске основе на *-нѣ-* за свршени вид јавиле су се две паралелне тенденције у развоју основа примарних глагола у српском језику.

а) Код старих примарних глагола свршеног вида типа *рећи* са презентом *речем*, *речеш*, *рече*, *речемо*, *речете*, *реку* почео се употребљавати паралелан презент, карактеристичан за свршени вид *рекнем*, *рекнеш*, *рекне*, *рекнемо*, *рекнете*, *рекну*, а према овим облицима презента начињен је и нови инфинитив *рекнути*. И док се оба презента (са основама на *-ѣ-* и на *-нѣ-*) паралелно, готово подједнако, употребљавају, нови инфинитив се сасвим ретко користи. Такав је и глагол *лећи* – *лѣжѣм*, са новим презентом *легнем*, *легнеш* ... и према

њему новим инфинитивом *легнути*. Овамо иде и глагол *врћи* (стсл. *врѣшти, врѣж, врѣжши, прасл. *verg-ti, *vьrgo*) за који у РМС има само један презент *вргнем, вргнеш ...*, примарни презент (са основом на *-ē-*) није забележен. У инфинитиву овог примарног глагола уместо општег дела *vrě-* (< **ver-*) уопштен је нови, према презентској основи: *врћи* (< **vьrgti*), а према презентској основи *врѣг-не-* начињен је и нови инфинитив *вргнути*.

б) С друге стране, код старих глагола са односом основа *-ну-* (< *no*) : *-не-*: *такнути* – *такнем, такнеш, такне, такнемо, такнете, такну* (стсл. *тъкнѣти, тъкнѣ, тъкнѣши*) развио се, аналогично према примарним свршеним глаголима који су развили нови презент са основом на *-не-*, нови облик инфинитива *таћи*, од словенских језика – само у српском штокавском. Тако су у историјском развоју српског језика постали и инфинитиви: *маћи* = *макнути* (< *тъкнѣти*) – *макнем, вићи* = *викнути* (стсл. *вѣкнѣти*) – *викнем* (и префиксални *навићи* = *навикнути* – *навикнем*), *дићи* = *дигнути* (стсл. *двѣгнѣти*) – *дигнем, нићи* = *никнути* – *никнем, стићи* = *стигнути* – *стигнем, пући* = *пукнути* (прасл. **rьkati, rьkнѣти*) – *пукнем* и др. У ову групу могу се убројати и неки глаголи који се у српском језику употребљавају само са префиксима: *забрѣћи* и *забрѣћи* = *забрѣкнути* – *забрѣкнем, досѣћи* и *досѣћи* = *досѣгнути* – *досегнем, осѣћи* (*се*) и *досѣћи* (*се*) = *осѣкнути* (*се*) – *осекнем* (*се*), *усѣкнути* – *усекнем* (нема **усѣћи*, није се развило, вероватно, због могуће хомонимије са *усећи* – *усечем*), *замући* и *замући* = *замукнути* и *замукнути* – *замукнем* и *замукнем* и др.

Примарни глаголи са инфинитивним завршетком *-сти* (< *-t-ti*) такође су, кад су били свршеног вида, поред старих облика презента са основом на *-ē-* добили и нове, са основом на *-нē-*, а потом и инфинитив са основом на *-ну-*: *срѣсти* (стсл. *срѣѣшти, срѣѣштѣ, срѣѣштѣши*) – *срѣтѣм, срѣтѣши, срѣтѣ, срѣтѣмо, срѣтѣте, срѣтѣ* и аналошки *срѣтнѣм, срѣтнѣши, срѣтнѣ, срѣтнѣмо, срѣтнѣте, срѣтнѣ*, а према њима и инфинитив *срѣтнути*; *сѣсти* / *сјѣсти* (стсл. *сѣшти, сѣдѣж, сѣдѣжши*) – *сѣдѣм / сјѣдѣм ...* 3. л. мн. *сѣдѣ / сјѣдѣ* и *сѣднѣм / сјѣднѣм ...* *сѣднѣ / сјѣднѣ*, а потом и *сѣднути / сјѣднути*; *пасти* (стсл. *падѣж, падѣжши*) – *падѣм, падѣши, падѣ, падѣмо, падѣте, падѣ* и *паднѣм ...* 3. л. мн. *паднѣ* и (са губљењем експлозивног сугласника на крају општег дела) *пањѣм ...* *пањѣ*, а потом и инфинитив *паднути* и *панути*.

Само један примарни свршени глагол са општим делом на вокал има презент са основом на *-нē-*, само са основом на *-нē-*: *стаћи* (стсл. *стѣти, станѣ, станѣши*) – *стѣнѣм, стѣнѣши, стѣнѣ, стѣнѣмо, стѣнѣте, стѣнѣ*, а према презенту начињен је и инфинитив *станути* (забележен у РМС са ознаком *покр.*).

Има и глагола који су по природи својој несвршени, а кад се употребе као свршени, могу такође имати презент са основом на *-нē-*: *моћи* – *могнем, можнеш, може, можемо, можете, могу* (Чим *могнем*, доћи ћу.) и кад се употреби са префиксом: *поможем* и *помогнем*; *знати* – *знам* и *знадем* (овде је *д* добијено аналогично према некадашњим атематским глаголима типа *дати* – *дам, даш, да, дамо, дате, даду*), а презентске облике *знадем, знаднеш ...* *знадну* имаће само кад се употреби у функцији свршеног вида; исто је и код глагола *имати* – *имадем, морати* – *мораднем, смети* – *смеднем*.

Перфектизирање трајних глагола, као што је познато, најчешће се остварује префиксацијом. Суфикс *-ну-* : *-нѣ-* је једини који се употребљавао у ту сврху. Сви остали глаголски суфикси, кад су се помоћу њих изводили глаголи од глагола, служили су за итеративирање, извођење учесталих глагола од свршених. А ни њих нема много. Заправо, ако се изузме *-и-* (са неколико сумњивих и нејасних примера као *влачитити* : *вући*, *возити* : *вести*, *гонити* : *знати* и сл.), остаје само суфикс *-а-* са својим дериватима *-ва-*, *-ива-*, *-ова-*.

Суфиксом *-а-* се од свршених глагола граде учестали: *падати* (: *пасти*), а то је често комбиновано са дуљењем коренског вокала: *лѣгати* (: *лећи*), *преламати* (: *преломити*) и сл. Када се ово *-а-* додавало на глаголске инфинитивне основе на *-и-*, то *и* се губљењем слоговности испред вокала претварало у *ј* и јотовало претходни сугласник: *гађати* (: *годити*), *рађати* (: *родити*), *врдђати* (: *вратити*), *обнѣвѣати* (: *обновити*) и сл. Јотовања, разуме се, нема када се *-а-* додаје на општи део тих глагола: *лупати* (: *лупити*), *ствѣрати* (: *створити*), *стѣпати* (: *ступити*) и сл.

Када се суфикс *-а-* додавао на глаголски општи део који се завршавао вокалом *ы*, развијао се наставак *-ва-* (у којем је *в* хијатски глас): *бы-ти*: *бы-ва-ти*, *скры-ти*: *скры-ва-ти*. А када је у нашем језику *ы* дало *и* (пре 13. века), из односа *скри-ти*: *скривати* издвојио се суфикс *-ва-* који се додавао и на друге основе: *пе-ва-ти* (: *пети*), *руча-ва-ти* (: *ручати*) и сл.

И цео наставак *-ива-* преносио се на глаголске основе и постао доста продуктиван: *замазивати* (: *замазати*), *оплакивати* (: *оплакати*) и сл. Овде треба задржати пажњу на две ствари. Прво, из генезе суфикса *-ива-* јасно је да он није могао умекшавати завршни консонант општег дела, а то нам потврђује читав низ глагола: *одвагивати*, *излагивати*, *изругивати*, *показивати*, *оплакивати*, *дочекивати*, *опасивати*, *записивати*, *испитивати*, *одмахивати* и др. Има, међутим, много глагола код којих испред *-ива-* консонанти алтернирају: *изглађивати* (*изгладити*), *суживати* (*сузити*), *подваљивати* (*подвалити*), *ослабљивати* (*ослабити*), *заглављивати* (*заглавити*), *домањивати* (*доманити*), *закупљивати* (*закупити*), *сахрањивати* (*сахранити*), *уплаћивати* (*уплатити*), *загашивати* (*загасити*) и многи други. Меки сугласници у овим примерима нису добијени под утицајем суфикса *-ива-*, него је суфикс додат на готову основу: *упалити* → *упаљати* → *упаљивати*. Друго, много важније, јесте однос инфинитивне и презентске основе код глагола овога типа: према *-ива-* у инфинитиву јавља се *-ује-* у презенту *замазивати* – *замазујем*. Како се овај однос развио, објаснио је А. Белић: „Чим се створи могућност и код новијих стварања да се употреби једна основа за презентска времена, а друга за претеритска (са инфинитивом), тако се увек чини: на пр. у српскохрватском језику од глагола *довикивати* презент је *довикуюјем*, што показује да је од две системе:

довикивати : (довикивам) и
(довиковати) : довикуюјем

узет по један облик, један за садашње време и облике са њим везане, а други за аорист и друге облике” (Белић 2000²: 413).

Има још доста глаголских суфикса који се комбинују (уобличују) са *-a-* и дају учесталости најчешће деминутивни карактер: *куцкати, диркати, говоркати; бацакати се, возакати се; мољакати, сељакати се; љуљушкати, ваљушкати; пијуцкати; лупарати, пискарати, трчкарати; кашљуцати, светлуцати* и сл. У свим овим примерима однос основа је *-a-* : *-ā-*. Првобитно је према инфинитивној основи на *-a-* презентска била на *-je-*, презентско *-ā-* је постало од *-aje-* (*aje* → *ae* → *aa* → *ā*).

Код глагола који су у корену имали дифтонг (**kou-*, **trou-*) додавањем *-a-* начињено је *-ова-*: *ковати, тровати, сновати*, у презенту је *-ује-*. Однос *-ова-* : *-ује-* користи се за итератизирање свршених глагола: *куповати (купити), кликовати (кликнути, клићи)* и сл.

На крају – једна дилема. Ако је тачно да је трајни вид секундарних глагола учестали или итеративни, а да свршени вид обележава почетни или завршни тренутак неке трајне радње и ако је тачна основна Белићева схема словенског видског система:

*неограниченотрајни : почетно- или завршносвршени
тренутносвршени : учесталотрајни*

(Белић 2000¹: 196), може ли се говорити о *трајноучесталим (од трајних глагола)* и *тренутноучесталим глаголима (од тренутних глагола)* (Белић 2000²: 417)? Ни сами термини нису срећно одабрани јер ако је у сложеници први део одредбен, први термин би био плеонастичан будући да је *учестали* увек *трајан*, а други би морао бити нетачан јер *учестали* не може бити *тренутан*. Али није ствар у терминима, нас овде интересује нешто друго: може ли се итератизирати трајна радња? Је ли заиста исти принцип итератизирања *ходити : ходати* и *пасти : падати*? Сам Белић признаје да „у малом броју примера имамо заиста у итеративним глаголима начињеним према неограниченотрајним измену значења: на пр. *хòдити : хóдати* (‘ићи тамо и амо’), *нòсити : нóсати* (‘носити тамо и амо’), *вòдити : вóдати* (‘водити тамо и амо’), *лèтјети : лијèтати* (‘летјети тамо и амо’), *вòзити : вóзати* (обично има данас већ значење обичног *вòзити*, али се сачувало ипак у појединим изразима као *òн га вòзā* ‘вуче тамо и амо’, ‘одуговлачити ствар’) и сл.” (Белић 2000¹: 197). Оваквих парова и нема много. У њима други члан има формалну структуру итератива: суфикс *-a-* и дуљење коренског вокала, дуљење настало касно, на српском терену јер бисмо иначе место *ò* имали *a* (упор. *рòдити : рáђати*), само је питање да ли су то итеративи према трајним глаголима. Још је нешто ту уочљиво: итеративи *ходати, водати, возати* и сл. префиксацијом постају свршени док код *водити, носити, возити, ходити* и сл. префикси не мењају вид. Зато и, пре свега, што не видимо сврху да се неограниченотрајна радња итератизира, мислимо да однос ових глагола није однос итератива према основном значењу. Иначе, А. Белић је сасвим у праву кад у односима глагола: *дизати : подизати, носити : износити, падати : пропадати, стављати : постављати, водити : уводити, возити : извозити* и сл. види „неправилност у схватању релационих редова”: *подизати* није од *дизати*, већ од *подићи*, тако је и *постављати*

: *поставити* (а не према *стављати*), *уводити* је према *увести*, *извозити* према *известити* и сл.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 2000¹**: Александар Белић, „Наука о грађењу речи, Глаголи, Глаголски вид” *in*: *Изабрана дела Александра Белића*, т. 14, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Белић 2000²**: Александар Белић, „Постанак прасловенске глаголске системе” *in*: *Изабрана дела Александра Белића*, т. 2, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Белић 2000³**: Александар Белић, „Питање глаголског вида прасловенског језика: његова морфологија. Однос међу перфективним и перфектизираним глаголима, инперфективним и имперфектизираним, и њихов значај за разумевање словенског глаголског вида”, *in*: *Изабрана дела Александра Белића*, т. 3, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Белић 1999**: Александар Белић, „Историја српскохрватског језика, Речи са конјугацијом” *in*: *Изабрана дела Александра Белића*, т. 4, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Бошковић 2000**: Радосав Бошковић, *Основи упоредне граматике словенских језика*, Београд: Требник.
- Меје 1951**: А. Меје. *Общеславянский язык*, Москва: Издательство иностранной литературы.
- Стакић 2005**: Милан Стакић, „Презент и императив у нашој науци и школској пракси”, *Српски језик* X/1-2, Београд, 289-299.
- Стакић 2008**: Милан Стакић, „Глаголске основе у српском језику”, *in*: *Српски језик* XIII/ 1-2, Београд, 353-363.
- Стојановић 1925**: Љуб. Стојановић, *Српска граматика за I разред гимназије*, Београд: Књижара Геце Кона.
- Стојановић 1926**: Љуб. Стојановић, *Српска граматика за III разред гимназије*, Београд: Књижара Геце Кона.
- Фасмер 1986**: Макс Фасмер, *Этимологический словарь русского языка* 1-4, Москва: „Прогрес”.

Milan Stakić

VERB ASPECT AND VERB STEMS IN SERBIAN

The paper analyses the influence of the verb aspect on the relation between the infinitival and present stems. The only suffix for perfectivising imperfective verbs *-nu-* : *-ne-*, as a feature of the perfective aspect, has become productive and given rise to the new forms of present tense of primary verbs (*legnem* beside *ležem*), and the new present tense has enabled new infinitives (*legnuti*). On the other hand, apart from the old forms of perfective verbs of the *dignuti* type, analogous infinitival forms like *dići* have occurred (among the Slavic languages – only in štokavian Serbian). The imperfectisation of perfective verbs was most frequently done by means of the suffix *-a-* and its derivatives *-va-*, *-iva-* and *-ova-*.

Душка Кликовац
Београд

ПРИЛОГ КРИТИЧКОЈ АНАЛИЗИ КОНВЕРЗАЦИЈЕ: ДИСКУРС МОЋИ У ЛЕКАРСКОЈ ОРДИНАЦИЈИ

Сажетак: У раду се анализира аутентичан разговор између лекара и пацијента, да би се пронашли начини на које се на језичком плану огледа позиција моћи оног првог, односно немоћи овог другог. Посматрају се следећи параметри: ко започиње и завршава разговор; ко коме одређује понашање; ко кога прекида у говору; ко коме поставља питања; ко усмерава разговор; која граматичка лица употребљава доктор, а која пацијент; шта значе потврдно „да” и „добро” доктору, а шта пацијенту; како доктор, а како пацијент говоре о болести и терапији; како доктор говори о онима који прописују терапију; колико доктор, а колико пацијент говоре формално; колико је образован пацијент, а колико доктор. Ти параметри упућују на то да доктор има искључиву моћ да управља разговором, толико да чак може да игнорише пацијентову жељу да уведе своје теме. Примећује се да моћ коју има доктор потиче из више извора, од којих је најважнији тај што је он представник одговарајуће институције. Закључује се да управо захваљујући тој институционалној моћи доктор може своје разумевање болести пацијенту да наметне као једино постојеће и исправно, чак и ако овога такво разумевање не задовољава.

Кључне речи: језик медицине, моћ, критички приступ језику, анализа конверзације.

1. Увод

1.1. Последњих деценија се у лингвистици, нарочито оној англосаксонског порекла, развија тзв. критички приступ језику, усмерен на начине на које се текстом и говором исказује и репродукује друштвена моћ. Он се примењује у различитим лингвистичким областима: прагматици, анализи конверзације, анализи наратива, реторици, стилистици, социолингвистици и др. (Ван Дејк 2001).

Знатан број таквих радова бави се језиком званичне медицине. Сузана Флајшман истиче да је највећи број њих посвећен комуникацији између доктора и пацијента, при чему се пажња обраћа на лексичке и граматичке одлике њиховог језика (време и начин, ограде, заменице и пасив, прелазност

глагола), структуру и организацију дискурса (схеме и оквире, тематско напредовање, односе између теме и фокуса, истицање у први план или потискивање у други), одлике конверзације (смену улоге говорника, структуру пара реплика)¹. Радови у овој области посвећени су, такође, писаним жанровима; проучава се њихова лексика и семантика (нека од проучаваних питања јесу и ограниченост вокабулара породичне медицине, употреба стручних термина као еуфемизама, непрозирност тог језика лаицима итд.), као и њихове посебне врсте – од којих су нарочиту пажњу привукле студије случаја. Знатна литература је посвећена и наративима, појмовним метафорама и улози језика у обликовању наше концепције здравља и болести (Флајшман 2001).

Ненси Ејнсворт-Вон (2001) извештава о радовима који се баве медицинским сусретима (енг. *medical encounters*) – дакле разговорима током прегледа, контрола и сл. – и коментарише главне теме тих радова: фазе од којих се састоји разговор, жанрове разговора и главне говорне активности које га сачињавају – а у оквиру ових последњих, установљење оквира (*frames*), приповедање и постављање питања.

1.2. Што се домаће литературе тиче, једва да постоји и сама идеја да се језику медицине може приступити критички. Ми смо навели неколико примера (из језика лекара, рубрике „Домаћи лекар” у *Политици* и са натписа у једном дому здравља) који указују на то да је језик медицине веома бирократизован – што ће рећи лаицима тешко разумљив, вештачки и претенциозан (Кликовац 2008а: 88–89, одн. Кликовац 2008б: 185); прокоментарисали смо, такође, употребу придева *хуман* у значењу „људски”, „човеков” у изразима из медицинске струке као што су *хумани инсулин*, *хумана репродукција*, *хумана медицина*, *хумана генетика* (Кликовац 2008: 103–108).

Постоји и један већи рад који је заснован управо на критичком приступу језику, а помиње и језик представника медицинске струке. Проучавајући симболе друштвене моћи који се препознају у говору представника институције са онима који користе услуге те институције, Зорица Минић (2000) анализира и неколико примера који су забележени у болницама или су их изговорили медицински стручњаци. Пошто је ово истраживање практично једино у својој области, а највећи његов део, колико је нама познато, није објављен, приказаћемо га детаљније.

Минићева налази пет начина на које представници институција изражавају моћ коју имају у односу на своје саговорнике. Припадник институције употребљава: (1) такве реченице чија структура њему, а не клијенту, додељује место активног покретача догађаја или вршиоца радње, као и реченице којима процењује, коментарише или класификује свог клијента; (2) категорију модалности (модалне глаголе, глаголске начине и времена, модалне речи и

¹ Иначе, ова ауторка за језик званичне медицине (за коју она користи термин *западна биомедицина*) каже следеће: то је „професионални регистар племена у бело обучених говорника, који се преноси с једне генерације професионалаца на другу током високо ритуализованог медицинског образовања. Широко је прихваћено да је то, како социолингвисти кажу, 'дијалекат групе', тј. да је у великој мери неразумљив изван медицинског 'братства'" (Флајшман 2001: 473).

др.) на тај начин да нагласи своју моћ и да потврди истинитост својих исказа; (3) метафоре и метонимије којима себе истиче као моћнију, а клијента као подређену страну; (4) реторска питања (која су израз моћи зато што се њима не даје реч саговорнику и којима се најчешће реализује говорни чин преко-ра), некад комбинована с иронијом. Насупрот томе, (5) нема фатичке размене са својим клијентом, или је она сведена на размену поздрава.

У вези с првим начином, ова ауторка анализира говор двоје медицинских стручњака у телевизијској емисији посвећеној подршци дојењу и закључује:

Ако је тема емисије дојење, претпоставило би се да је полазна пропозиција: „мајка доји бебу” – да у чину рађања и исхране новорођенчета мајка има моћ да делује. Институција у којој се налази би требало да има споредну улогу помоћи при њеном деловању. Међутим, по речима медицинских радника, институција је она која има готово сву моћ, њени чланови су јасно истакнути као извор каузалитета у потпуним предикатским реченицама. Оно што ради клијент, мајка, појављује се у згуснутим формама као што су номинализације и безличне реченице. Тако је главни актер догађања (уз један изузетак) потпуно уклоњен из површинске структуре исказа. Када номинализације и безличне реченице парафразирамо до потпуне предикатске реченице, чак ни онда клијент не делује сам, као пуноправно, одрасло биће, већ уз помоћ, савет или надзор припадника институције (Минић 2000: 59).

Затим, проучавајући метафоре у говору представника институције, Минић анализира метафоре у говору особља гинеколошко-акушерског одељења једне болнице. Ево шта она у вези с тим наводи:

Практично своју прву метафоричну категоризацију будући човек доживи када његову мајку упитају: „... јел’ жељена трудноћа?...” Од тога како ће га сада класификовати зависи му живот. Прва дихотомија ове метафоре је „нежељена трудноћа” а резултат јој је конкретна акција метафорично изражена: „... може још увек да се очисти...”

Ако преживи ову прву категоризацију, беба добија нов званични статус и постаје „плод”.

Лична трагедија породице у говору институције описује се опет дехуманизујућом метафором: „...плод је угнуо...”

„Нормалне”, „проблематичне”, или „патолошке” трудноће не добијају право на неки израз који се односи искључиво на људско биће све док „фетус не сазри”. И мајка је тада „зрела за хоспитализацију” и добиће статус: „случај”.

Помоћ која се у болници указује пацијенту се такође често метафорично описује. Забележен је и неформални израз сестре која теши уплакану жену да ће је: „... само напумпати хормонима, па ће то све лепо да се среди...”

Забринута бабица је тихо питала акушера: „... да ли су смели да јој шикну толики редергин...”

Да је време за порођај, акушер је објавио: „... нема шта више ту да се натеземо... ’ајде... пиле... ’час да те породим...”

Неформалност израза само додаје снагу дехуманизујућој метафори као симболу моћи.

Да се рађање и одгајање деце може схватити и као производни процес, потврдила је и безброј пута употребљена метафора да је: „дојење улагање у будућност детета”, коју мајкама сложено понављају сви на одељењу, од чистачице до неонатолога.

Колика је моћ пацијента јасно је и из ритуално-метафоричне фразе на разанку: „... отпустићемо вас сутра...” и коначно: „... слободни сте да идете кући...” (Минић 2000: 116–117).

Минићева наводи и један пример употребе реторског питања, као и два примера у вези с фатичком разменом. Фатичка размена, и то баш у медицинској институцији, предмет је и краћег рада исте ауторке (Јовичић 2008), у којем она наводи три примера. Један од њих гласи овако (веома млада лекарка се обраћа старијем пацијенту):

И[нституција]: „... аа ... чика Јевреме ... које вам је ово девојче...?“

К[лијент]: „... ћерка ... докторка ... дошла мало...“

И[нституција]: „... благо вама за овако лепу ћерку... морате добро да је чувате“ (Јовичић 2008: 579).

Ауторка у говору преставника институције налази следеће симболе моћи: лекарка при сусрету не поздравља особу на чију је територију ступила (а то је непосредна околина пацијентовог кревета); уместо поздрава, она пацијенту упућује директно питање, чиме себи обезбеђује интеракцијску предност. Даље, оба лекаркина коментара су у вези са пацијентом (штавише, други се састоји од директне процене саговорника), а она се пацијенту обраћа мање формално (*чика Јевреме*) него он њој (*докторка*). Лекаркина моћ се проширује и на трећу присутну особу – пацијентовог посетиоца, који у хијерархији институције има још нижи статус него пацијент, па му се и не даје право да учествује у разговору. За тог посетиоца је употребљен јувенилни и неформални термин *девојче* (иако је та особа само нешто мало млађа од саме докторке). Најзад, коментар о „чувању ћерке“ призива стереотип о одраслој ћерки као пожељној имовини мушке главе породице, а пацијенту није дато право да другачије опише свој друштвени положај (Јовичић 2008: 579–580).

1.3. У овом раду позабавићемо се анализом једног дужег разговора између лекара и пацијента, забележеног у корпусу разговорног језика Свенке Савић и Весне Половине (Савић и Половина 1989: 168–180). Иако ћемо поћи од достигнућа анализе дискурса и анализе конверзације, предмет наше пажње неће бити уобичајене стратегије у вођењу дијалога, него само оне које указују на моћ једног саговорника, односно немоћ другог.

2. Текст

Ево, најпре, читавог транскрипта, заједно са оригиналним уводним објашњењем (Савић и Половина 1989: 168–180) (реплике смо, ради каснијег лакшег сналажења, означили бројевима)²:

П – Пацијент, мушкарац, око 40 година

Д – Доктор, стар око 55 година

² Сам текст смо мењали утолико што смо на неколико места исправили очигледне грешке (по свој прилици штампарске), а цртице на почетку и на крају реплика заменили смо цртама. – Конвенција при транскрибовању је таква да једна коса црта означава крају, а две косе црте дужу паузу (Савић и Половина 1989).

Пацијент (П) је дошао у ординацију код свог доктора (Д) да би разговарали пре прегледа. И један и други седе, окренути један према другом, доктор за столом, а пацијент седи на кревету испред стола.

П (1): Добро јутро.

Д (2): Добро јутро. / Седите. / Мош'те седети? /

П (3): Могу.

Д (4): Је л' боли? Мош'те седети?

П (5): Могу, / не могу дуго, ал' //

Д (6): Па добро, ако вам смета / ви // ммхм // лезите мало да // мало да попричамо.

П (7): Да.

Д (8): Ја ћу се мало вратити на оно / што је раније било / да можемо да упоредимо / оно што је раније било са садашњим тегобама / па да се договоримо за / за терапију, а? /

П (9): Да, да, нема проблема.

Д (10): Ммхм // мене би сада интересовало прво / које су сада тегобе? Какве су сада моментално тегобе? Последња два, три дана. /

П (11): Мени // овај // осећам постепено / да ми, овај, мање болове. (*Показује, држи се за ногу, подупире се током разговора.*) Спољна страна ноге.

Д (12): Болови су мањи?

П (13): Мањи. Свак' дан мањи. За нијансу мањи.

Д (14): Али су присутни?

П (15): Присутни су.

Д (16): Присутни су.

П (17): Сам осећам дааа //

Д (18): Да ли стално боли?

П (19): Па, кад се наместим, легнем у положај тела, онда не боли.

Д (20): У лежећем положају, али у одговарајућем положају не боли?

П (21): Да, да, онда не боли.

Д (22): Аааа // да ли имате неке положаје где се и јави бол тај дуж ноге?

П (23): Пааа имам.

Д (24): Кад лежите?

П (25): Па, имам неки положај.

Д (26): (*тихо*) Има неки положај.

П (27): Зависи од положаја.

Д (28): Је л' има осим тог бола, који је мањи, кажете...

П (29): Да, да.

Д (30): ...Је л' има још неки, не-неког осећаја, који...

П (31): Не, не, нема ништа.

Д (32): Трњења је л' има?

П (33): Не, ништа.

Д (34): Нема.

П (35): Ништа.

Д (36): Осећај хлађења или печења можда, и тако?

П (37): Нема.

Д (38): Како је с болом приликом напињања, кашља, кијања?

П (39): Нем'. Кад кинем не осећам бол.

Д (40): Не.

П (41): Не.

Д (42): Је л' то било раније?

П (43): Није. Оно, мало, да ме у'вати најјаче, онда, мало оваај, сам осећао

Д (44): Ммхм.

П (45): Кад кинем, не осећам ништа.

Д (46): Ммхм // добро. Како је приликом ходања? С тегобама?

П (47): Пааа добро.

Д (48): Добро је?

- П (49): Добро је. Добро. Идем све даље и мислим //
- Д (50): Да ли су тегобе када ходате?
- П (51): Паа, овај
- Д (52): Или се појачавају?
- П (53): Зависи од дуж-
- Д (54): Или нема?
- П (55): Зависи од дужине хода. Ако дуже идем, онда се пој- онда осећам бол. У почетку не осећам ништа (*устаје, иде до врата, показује рукама*), ма кад кренем, не осетим ништа...
- Д (56): Тако је, да.
- П (57): (*Враћа се на место, седа и остаје да седи.*) И онда после кад идем мало дуже него што могу да поднесем //
- Д (58): Да?
- П (59): ...онда већ мало осећам бол. А у почетку кад лежим једно по сата – сат времена, кад кренем, потпуно здрав.
- Д (60): Ммхм.
- П (61): Еее, сад // кад идем мало дуже, онда // помало осећам.
- Д (62): (*тихо*) Онда помало осећате //
- П (63): Да.
- Д (64): Добро. Кажи, како је то било // на почетку болести? Кад је то било?
- П (65): Паа, то је било, овај, у априлу месецу / пос-постепено, овај је то почело.
- Д (66): Постепено је почело?
- П (67): Постепено // јаа // то мени није познато постепено. Ја знам / чувај се терета, наглог, да не дигнеш ово, оно // То мени уопште није било познато / да може постепено.
- Д (68): Аха.
- П (69): Ја сам се толико уплашио, оно постепено //
- Д (70): А где се појавио прво бол? Тај бол?
- П (71): Паа, постепено // ссс // (*показује руком ногу, потколеницу и кук*) не знам ни ја, овај, низ ног-мхм-тешко сам //
- Д (72): Показујеш ногу? Показујеш ногу, је л'?
- П (73): Да. Тешко сам поч'о да шнирам ципеле.
- Д (74): Аха.
- П (75): Шнир'о сам, ал' све теже и теже.
- Д (76): Тако си приметно, значи?
- П (77): Да, да.
- Д (78): Код тог сагињања / да те онда нешто почело болети.
- П (79): Даа, да, код сагињања.
- Д (80): Да, онда те је ту нога болела / или код сагињања кичма?
- П (81): Нога.
- Д (82): Нога, нога.
- П (83): На кичми нисам осећ'о никако.
- Д (84): Никако.
- П (85): Никако.
- Д (86): Од почетка болести није кичма ништа болела?
- П (87): Нисам на кичми, нисам на кичми никад осећ'о, да ме боли.
- Д (88): Мхмм.
- П (89): Само, ево ово, кук и ова спољна страна.
- Д (90): Мхмм. А доле, је л' иде у стопало?
- П (91): Паа // доле до // мхм ... Паа иде доле до усс // у стопало доле до глежња. Ово највише (*показује глежањ*), овај, ево, ово //
- Д (92): Аха, добро. Значи, у стопалу нема, нема трњења?
- П (93): Нема.
- Д (94): Одгоре, на стопалу одгоре?
- П (95): Не-нема.
- Д (96): Нема // мхм // И како је стање било кад је било најтеже? Је л' то било у почетку болести / или се...

- П (97): Било је све теже.
Д (98): Или то све теже. Значи, кренуло је постепено?
П (99): Ја сам кренуо једном, кажем жени, реко'; до сутра ако ми не буде боље, идем доктору. Међутим, ја сам преспав'о / и оно опет исти љаво.
Д (100): Ммхм.
П (101): Ја одем код доктора на инекцију, добијем инекције, иш'о сам после опет на инекције, дао оно // Слабо је помагало. И на крају сам мор'о отић' у болницу.
Д (102): Кол'ко је дуго трајала та-та терапија са инекцијама?
П (103): Па код мог доктора добио сам једно шес-седам дана, па сам отиш'о у болницу, па сам тамо леж'о дв'ес- Пред први мај отиш'о у болницу, није ми се ишло пред Први мај, ал' оно // ал' каже доктор: „Прече ј' здравље”. И ја сам отиш'о сутра Први мај, и ја сам, као данас отиш'о.
Д (104): Добро.
П (105): И за Два'ес' пети мај сам изаш'о.
Д (106): Добро. Је л' било боље за то време лечења?
П (107): Било ми је боље, ал' доктор Перић, кад сам дош'о на терапију, кад ме је болело, каже: „Што су те пустили из болнице?”, реко': „Доктор-доктор, нисам ја самовољно ии”//
Д (108): На ком си одељењу леж'о тамо, је л' знаш?
П (109): На психи-психијатрији.
Д (110): Психијатрији? А доктор Перић је почео са лечењем са- физикалну терапију давао?
П (111): Електротерапију.
Д (112): Електротерапију. Добро.
П (113): Ја сам иш'о од куће. Нема ту. Попустило ме, шта ја знам, мало, и про'од'о сам / и каже докторица: „Добро, ти иди”.
Д (114): И онда си се њему јавио на електротерапију?
П (115): И онда сам иш'о од куће на електротерапију.
Д (116): Да, амбулантно. Значи, од куће. Ммхм // Добро.
П (117): Па сам се мучио, од куће иш'о на елек-
Д (118): Је л' тешко било ићи?
П (119): Па испочетка није, али-али, после сам иш'о не само на електротерапију, већ сам иш'о // било је дана / ђе сам цео дан заузет на ногама ил' седећи.
Д (120): Мхм.
П (121): На контролу код једног доктора, па код другог, па у Социјално, па ме у'вати цео дан на ногама ил' сједећи / и то не, оваај // доста.
Д (122): Ммхм.
П (123): Доста допринело да се понови.
Д (124): Еее, сад // то се поновило? Поново се погоршало?
П (125): Онда // од тог 'одања и докторима, шта ја знам, то ми се поновило.
Д (126): Ммхм.
П (127): Па сам онда мор'о отић' поново у болницу.
Д (128): То је други пут било кад си примљен?
П (129): Да.
Д (130): На исто одељење?
П (131): Да, да. Исто, исто. Све исто.
Д (132): Добро. И кол'ко си тамо се задржао?
П (133): Онда сам опет леж'о дв'ес' дана, па ме отпустили. Поново ми се поправи ии //
Д (134): Добро.
П (135): и пустили ме кући.
Д (136): Добро.
П (137): И ја био кући / и оно се поново... // Доктор Перић се чудило, рек'о' / „За то се лежи по два месеца, три”.
Д (138): Аха.

- П (139): Не знам, реко', нисам ја доктор. Ја нисам тражио ни да идем кући / ни ништа. Онда ми је вид'ла да 'одам иии-
- Д (140): Ммх, ммхм.
- П (141): Каже: „Добро, ти мо'ш ићи кући”.
- Д (142): А код тих погоршања-ем- увек су једнако тегобе као што су биле и раније?
- П (143): Да, да, да. (*Показује болно место.*)
- Д (144): Увек исте?
- П (145): Да, да, да.
- Д (146): Тај бол са спољашње стране ноге, бол у том куку, је л'?
- П (147): Да, да. Увек исто. Исто. Све исто.
- Д (148): Увек исто, је л'?. Па се то ублажи мало, па се онда-
- П (149): Понови. Да.
- Д (150): Понови. Да, добро. То је, значи, други пут било сада?
- П (151): Да.
- Д (152): А онда шта се десило?
- П (153): А онда трећи пут кад сам отиш'о у болницу, леж'о, леж'о иии
- Д (154): Трећи пут?
- П (155): Да. И онда су ми на крају, оовај, докторка једна предложила да идем у Нови Сад.
- Д (156): Ммхм.
- П (157): Мада сам и тамо већ про'од'о и ово и оно, ал' каже, „Ид' ти у Нови Сад, боље је. Тамо су //
- Д (158): И шта су рекли, зашто се упућујеш у Нови Сад?
- П (159): Па кажу: „Там' имааа // бољи су доктори, има – овај – бања” како се зове? Јодна бања. Због Јодне бање, штаа //
- Д (160): Ммхм.
- П (161): Мада мени // највише због Јодне бање // ја не знам.
- Д (162): Ммхм, ммхм. Да ле- Мислили су на лечење?
- П (163): Да.
- Д (164): Уу ... уу бањи или –
- П (165): Па мислили су на специјалисте боље или због Јодне бање, што бољи су доктори / или да Јодна бања или ово-оно.
- Д (166): Ммхм, ммхм. // Добро. Па како си то онда доспео овамо, овде, јер Јодна бања је онај други део нас?
- П (167): Па не знам ја.
- Д (168): А ту си био на прегледу?
- П (169): Па овде ми је овај, хммм,
- Д (170): Кад си дошао, мислим.
- П (171): Она је мени – дала ми је – Има, каже / да је рехабилитација и Јодна бања и све. „Све је тамо”, каже, „тамо ће ти помоћи најбоље.”
- Д (172): Ммхм, ммхм.
- П (173): Била жена овде, дошла, донела упут од моје докторице, иии-
- Д (174): Да.
- П (175): Сутрадан ја добио телеграм одма' да се јавим.
- Д (176): Ммхм, ммхм, добро. Значи, ако сам те добро разумео, у односу на то стање, које си имао раније, ово је сад нешто боље.
- П (177): Да, да.
- Д (178): Да ли је сада боље и у односу на стање када си био тамо?
- П (179): Пааа, ту је негде.
- Д (180): Ту је негде?
- П (181): Мадаа, овај, можда, оно прво лечење је било успешније, јер је то ипак // ја мислим, нисам доктор, ал' што дуже траје // можда неке последице –
- Д (182): Мислиш да је оно после изласка први пут из болнице, да ти је било боље него што је сада?
- П (183): Пааа, тако сам мог'о као и сад.
- Д (184): Као и сад.

- П (185): Могу ја сад да 'одам, шта ја знам //
- Д (186): Ммхм.
- П (187): Али, много сам се крет'о после тога кад сам изаш'о из болнице. Много сам иш'о по терапијама и докторима и чек'о, и напрез'о сам се, мислим, од тог чекања и кретања, да сам леж'о кући ил' у болници још, ја верујем да не би дошло до тога.
- Д (188): Ммхмм, добро.
- П (189): Рано сам // мислим да сам рано отпуштен. После два'ес' пет дана да ме пусте кући.
- Д (190): Кажу ми, имам утисак да си мало нервозан онако, је л' ти то само сада ил', овај –
- П (191): Паа, овавај, кад сам отпуштен – Нисам сада нервозан.
- Д (192): Ниси сада?
- П (193): Не. Сад сам добро, овде ми одговара и лепо ми је.
- Д (194): Мххм.
- П (195): Или, кад сам – одма' ми је боље, пролази ми нога, кад сам опуштен и немам неких проблема.
- Д (196): Да. Мислиш да је повезан тај бол мало са том нервозом неком?
- П (197): Повезан, повезан, повезан. Страшно повезан.
- Д (198): Ммххм.
- П (199): Чим имам неки проблем, можда кући ил' нешто, одма' ми се укочи нога.
- Д (200): Мммхм, да. Кажу, је л' ти знаш од чега болујеш? Јеси до сада сазнао шта и како је, је л' имаш представу о томе шта је то?
- П (201): Паа – јааа нешто – не знам – мислим, нешто у леђима прикљештено, живац, не знам, мислим, уопште не знам //
- Д (202): Ммхм. (*Узима снимак, окреће га према светлу и гледа у њега.*) Е, сад види. Ова миографија што је рађена је то доста показала. Показала је да постоји укљештење живаца и да се, највероватније, ради о дизању те рскавичасте плочице, тог, што кажу пацијенти, дискуса. Јеси чуо за то?
- П (203): Паа чуо сам.
- Д (204): – да ти то говоре, али не знаш шта је то, је ли?
- П (205): Паа не знам // нешто.
- Д (206): Нешто онако неодређено, је л'? То је та плочица између пршљенова, која хоће да се помери, па онда – па онда притиска живац –
- П (207): Па, да.
- Д (208): – и онда се он ту укљешти – Еее сад, то смо направили, тај снимак, имамо ту претпоставку –
- П (209): Да.
- Д (210): – да се ради о томе // ми смо претпостављали и раније, а он је то потврдио – то – Ее, сад, овај снимак је био и код неурохирурга и неурохирург је на – на, само на основу овог снимка, рекао да би то можда било и за операцију //
- П (211): Ха.
- Д (212): Тако је важно да знаш и то –
- П (213): Да.
- Д (214): – шта је речено. Е, сад, моје је мишљење дааа ми не морамо журити са операцијом.
- П (215): Да.
- Д (216): Под условом да ја сада, приликом прегледа, нађем да стање није горе него што је било онда када си овде дошао.
- П (217): Да.
- Д (218): Ако се покаже да није горе, онда у том случају, мм, можемо да покушамо са овим начином лечења.
- П (219): Да.
- Д (220): Наравно, то ће сад много активније.
- П (221): Да.
- Д (222): То ће сад доћи у обзир једна дозирана оваа // физикална терапија и тако даље. // Међутим –

- П (223): Мене већ стра’.
- Д (224): Од чега?
- П (225): Од операције, шта ја знам –
- Д (226): Од операције?
- П (227): Осећам неки стра’.
- Д (228): Еее, ја не могу да ти тврдим да до тога неће доћи // Све зависи од тога како ће то – и како ће сад реаговати на ову нашу терапију овде. Ако буде добро реаговало, ако немамо пре свега прво и под бројем један, ако немамо поверења у односу на ово стање, онда –
- П (229): Да.
- Д (230): ако добро реагујеш, то ће се видети одма’ на почетку терапије онда у том случају, вероватно, ће се то све смирити. // Међутим, чињеница је да су ови рекли да би се, према месту на коме се налази тај дискус, и тако даље, да они, гледајући као хирурзи, је л’, који, оовај, морају да мисле као хирурзи –
- П (231): Да.
- Д (232): – да они предлажу да се то можда – оовај – оперише. //
- П (233): (*Uzdah.*)
- Д (234): Само видиш, ми бисмо морали да се договоримо. Тај страх и напетост која постоји код пацијента.
- П (235): Да, да.
- Д (236): Ти си сам вид’о кол’ко је то повезано.
- П (237): Јест’. Повезано је.
- Д (238): Ми би морали некако да се договоримо да ти апсолутно имаш поверења у ово овде што ми радимо, а ако буде те напетости у теби –
- П (239): Да.
- Д (240): – ако будеш нервозан, ааако, овај – ако не верујеш у то што ће ти се доле радити, ако си резервисан према томе –
- П (241): Ма ја верујем.
- Д (242): – неће имати успеха.
- П (243): Ја верујем, само ме страх од операције. Другог страха до сад нисам им’о, мислим ни проблема.
- Д (244): Да. Знаш шта, та операција се сматра лаком операцијом. Обично људи, кад се каже, „кичма је у питању”, па „операција кичме”, замишљају бог зна шта тамо. Да ће да се изваде пола кичмене мождине.
- П (245): Да.
- Д (246): Међутим, далеко од тога. То је све овде испод коже и они направе један мали рез и мали отвор и изваде само тај део, који притиска на живац и вид’о си, уосталом, и пацијенте овде, који леже после операције. Многи су савршено добро. Савршено добро.
- П (247): Тја, ја // Само је то повезано страшно, мислим, са неким проблемом. Повезано.
- Д (248): Да, прво што морамо радити, а то је, мени се ипак чини да постоји код тебе овако једна мала нервоза, знаш онако, ти ипак – можда зато што-што си претпостављао: операција, па шта ће бити. / ... Ми то морамо решити, то питање, можда и уз помоћ лекова и –
- П (249): Да, да, да, да.
- Д (250): – да се консултујемо можда и са неуролозима.
- П (251): Паа, ја сам –
- Д (252): Морамо решити, морамо те смирити.
- П (253): Да.
- Д (254): Знаш, и тек кад – онда видети даље –
- П (255): Да, да.
- Д (256): Шта ћемо са терапијом. Основна је ствар да би ти морао све оно што је теби нејасно у вези са тим обољењем да питаш, да се рашчисти.
- П (257): Да, да, да.
- Д (258): Знаш, јер најгоре је кад човек –
- П (259): Да, да, да.

Д (260): не зна, не ако не зна или нешто мало зна, поготово ако то сазна од људи који нису стручњаци за то –

П (261): Да, да, да.

Д (262): – онда он себи може представити у својој глави много тога што не постоји уопште.

П (263): Да, да, да.

Д (264): Да, добро, ја би овако предложио даааа, овај – да извршимо тај преглед прво.

П (265): Даа.

Д (266): Тај контролни преглед и даа сее уз помоћ лекова покушамо // даа –

П (267): Да.

Д (268): – мало смиримо, да-да мало смиримо и то знаш, једно дан-два, док не почну да делују лекови, па да онда, под условом наравно, ја очекујем у ствари да је стање, овај, не-не, да нема погоршања.

П (269): Да.

Д (270): То сам већ видео –

П (271): Да.

Д (272): – у току овај, тога ходања и тако.

П (273): Да, да.

Д (274): Па би онда од-одлучили се за коју терапију –

П (275): Да, да.

Д (276): – и то контролисали онда из дана у дан да видимо да-да се то, овај, ипак на овај начин реши.

П (277): Ма смирило би се мени, сам' да се опустим, да нем' никаки' проблема код мене, чини ми се –

Д (278): А то – покушаћемо да учинимо то тако.

П (279): Па да // то ј' тол'ко повезано, тол'ко ја осећам – чим имам неки проблем већи, одма' –

Д (280): Да. Кажу, да ли мислиш на проблем овај свој са болом, са здравственим, или проблем неке друге природе?

П (281): Ма било какав проблем у кући, у породици.

Д (282): Је л' има у кући неких проблема?

П (283): Кад би би – сад нема, мислим –

Д (284): Сад немаш.

П (285): Ал' ако би било, онда одма' би ми се погоршало.

Д (286): Одма' се погорша, да, да. А сад? Да ли имаш нешто што те – што те –

П (287): Нема. Сад нема. Била је жена сад у недељу, разоварали смо и //

Д (288): Ммхм.

П (289): Да се оп-опустим, да немам проблема, она ће водит' кући рачуна о деци, ово-оно и ни разговарали смо и много ми је лакше, мислим –

Д (290): Кол'ко су ти деца велика сада?

П (291): Деветнајс' година и седамнајс'. Две ћерке.

Д (292): Деветнаест и седамнаест.

П (293): Сад ова старија на факултет, сад треба да иде и ја сам –

Д (294): Нема проблема са децом?

П (295): Нема, мислим, добро уче, једино што је, имам проблем, сад треба да радим // још највише // треба да их школујем.

Д (296): Финансијски проблем? Проблем са личним доходком?

П (297): Треба да их школујем сад – Па, добро, мало ко да нема, али мислим, овде ми је добро, добро се осећам, пријатне су сестре и доктори, у Каћу је све друкч'е.

Д (298): Ммхм, значи, задрж'о би се овде, не би –

П (299): Па, задрж'о би се.

Д (300): – да ни то до краја –

П (301): Па задрж'о би се зато што сам овде стварно некак' опуштен. Там- тамо су многе дрске сестре оне ии – // (мршти се)

Д (302): Мислим да би, без обзира на ту твоју породичну ситуацију, можда би ти тамо било лакше да то решаваш, али мислим, не би било добро да се сад ово прекида.

П (303): Не, не.

Д (304): Па да се враћаш у Каћ.

П (305): Па не би ни ја сад, засад.

Д (306): Зато што, овај, ту смо на пола пута –

П (307): Да, да, па и ја не би. Ако би стварно осетио да имам неки –

Д (308): Ммхм.

П (309): проблем да лежим ту, ја, ја – Засад сам опуштен, само ме мучило сад ово, сваки дан сам стреп’о шта ће бити, да л’ ће рећи, је л’ –

Д (310): Да.

П (311): Јел нисам баш нисам вољан (*леже на кревет, на страну, уморан*), да с’ оперишем, па сад страх ме од тога.

Д (312): Да, овај, види овако. Ја сам ти право рек’о како стоје ствари, целу истину знаш.

П (313): Да, да.

Д (314): Тако, баш тако стоје ствари. Код неких случајева је тако, како – овај – да се код – иако је мало тежи случај, он онда може да се лечи или операцијом, или на овај начин без операције.

П (315): Морам ја мало сад да се ослободим те – да с’ мало опустим да не мислим на ту операцију.

Д (316): Да, да.

П (317): Постојаће можда – Страх ме увек од те операције и сад мислим –

Д (318): Ммхм.

П (319): Биће можда мање успешно лечење.

Д (320): Ммхм, да. Ја мислим да ћеш ти да се ослободиш тог страха тренутка када – мхм – осетиш успех овог овде лечења, знаш, кад се повуку болови.

П (321): Да, да.

Д (322): Кад будеш почео нормалније се кретати.

П (323): Сада, ево, осећам тачно мало јаче болове.

Д (324): Да, да // Је л’ би ти хтео да разговараш, оовај, са хирургом да ти он можда нешто објасни. Можда ће ти то –

П (325): Можда ће ме уплашити још више. (*Устаје на седа.*)

Д (326): Мислиш да-да они то –

П (327): Уплашиће ме, а то је стварно повезано. Кад се уплашим, мене боли јаче.

Д (328): Добро, то ћемо још видети.

П (329): Ја говорим истину због мене, због мог здравља нема никаквог лагања и шта ја знам. Волим тачно истину да имате ви представу о чему се ради.

Д (330): Добро.

П (331): У мене је тако.

Д (332): Ммхм.

П (333): Кад неки јачи проблем имам, то је тако повезано, ја не знам. Чим се опустим и немам проблема, мени иде набоље.

Д (334): Ето видиш. Добро, то ћемо све покушати.

П (335): Сад како, шта, ја не знам.

Д (336): Ево, ја би ти сад предложио, сад се ти мало опусти, иди у собу мало, прошетај, па ћу те ја позвати.

П (337): Да.

Д (338): Сад си мало дуго седео, знаш –

П (339): Па добро.

Д (340): И видим да си ти, овај, да си почео да се мешкољиш. То може да утиче на налаз који ја будем добио –

П (341): Да, да, да.

Д (342): – приликом прегледа. Отиди сад мало прво да одлежиш, знаш –

П (343): (*Устаје, иде ка вратима, отвара их.*) Да, да.

Д (344): – и да се договоримо, коначно, за терапију.

- П (345): Добро, хвала.
Д (346): Довиђења, пријатно.
П (347): (*Окреће се на вратима да још нешто пита.*) Мени, ја не знам –
Д (348): Решићемо то, решићемо то.
П (349): Само ме интересује да л' је то само код мене повезано са проблемом, ил' је то код више пацијената?
Д (350): Код свих је тако, код свих је тако. Неко каже право као ти, а неко то не може –
П (351): Да, да, да.
Д (352): – да повеже.
П (353): Добро, хвала.
Д (354): Молим.

3. Анализа и коментари

Најпре ћемо укратко препричати садржину и ток разговора, а затим ћемо анализирати и прокоментарисати оне параметре које сматрамо битним.

3.1. Садржина и ток разговора

После поздрава и уводних реплика, које служе да се утврде околности у којима ће се разговор обављати, доктор најављује општу тему разговора (8. реплика).

Доктор, постављајући одговарајуће питање, започиње прву подтему: какве тегобе сада има пацијент (10). У 64. реплици почиње нову подтему: како је болест почела и како се даље развијала. У 102. реплици доктор почиње да испитује о томе како се и где пацијент лечио. У 176. реплици враћа се на прву подтему: његово садашње стање. У 190. реплици уводи нову подтему: пацијентову нервозу. У току одговора на то питање, пацијент скреће доктору пажњу на везу између бола који осећа и свог психичког стања (195, 197, 199). Доктор то, очигледно, тумачи на тај начин да је пацијент нервозан због тога што не зна од чега болује, јер у 200. реплици почиње разговор о томе. Он објашњава пацијенту у чему се састоји његова болест, показујући му и снимак. У 210. реплици почиње да износи у чему би се састојала терапија; каже да су неурохирурги предложили операцију, али да он мисли да прво треба покушати са физикалном терапијом.

Разговор се затим преокреће: пацијент први пут од почетка разговора преузима иницијативу и уводи нову тему – свој страх од операције (223). Доктор је прихвата (224), али одмах ставља пацијенту до знања да операција није искључена ако друга терапија не успе (228, 230, 232); затим убеђује пацијента да не треба да се боји и да треба да има поверења у терапију (завршно с 246. репликом). У 247. реплици пацијент покушава поново да наметне своју тему (да је бол који осећа у вези с проблемима које има). Доктор поново то тумачи на тај начин да је пацијент нервозан због операције (од 234. до 248. реплика) и покушава и даље да га убеди да се смири и да се не плаши (завршно с 262. репликом). Затим доктор опет преузима иницијативу: предлаже преглед и даљи поступак у лечењу (264–276). Пацијент поново покушава да

скрене разговор на везу између бола и проблема које има (277), доктор га не чује, него завршава своју мисао (278), али пацијент истрајава (279). Доктор га, коначно, чује и прихвата ту тему, позивајући га да разјасни на шта мисли (280). Неко време разговарају о томе. Доктор из свег тог разговора извлачи само то да је пацијенту у болници добро и да се не би враћао кући (298), са чим се овај и сам слаже (302–306). Пацијент поново помиње свој страх од операције (309, 311), али доктор прихвата само утолико што допуњава своје раније објашњење (312, 314). Пацијент прихвата, гласно умирује себе (315, 317, 319). Доктор и сам настоји да га умири (320, 322, 324). Пацијент поново потеже везу између бола и страха (327), али доктор одбија разговор о тој теми, тако што га наводно одлаже (328). Пацијент наставља (329, 331, 333, 335), али доктор избегава разговор о томе (330, 332, 334), шаље пацијента у собу да се одмори и чека преглед, и завршава разговор (336–354).

3.2. *Ко отпочиње и завршава разговор*

Пацијент први поздравља доктора улазећи у ординацију (1). То не указује нужно на његов нижи статус, него је нормално, с обзиром на то да он улази у туђ простор³. Доктор је, међутим, тај који започиње сам разговор, отпоздрављајући и нудећи пацијента да седне (2).

Правом да заврши разговор располаже такође доктор. Он већ од 318. реплике почиње да приводи разговор крају, што чини све одлучније док се он и не заврши. Он први каже *Довиђења* (346), а последња реплика је такође његова (354).

3.3. *Ко коме одређује понашање*

Доктор најпре нуди пацијенту да седне (2), а затим му предлаже да легне (императивом, дакле директним говорним чином!), што пацијент прихвата (7).

Доктор пацијента шаље у собу (336), а затим даје разлоге за то (338, 340, 342). Пацијент слуша: устаје и иде ка вратима (343).

Међутим, у једном тренутку у току разговора пацијент самоиницијативно устаје да би доктору показао како хода (у току 55. реплике). Доктор прихвата то као нешто нормално и подстиче га да и даље говори (56). То показује да пацијент не зазира од доктора, а да овај прихвата самоницијативно понашање онда кад му оно може послужити да утврди пацијентово стање.

³ Јовичић (2008: 577) преноси Симпсонов налаз да „размену иницира особа која улази на нечију симболичну територију и тако пружа 'накнаду' за ометање, као и доказ мирољубивих намера”. – Иначе, докторов простор је организован тако што он има своје стално место у ординацији, а пацијент заузима место које му као пацијенту припада и које је по дефиницији привремено. У складу с том манифестацијом моћи одн. немоћи јесте и њихово невербално понашање: кад пацијент улази, доктор наставља да седи.

3.4. Ко кога прекида у говору

3.4.1. Прекидање је уобичајена стратегија у вођењу разговора: саговорник непрекидно прекида говорника, убацујући своје изразе одобравања или чуђења, убацујући кратак коментар или чак причу, понављајући говорникове речи или постављајући му питања – све то да би га подстакло да настави. Као последица тога, искази саговорника се често преклапају (Танен 1985). Зато ћемо овде обратити пажњу само на оне случајеве кад један саговорник стварно жели да прекине реплику другог, тј. кад жели да му се на неки начин супротстави⁴.

3.4.2. Пацијент у неколико наврата прекида доктора. То једанпут чини да би одлучно одрекао оно што овај пита:

Д (28): Је л' има осим тог бола, који је мањи, кажете...

П (29): Да, да.

Д (30): ... Је л' има још неки, не-неког осећаја, који...

П (31): Не, не, нема ништа.

Једанпут пацијент прекида доктора зато што има нешто врло важно да му каже, чиме у разговор уводи нову подтему:

Д (222): То ће сад доћи у обзир једна дозирана оваа // физикална терапија и тако даље. // Међутим –

П (223): Мене већ стра'.

У следећој секвенци пацијент покушава да прекине доктора, тврдећи супротно од оног што овај претпоставља; доктор не дозвољава да буде прекинут:

Д (238): Ми би морали некако да се договоримо да ти апсолутно имаш поверења у ово овде што ми радимо, а ако буде те напетости у теби –

П (239): Да.

Д (240): – ако будеш нервозан, ааако, овај – ако не верујеш у то што ће ти се доле радити, ако си резервисан према томе –

П (241): Ма ја верујем.

Д (242): – неће имати успеха.

Пацијент прекида доктора одбијајући његов предлог, опет обузет емоцијама:

Д (324): Да, да // Је л' би ти хтео да разговараш, оовај, са хирургом да ти он можда нешто објасни. Можда ће ти то –

П (325): Можда ће ме уплашити још више. (*Устаје на седа.*)

Д (326): Мислиш да- да они то –

⁴ У овом транскрипту крајеви реплика обележени су различитим знаковима: тачком, једном или двама косим цртама, цртицом (коју смо ми у том положају заменили цртом, као прикладнијом), трима тачкама, запетом; понекад не стоји никакав знак. Сматрали смо да само цртица и три тачке могу означавати (иако овај други знак то не чине редовно) реплику прекинуту у оном смислу о ком ми говоримо.

П (327): Уплашиће ме, а то је стварно повезано. Кад се уплашим, мене боли јаче.

3.4.3. Доктор такође у неколико наврата прекида пацијента. То чини, најпре, да би га усмерио да каже оно што њега занима (в. наведене примере, али и секвенцу 293–294):

П (117): Па сам се мучио, од куће иш'о на елек-

Д (118): Је л' тешко било ићи?

П (181): Мадаа, овај, можда, оно прво лечење је било успешније, јер је то ипак // ја мислим, нисам доктор, ал' што дуже траје // можда неке последице –

Д (182): Мислиш да је оно после изласка први пут из болнице, да ти је било боље него што је сада?

Доктор прекида пацијента и зато што прати своју мисао, надовезује се на своје претходне реплике (чиме сугерише да је оно што он говори важније од онога што има да каже пацијент):

Д: Да, прво што морамо радити, а то је, мени се ипак чини да постоји код тебе овако једна мала нервоза, знаш онако, ти ипак – можда зато што-што си претпостављао: операција, па шта ће бити. / ... Ми то морамо решити, то питање, можда и уз помоћ лекова и – (248) – да се консултујемо можда и са неуролозима (250).

П (251): Паа, ја сам –

Д (252): Морамо решити, морамо те смирити.

Доктор прекида пацијента зато што жели да оконча тему (278) или разговор (348):

П (277): Ма смирило би се мени, сам' да се опустим, да нем' никако' проблема код мене, чини ми се –

Д (278): А то – покушаћемо да учинимо то тако.

П (347): *(Окреће се на вратима да још нешто пита.)* Мени, ја не знам –

Д (348): Решићемо то, решићемо то.

3.4.4. Дакле, пацијент у два наврата прекида доктора да би му се супроставио; доктор, међутим, има право да не дозволи да буде прекинут. Затим, и пацијент и доктор прекидају оног другог да би увели нову подтему – али пацијент то чини само једном (и, очигледно, зато што је обузет јаким емоцијама), а доктор више пута. Даље, доктор има права да пречује да је пацијент хтео да га прекине. Доктор прекида пацијента и кад жели да оконча тему или разговор; овај то право нема. Најзад, последње прекидање у разговору припада управо доктору.

Чини се да пред крај разговора доктор чешће прекида пацијента него на почетку: као да је на почетку разговора његов задатак да слуша, а онда кад износи своје мишљење, не дозвољава да буде скренут с пута.

3.5. Ко поставља питања

3.5.1. Како то истиче Ејнсворт-Вон (2001: 462), постављање питања (а она обухватају не само упитне реченице него и свако тражење информације) јесте исказивање моћи над говором – зато што се питањем одређује ко ће бити следећи говорник, зато што ограничава тему одговора, а тиме и садржај разговора, и зато што нека питања подразумевају очекивање да ће се реч вратити ономе ко питање поставља. Такође је утврђено да у институционалним дијадама (адвокат – сведок, наставник – ђак, лекар – пацијент) онај говорник који има моћ да награди (адвокат, наставник, лекар) обично поставља највећи број питања, и да је тај несклад огроман. Ипак, ова ауторка истиче да треба имати у виду и чему служе докторова питања, јер нека од њих не морају изражавати моћ над дискурсом.

3.5.2. У овом разговору питања поставља углавном доктор – и то по правилу упитном реченицом, а само пет пута тврдњом; насупротив томе, пацијент за читаво време није изговорио ни једну једину упитну реченицу, а изговара сразмерно мало реплика које би се могле протумачити као тражење информације.

Највећи број питања доктор поставља зато да би сазнао податке о пацијенту који су му важни; то су питања којима се тражи нова информација (в. реплике 2, 4, 10, 12, 14, 22, 24, 28–30, 32, 36, 38, 42, 46, 52, 54, 64, 80, 86, 90, 94, 96, 106, 110, 114, 118, 124, 128, 130, 132, 150, 152, 162, 164, 166, 168, 176, 178, 190, 196, 200, 202, 214, 280, 282, 286, 294, 298).

Неким својим питањима он јасно усмерава пацијента: обесхрабрује га да настави оно што је започео и тражи да каже оно што њега интересује (в. наведене примере, али и секвенце 49–50, 101–102, 139–142, 289–290):

Д (16): Присутни су [болови].

П (17): Сам осећам дааа //

Д (18): Да ли стално боли?

П (69): Ја сам се толико уплашио, оно постепено //

Д (70): А где се појавио прво бол? Тај бол?

П (91): Паа // доле до // мхм ... Паа иде доле до усс // у стопало доле до глежња. Ово највише (показује глежањ), овај, ево, ово //

Д (92): Аха, добро. Значи, у стопалу нема, нема трњења?

П (107): Било ми је боље, ал доктор Перић, кад сам дош'о на терапију, кад ме је болело, каже: „Што су те пустили из болнице?“, реко': „Доктор-доктор, нисам ја самовољно ии?//

Д (108): На ком си одељењу леж'о тамо, је л' знаш?

П (157): Мада сам и тамо већ про'од'о и ово и оно, ал' каже, „Ид' ти у Нови Сад, боље је. Тамо су //

Д (158): И шта су рекли, зашто се упућујеш у Нови Сад?

П (189): Рано сам // мислим да сам рано отпуштен. После дваес пет дана да ме пусте кући.

Д (190): Каж ми, имам утисак да си мало нервозан онако, је л' ти то само сада ил', овај –

Неким својим питањима доктор, међутим, само подстиче пацијента да настави или да одговори детаљније – будући да су овоме често потребни такви подстицаји; тада он обично понавља оно што је пацијент већ рекао (в. два наведена примера, али и реплике 20, 58, 66, 76, 144, 146, 148, 154, 180, 192, 226):

Д (46): Ммхм // добро. Како је приликом ходања? С тегобама?

П (47): Пааа добро.

Д (48): Добро је?

П (71): Паа, постепено // ссс // (*показује руком ногу, потколеницу и куќ*) не знам ни ја, овај, низ ног-мхм-тешко сам //

Д (72): Показујеш ногу? Показујеш ногу, је л'?

Најзад, он поставља и таква питања којима наставља пацијентову реплику (204, 206) или изводи закључак из ње (98, 182, 296), чиме му излази у сусрет и охрабрује га да настави:

П (97): Било је све теже.

Д (98): Или то све теже. Значи, кренуло је постепено?

П (181): Мадаа, овај, можда, оно прво лечење је било успешније, јер је то ипак // ја мислим, нисам доктор, ал' што дуже траје // можда неке последице –

Д (182): Мислиш да је оно после изласка први пут из болнице, да ти је било боље него што је сада?

Д (202): [...] Јеси чуо за то?

П (203): Паа чуо сам.

Д (204): – да ти то говоре, али не знаш шта је то, је ли?

П (205): Паа не знам // нешто.

Д (206): Нешто онако неодређено, је л'?

П (295): Нема, мислим, добро уче, једино што је, имам проблем, сад треба да радим // још највише // треба да их школујем.

Д (296): Финансијски проблем? Проблем са личним дохотком?

У једном случају доктор питањем предлаже пацијенту нешто што би овај могао желети, чиме му такође излази у сусрет:

Д (324): Да, да // Је л' би ти хтео да разговараш, оовај, са хирургом да ти он можда нешто објасни. Можда ће ти то –

Једно питање које поставља је лажно – оно којим пита пацијента да ли се слаже с његовим избором теме. Наиме, то питање доктор поставља само реда ради, а на њега очекује (а у 9. реплици и добија) потврдан одговор:

Д (8): Ја ћу се мало вратити на оно / што је раније било / да можемо да упоредимо / оно што је раније било са садашњим тегобама / па да се договоримо за / за терапију, а? /

П (9): Да, да, нема проблема.

3.5.3. Што се пацијента тиче, он своје захтеве исказује обавештајним реченицама – говорећи углавном о томе шта осећа. Он на неколико места у току разговора изражава свој страх, имплицитно тражећи од доктора да му објасни то што му се дешава (67–69), односно да уважи његове захтеве да не буде оперисан (223, 243, 311; в. и његову 233. реплику, која се састоји само од уздаха). Највећи његов захтев је, ипак, да му доктор објасни зашто њега нога боли више кад се брине, уплаши и сл.; али тај захтев није формулисан ни налик на захтев, него као тврдња, која се може протумачити као захтев једино због тога што је пацијент много пута понавља (247, 277, 279, 323, 327–333):

П: Постепено // јаа // то мени није познато постепено. Ја знам / чувај се терета, наплог, да не дигнеш ово, оно // То мени уопште није било познато / да може постепено (67). Ја сам се толико уплашио, оно постепено // (69).

П (223): Мене већ стра’.

П (243): Ја верујем, само ме страх од операције. Другог страха до сад нисам им’о, мислим ни проблема.

П (311): Јел нисам баш мислим вољан (леже на кревет, на страну, уморан), да с’ оперишем, па сад страх ме од тога.

П (247): Тја, ја // Само је то повезано страшно, мислим, са неким проблемом. Повезано.

П (277): Ма смирило би се мени, сам’ да се опустим, да нем’ никаки’ проблема код мене, чини ми се –

П (279): Па да // то ј’ тол’ко повезано, тол’ко ја осећам – чим имам неки проблем већи, одма –

П (323): Сада, ево, осећам тачно мало јаче болове.

П: Уплашиће ме, а то је стварно повезано. Кад се уплашим, мене боли јаче (327). Ја говорим истину због мене, због мог здравља нема никаквог лагања и шта ја знам. Волим тачно истину да имате ви представу о чему се ради (329). У мене је тако (331). Кад неки јачи проблем имам, то је тако повезано, ја не знам. Чим се опустим и немам проблема, мени иде набоље (333).

На једином месту у разговору кад пацијент отвореније нешто пита – а то је сам крај разговора, кад улаже и последњи покушај да наметне своју тему – он поставља питање опет индиректно; дакле – не „реците ми”, „знате ли нешто о томе”, „шта ви мислите” или сл., него „интересује ме”:

П: (*Окреће се на вратима да још нешто пита.*) Мени, ја не знам – (347) Само ме интересује да л’ је то само код мене повезано са проблемом, ил’ је то код више пацијената? (349).

3.5.4. Дакле, право да изговара упитне реченице поседује само доктор. Он то право користи да би одредио садржину разговора и усмерио његов ток; али га користи и да би пацијента охрабрио да говори – додуше, само о ономе што је он (доктор) сам одредио. Такође, он својим питањима понекад пацијенту излази у сусрет: наставља његове речи или извлачи закључак из њих, односно предлаже пацијенту нешто што сматра да би му могло користити. Једно (квази)питање које доктор поставља – иако чак није ни нарочито учтиво – служи му да, макар симболично, ублажи свој положај моћи.

Пацијентове реплике своде се углавном на одговоре. Он не сматра да има права да директно постави питање; чак и кад нешто тражи, и кад то тражи готово очајнички, он то чини индиректно.

3.6. Ко усмерава разговор

3.6.1. У тачки 3.1. видели смо да доктор одређује тему разговора (8).

Он, такође, одређује подтему у оквиру разговора. Видели смо да то чини тако што пацијенту поставља одговарајућа питања (т. 3.5), а понекад тако што га прекида (т. 3.4); видећемо (у овој тачки и у т. 3.8.2. и 3.9.1) да понекад то чини и тако што не реагује на оно што он каже.

Занимљиво је да чак и онда кад је уважио пацијентову жељу да говори о вези између свог бола и психичког стања, он и даље наставља исту стратегију да усмерава пацијента – тако што му поставља питање (289–290) или га чак прекида (293–294):

П (293): Сад ова старија на факултет, сад треба да иде и ја сам –

Д (294): Нема проблема са децом?

П (289): Да се оп-опустим, да немам проблема, она ће водит' кући рачуна о деци, ово-оно нии разговарали смо и много ми је лакше, мислим –

Д (290): Кол'ко су ти деца велика сада?

3.6.2. Нове подтеме уводи не само доктор него и пацијент. Најпре, док га доктор испитује о току болести, пацијент износи претпоставку да му се стање погоршало од тога што је, после изласка из болнице, сувише времена проводио по чекаоницама, као и да је прерано отпуштен из болнице. Пацијент то чини у два наврата, пошто први пут доктор није реаговао на то. У првој таквој секвенци доктор реагује на такве његове реплике само утолико што извлачи из њих информацију која њега занима, а која се тиче поновне појаве симптома:

П (117): Па сам се мучио, од куће иш'о на елек-

Д (118): Је л' тешко било ићи?

П (119): Па испочетка није, али-али, после сам иш'о не само на електротерапију, већ сам иш'о // било је дана / ње сам цео дан заузет на ногама ил' седећи.

Д (120): Мхм.

П (121): На контролу код једног доктора, па код другог, па у Социјално, па ме у'вати цео дан на ногама ил' сједећи / и то не, овај // доста.

Д (122): Ммхм.

П (123): Доста допринело да се понови.

Д (124): Еее, сад // то се поновило? Поново се погоршало?

У другој таквој секвенци пацијент своју реплику уводи са *Али...*, чиме наговештава подтему другачију од оне коју је увео доктор. Овај опет не реагује на то, него уводи нову подтему – о пацијентовој неврози:

П (187): Али, много сам се крет'о после тога кад сам изаш'о из болнице. Много сам иш'о по терапијама и докторима и чек'о, и напрез'о сам се, мислим, од тог чекања и кретања, да сам леж'о кући ил' у болници још, ја верујем да не би дошло до тога.

Д (188): Ммхмм, добро.

П (189): Рано сам // мислим да сам рано отпуштен. После дваес пет дана да ме пунте кући.

Д (190): Каж ми, имам утисак да си мало нервозан онако, је л' ти то само сада ил', овај –

Међутим, главна пацијентова тема је она о повезаности бола који осећа и психичког стања у ком се налази. Он њу уводи у неколико наврата. Први пут је то сасвим неупадљиво, у току реплике којом одговара на питање доктора да ли је сада нервозан; доктор реагује тако што то тумачи на свој начин:

П (195): Или, кад сам – одма' ми је боље, пролази ми нога, кад сам опуштен и немам неких проблема.

Д (196): Да. Мислиш да је повезан тај бол мало са том нервозом неком?

П (197): Повезан, повезан, повезан. Страшно повезан.

Д (198): Ммххм.

П (199): Чим имам неки проблем, можда кући ил' нешто, одма' ми се укочи нога.

Д (200): Ммххм, да. Каж ми, је л' ти знаш од чега болујеш? [...]

Други пут он то чини док га доктор убеђује да не треба да се боји операције; тад има један тзв. лажни почетак реченице, а онда износи своје мишљење почевши речју *само*, којом сигнализује промену теме. Доктор реагује тако што наставља са својом ранијом интерпретацијом:

П (247): Тја, ја // Само је то повезано страшно, мислим, са неким проблемом. Повезано.

Д (248): Да, прво што морамо радити, а то је, мени се ипак чини да постоји код тебе овако једна мала нервоза, знаш онако, ти ипак – можда зато што-што си претпостављао: операција, па шта ће бити [...]

Трећи пут он то каже кад доктор говори о терапији, уводећи своју реплику са *Ма* (277), чиме изражава своју увереност у оно што тврди; а кад доктор не реагује на њу, он понавља, уводећи ту реплику са *Па да* (279); доктор га, коначно, чује (280):

П (277): Ма смирило би се мени, сам' да се опустим, да нем' никако' проблема код мене, чини ми се –

Д (278): А то – покушаћемо да учинимо то тако.

П (279): Па да // то ј' тол'ко повезано, тол'ко ја осећам – чим имам неки проблем већи, одма –

Д (280): Да. Каж ми, да ли мислиш на проблем овај свој са болом, са здравственим, или проблем неке друге природе?

Доктор затим прихвата ту тему и истражује је, али из оног што је сазнао не изводи никакав закључак у вези с природом пацијентове болести или с терапијом. Зато је пацијент поново уводи (327), а доктор је одбија (328); пацијент инсистира (329, 331, 333), индиректно поставља питање (335), доктор се прави да је чуо (330, 332, 334), али на крају одбија да разговара о томе (336):

П (327): Уплашиће ме, а то је стварно повезано. Кад се уплашим, мене боли јаче.

Д (328): Добро, то ћемо још видети.

П (329): Ја говорим истину због мене, због мог здравља нема никаквог лагања и шта ја знам. Волим тачно истину да имате ви представу о чему се ради.

Д (330): Добро.

П (331): У мене је тако.

Д (332): Ммхм.

П (333): Кад неки јачи проблем имам, то је тако повезано, ја не знам. Чим се опустим и немам проблема, мени иде набоље.

Д (334): Ето видиш. Добро, то ћемо све покушати.

П (335): Сад како, шта, ја не знам.

Д (336): Ево, ја би ти сад предложио, сад се ти мало опусти, иди у собу мало, проше-тај, па ћу те ја позвати.

Пацијент покушава још једанпут, кад му је доктор већ рекао *Довиђења*. Тада он самоиницијативно узима реч (347), доктор одбија (348), затим свој захтев формулише као индиректно питање и додатно га ублажава, тако што своју реплику уводи са *само* и уопштава питање (пита не за себе, него за пацијенте уопште) (349); доктор опет одбија (350), али му привидно даје нешто за узврат: признање што је увидео везу о којој стално говори (350–352). Пацијент види да неће добити ништа више и одустаје (353):

П (347): (Окреће се на вратима да још нешто пита.) Мени, ја не знам –

Д (348): Решићемо то, решићемо то.

П (349): Само ме интересује да л' је то само код мене повезано са проблемом, ил' је то код више пацијената?

Д (350): Код свих је тако, код свих је тако. Неко каже право као ти, а неко то не може –

П (351): Да, да, да.

Д (352): – да повеже.

П (353): Добро, хвала.

Видели смо да у једном тренутку пацијент сам уводи нову тему – свој страх од операције (223, 225, 227). Доктор не одступа (228), мада касније покушава да га охрабри:

П (223): Мене већ стра'.

Д (224): Од чега?

П (225): Од операције, шта ја знам –

Д (226): Од операције?

П (227): Осећам неки стра'.

Д (228): Еее, ја не могу да ти тврдим да до тога неће доћи // [...]

Касније, у 309. реплици, поново уводи исту подтему, ублажујући увод речју *само*; доктор понавља оно што је рекао:

П (309): Засад сам опуштен, само ме мучило сад ово, сваки дан сам стреп'о шта ће бити, да л' ће рећи, је л' –

Д (310): Да.

П (311): Јел нисам баш мислим вољан (леже на кревет, на страну, уморан), да с' оперишем, па сад страх ме од тога.

Д (312): Да, овај, види овако. Ја сам ти право рек'о како стоје ствари, целу истину знаш.

3.6.3. Дакле, иако доктор у основи одређује ток разговора, у неколико наврата пацијент уводи своје теме. Њих има три. Једна није за пацијента пресудна: тиче се његове оцене да му се стање погоршало јер је морао сувише времена да проводи по чекаоницама; доктор је игнорише. Преостале две су за пацијента готово животни важне: једна је то што се плаши операције и жели да се не оперише, а друга то што осећа да је његова болест резултат његовог психичког стања.

Што се прве тиче, доктор не одступа од тога да ће пацијент можда морати да буде оперисан, али се ипак труди да га умири – тако што му, с једне стране, објашњава да операција није тешка, а с друге, наговештава да вероватно неће морати ни да се деси.

Што се друге теме тиче, доктор је чује тек пошто је пацијент уведе трећи пут, и прихвата је, али само привидно: дискусија о њој не мења ништа у његовом виђењу пацијентове болести или лечења. После тога пацијент покушава да је уведе још двапут, али је доктор одбија.

Закључујемо да истинском моћи да усмери разговор располаже само доктор.

3.7. Која граматичка лица употребљава доктор, а која пацијент

3.7.1. Више од половине разговора се састоји у томе што доктор пита пацијента у вези с његовим стањем, а пацијент одговара. Постављајући питања, доктор се изражава у 2. лицу. Он се пацијенту обраћа најпре са „Ви” (в. наведени пример, али и реплике 4, 6, 22, 24, 28, 50, 62):

Д (2): Добро јутро. / Седите. / Мош’те седети? /

У 64. реплици, међутим, прелази на „ти”:

Д (64): Добро. Кажи, како је то било // на почетку болести? [...]

Тај начин ословљавања задржава до краја разговора. Са своје стране, пацијент не реагује на ту промену лица: очито да то што га доктор ословљава са „ти” не сматра необичним.

Доктор употребљава и 1. лице једнине. Он се њиме користи тек у другој половини разговора – први пут у 216. реплици – онда кад је испитао пацијента о његовом стању и кад сам предлаже преглед и терапију. Карактеристично је да глаголи које у том лицу употребљава означавају активности или активну перцепцију (в. следеће примере, али и реплике 264, 268):

Д (216): Под условом да ја сада, приликом прегледа, нађем да стање није горе него што је било онда када си овде дошао

Д (228): Еее, ја не могу да ти тврдим да до тога неће доћи //...

Д (270): То сам већ видео –

Д (312): Да, овај, види овако. Ја сам ти право рек’о како стоје ствари, целу истину знаш.

Д (320): Ммхм, да. Ја мислим да ћеш ти да се ослободиш тог страха [...].

Д (336): Ево, ја би ти сад предложио, сад се ти мало опусти, иди у собу мало, проше-тај, па ћу те ја позвати.

Д (340): И видим да си ти, овај, да си почео да се мешкољиш. То може да утиче на налаз који ја будем добио –

Најзанимљивији је, међутим, начин на који доктор употребљава 1. лице множине. Он га најчешће употребљава да означи себе и пацијента. Ту можемо разликовати три случаја.

(а) Активност о којој говори је заиста заједничка. Такав је само један пример:

Д (6): Па добро, ако вам смета / ви // ммхм // лезите мало да // мало да попричамо.

(б) Активност о којој говори је сама по себи заједничка, али у датој ситуацији није стварна: реч је о *договарању* њега и пацијента. Наиме, из договора не проистичу нестанак страха и напетости (234), као ни пацијентово поверење у доктора и терапију (238); доктор проглашава договором и саму терапију, иако је она ствар искључиво његове одлуке (8, 344):

Д (8): Ја ћу се мало вратити на оно / што је раније било / да можемо да упоредимо / оно што је раније било са садашњим тегобама / па да се договоримо за / за терапију, а?

Д (234): Само видиш, ми бисмо морали да се договоримо. Тај страх и напетост која постоји код пацијента.

Д (238): Ми би морали некако да се договоримо да ти апсолутно имаш поверења у ово овде што ми радимо, а ако буде те напетости у теби –

Д (344): – и да се договоримо, коначно, за терапију.

(в) Активност о којој говори је заправо његова, али он привидно у њу укључује и пацијента, као да је то заједнички подухват:

Д (8): Ја ћу се мало вратити на оно / што је раније било / да можемо да упоредимо / оно што је раније било са садашњим тегобама / па да се договоримо за / за терапију, а?

Д (214): – шта је речено. Е, сад, моје је мишљење дааа ми не морамо журити са операцијом.

Д (218): Ако се покаже да није горе, онда у том случају, мм, можемо да покушамо са овим начином лечења.

Д: Да, добро, Ја би овако предложио дааа, овај – да извршимо тај преглед прво (264). Тај контролни преглед и даа се уз помоћ лекова покушамо // даа (266) – мало смиримо, да-да мало смиримо и то знаш, једно дан-два, док не почну да делују лекови [...] (268)

Д: Па би онда од-одлучили се за коју терапију – (274) – и то контролисали онда из дана у дан да видимо да-да се то, овај, ипак на овај начин реши (276). А то – покушаћемо да учинимо то тако (278).

Д (306): Зато што, овај, ту смо на пола пута –

Д (348): Решићемо то, решићемо то.

У том контексту занимљив је следећи пример, у којем он с 1. лица једнине прелази на 1. лице множине, да би укључио и пацијента:

Д (264): Да, добро, ја би овако предложио дааа, овај – да извршимо тај преглед прво.

Даље, доктор употребљава 1. лице множине да означи себе и друге докторе:

Д (208): – и онда се он ту укљешти – Ееее сад, то смо направили, тај снимак, имамо ту претпоставку –

Д (210): – да се ради о томе // ми смо претпостављали и раније, а он је то потврдио – то –...

Д (228): Еее, ја не могу да ти тврдим да до тога неће доћи // Све зависи од тога како ће то – и како ће сад реаговати на ову нашу терапију овде. Ако буде добро реаговало, ако немамо пре свега прво и под бројем један, ако немамо поверења у односу на ово стање, онда –

Најзад, у неколико реплика није јасно кога укључује 1. лицем множине – пацијента или друге докторе (в. реплике 248, 250, 252, 254, 256, 328).

Доктор употребљава и конструкцију са именицом *човек* као субјектом, под којом подразумева уопштеног, сваког вршиоца радње, да би умирио пацијента:

Д: Знаш, јер најгоре је кад човек – (258) не зна, не ако не зна или нешто мало зна, поготово ако то сазна од људи који нису стручњаци за то – (260) – онда он себи може представити у својој глави много тога што не постоји уопште (262).

Најзад, доктор употребљава и 3. лице једнине и множине, онда кад говори о другим лицима или болу, болести, терапији и др. То обухвата и безлично 3. лице, о којем ће бити говора у т. 3.10.

3.7.2. Одговарајући на питања, пацијент се изражава у 1. лицу једнине. Образац за то се препознаје већ у првим репликама (в. 2. и 3. реплику), а наставља се практично кроз читав разговор. Само у једном тренутку, при крају разговора, он употребљава 2. лице множине, обраћајући се доктору са „Ви”:

П (329): Ја говорим истину због мене, због мог здравља нема никаквог лагања и шта ја знам. Волим тачно истину да имате ви представу о чему се ради.

Чак и кад, на крају разговора, поставља питање које је за њега кључно, он то чини тако што не употребљава 2, него 1. лице:

П (349): Само ме интересује да л’ је то само код мене повезано са проблемом, ил’ је то код више пацијената?

Изражавајући се у 1. лицу једнине ван наративног контекста, пацијент углавном говори о својим осећајима и осећањима; стога употребљава глаголе стања и невољне перцепције (в. наведене примере, али и реплике 17, 25, 39, 55, 57–59, 61, 67, 83, 87, 191, 195, 227, 241, 243, 279, 285, 297, 301, 323, 325). Он се често појављује у улози носиоца стања (заменица „ја” има функцију логичког субјекта) или пацијенса (заменица „ја” има функцију правог објекта):

П: Могу (3). Могу, / не могу дуго, ал’ // (5)

П (11): Мени // овај // осећам постепено / да ми, овај, мање болове. [...]

- П (193): Не. Сад сам добро, овде ми одговара и лепо ми је.
- П (199): Чим имам неки проблем, можда кући ил' нешто, одма' ми се укочи нога.
- П (203): Паа чуо сам.
- П (223): Мене већ стра'.
- П (277): Ма смирило би се мени, сам' да се опустим, да нем' никаки' проблема код мене, чини ми се –
- П (295): Нема, мислим, добро уче, једино што је, имам проблем, сад треба да радим // још највише // треба да их школујем.
- П (309): Засад сам опуштен, само ме мучило сад ово, сваки дан сам стреп'о шта ће бити, да л' ће рећи, је л' –
- П (315): Морам ја мало сад да се ослободим те – да е' мало опустим да не мислим на ту операцију.
- П (327): Уплашиће ме, а то је стварно повезано. Кад се уплашим, мене боли јаче.

Ни у наративном контексту ситуација није битно другачија: он је у улози трпиоца стања и примаоца терапије. Ево једног дела нарације:

П: Ја сам се толико уплашио, оно постепено // (69) [...] Да. Тешко сам поч'о да шнирам ципеле (73). [...] Ја одем код доктора на инекцију, добијем инекције, иш'о сам после опет на инекције, да оно // Слабо је помагало. И на крају сам мор'о отић' у болницу (101). Па код мог доктора добио сам једно шес-седам дана, па сам отиш'о у болницу, па сам тамо леж'о дв'ес- Пред први мај отиш'о у болницу, није ми се ишло пред Први мај, ал' оно // ал' каже доктор: „Прече ј' здравље”. И ја сам отиш'о сутра Први мај, и ја сам као данас отиш'о (103). И за Два'ес' пети мај сам изаш'о (105). [...] И онда сам иш'о од куће на електротерапију (115). Па сам се мучио, од куће иш'о на елек- (117). Па испочетка није, али-али, после сам иш'о не само на електротерапију, већ сам иш'о // било је дана / ће сам цео дан заузет на ногама ил' седећи (119). [...] Па сам онда мор'о отић' поново у болницу (127). [...] Онда сам опет леж'о дв'ес' дана, па ме отпустили. Поново ми се поправи иии // (133) [...] И ја био кући / и оно се поново... // доктор Перић се чудио, рек'о / „За то се лежи по два месеца, три” (137). [...] А онда трећи пут кад сам отиш'о у болницу, леж'о, леж'о иии (153). Да. И онда су ми на крају, оовај, докторка једна предложила да идем у Нови Сад (155). [...] Она је мени – дала ми је – Има, каже / да је рехабилитација и Јодна бања и све. „Све је тамо”, каже, „тамо ће ти помоћи најбоље.” (171) [...] Сутрадан ја добио телеграм одма да се јавим (175).

Оно што жели, пацијент изражава потенцијалом:

П (309): Па, задрж'о би се (289). Па задрж'о би се зато што сам овде стварно некак' опуштен [...] (311).

П: Па не би ни ја сад [да се вратим у Каћ], засад (315). Да да, па и ја не би [...] (317).

Он врло често говори „не знам”, односно „шта ја знам”:

П (113): Ја сам иш'о од куће. Нема ту. Попустило ме, шта ја знам, мало, И про'од'о сам / и каже докторица: „Добро, ти иди”.

П (125): Онда // од тог 'одања и докторима, шта ја знам, то ми се поновило.

П (139): Не знам, рек'о, нисам ја доктор. Ја нисам тражио ни да идем кући / ни ништа. [...]

П (161): Мада мени // највише због Јодне бање // ја не знам.

П (167): Па не знам ја.

П (185): Могу ја сад да 'одам, шта ја знам //

П (201): Паа, јааа нешто – не знам – мислим, нешто у леђима прикљештено, живац, не знам, мислим, уопште не знам //

П (205): Паа не знам // нешто.

П (225): Од операције, шта ја знам –

П (333): Кад неки јачи проблем имам, то је тако повезано, ја не знам. Чим се опустим и немам проблема, мени иде набоље.

П (335): Сад како, шта, ја не знам.

П (347): (Окреће се на вратима да још нешто пита.) Мени, ја не знам –

Насупрот томе, глагол *мислити* (кад је пунозначан, тј. кад означава стварну активност мишљења) употребљава знатно ређе, и то само онда кад говори о протеклој терапији:

П (187): Али, много сам се крет'о после тога кад сам изаш'о из болнице. Много сам иш'о по терапијама и докторима и чек'о, и напрез'о сам се, мислим, од тог чекања и кретања, да сам леж'о кући ил' у болници још, ја верујем да не би дошло до тога.

П (189): Рано сам // мислим да сам рано отпуштен. После дваес пет дана да ме пунте кући.

Пацијент експлицитно изражава своју вољу свега у два наврата, речима *нисам вољан* (311) и *волим* (329) – у првом случају ублажавајући исказ речју *баш*. Глагол који означава садашњу активност употребљава само једанпут – *говорим* (329):

П (311): Јел нисам баш мислим вољан (леже на кревет, на страну, уморан), да с' оперишем, па сад страх ме од тога.

П (329): Ја говорим истину због мене, због мог здравља нема никаквог лагања и шта ја знам. Волим тачно истину да имате ви представу о чему се ради.

Најзад, пацијент употребљава и 3. лице, онда кад говори о неприсутним особама, као и о болу, болести, лечењу, или безлично о својој болести.

3.7.3. Можемо закључити да се доктор креће „простором” свих лица, док је пацијенту остављен сопствени простор (1. лица једнине) и простор 3. лица. Пацијент је, дакле, упадљиво ускраћен за простор 2. лица (једнине и множине) и 1. лица множине (којим би могао да обухвати себе и доктора). На докторов простор он закорачује само једанпут, и то заменицом за 2. лице множине из поштовања, онда кад, при крају разговора, покушава поново да наведе доктора да обрати пажњу на његов кључни проблем.

Употребом 1. лица множине у случајевима који су наведени у т. 3.7.1. под (б) и (в) доктор покушава да замагли чињеницу да управо он има моћ одлуке о пацијентовој терапији. Привидним укључивањем пацијента у одлуке и активности он жели да овоме, макар наизглед, да део моћи којом сам располаже, те да му тиме улије храброст и придобије га за одлуке које доноси. (То он покушава не само употребом 1. лица множине него глаголом *предложити* у 264. реплици, који чак употребљава у потенцијалу – чиме додатно ублажава свој ионако тобожњи предлог). Пацијент се, међутим, ни у једном тренутку не посматра себе и доктора заједно, што показује да је свестан тога да му доктор додељује моћ само привидно.

Употребом 1. лица једнине, заједно са избором глагола, доктор себи додељује активну улогу у читавој ситуацији; насупрот томе, 1. лице пацијенту служи највише да изрази оно што осећа, а сасвим изузетно оно што мисли,

жели или чини. Део његове пасивне улоге је и његово неразумевање сопственог стања, које изражава честим *не знам*, одн. *шта ја знам*.

3.8. Чему служи потврдно „да” пацијенту, а чему доктору

3.8.1. Најпре, пацијент својим „да” потврдно одговара доктору на његова питања (в. наведене примере, али и парове реплика 28–29, 72–73, 76–77, 78–79, 128–129, 130–131, 154–155, 162–163, 176–177):

Д (20): У лежећем положају, али у одговарајућем положају не боли?

П (21): Да, да, онда не боли.

Д (142): А код тих погоршања-ем- увек су једнако тегобе као што су биле и раније?

П (143): Да, да, да. (*Показује болно место.*)

Д (144): Увек исте?

П (145): Да, да, да.

Д (146): Тај бол са спољашње стране ноге, бол у том куку, је л’?

П (147): Да, да. Увек исто. Исто. Све исто.

Д (148): Увек исто, је л’? Па се то ублажи мало, па се онда-

П (149): Понови. Да.

Д (150): Понови. Да, добро. То је, значи, други пут било сада?

П (151): Да.

Такође, пацијент својим „да” прихвата докторов предлог (в. наведене примере, али и пар реплика 8–9):

Д (6): Па добро, ако вам смета / ви // ммхм // лезите мало да // мало да попричамо.

П (7): Да.

Д (296): Зато што, овај, ту смо на пола пута –

П (297): Да, да, па и ја не би.

Пацијент употребљава „да” на још један уобичајен начин: да би показао да прати докторово излагање. У следећој секвенци препознајемо такву употребу у пацијентовој 207. и 209. реплици; међутим, у тренутку кад доктор помене операцију, пацијент реагује једним „ха” (211), а затим има низ од пет реплика у којима каже само „да”. Поред тога што њима показује да прати доктора, оне изражавају и његову резерву према томе што доктор каже; његово „да” значи да се он само привидно саглашава с доктором, имајући при томе нешто друго на уму. Та серија од пет реплика се завршава, коначно, његовим искреним исказом којим изражава свој страх (223):

Д (206): Нешто онако неодређено, је л’? То је та плочица између пршљенова, која хоће да се помери, па онда – па онда притиска живац –

П (207): Па, да.

Д (208): – и онда се он ту укљешти – Еее сад, то смо направили, тај снимак, имамо ту претпоставку –

П (209): Да.

Д (210): – да се ради о томе // ми смо претпостављали и раније, а он је то потврдио – то – Ее, сад, овај снимак је био и код неурохирурга и неурохирург је на – на, само на основу овог снимка, рекао да би то можда било и за операцију //

П (211): Ха.

Д (212): Тако је важно да знаш и то –

П (213): Да.

Д (214): – шта је речено. Е, сад, моје је мишљење дааа ми не морамо журити са операцијом.

П (215): Да.

Д (216): Под условом да ја сада, приликом прегледа, нађем да стање није горе него што је било онда када си овде дошао

П (217): Да.

Д (218): Ако се покаже да није горе, онда у том случају, мм, можемо да покушамо са овим начином лечења.

П (219): Да.

Д (220): Наравно, то ће сад много активније.

П (221): Да.

Д (222): То ће сад доћи у обзир једна дозирана оваа // физикална терапија и тако даље. // Међутим –

П (223): Мене већ стра’.

Исти образац се понавља још на једном месту: пацијент има серију реплика са „да” (в. реплике 229, 231, 235, 239) пре него што опет каже шта стварно осећа (243); на докторово поновно убеђивање (244), он се опет повлачи, са „да” (245).

Функција таквог „да” је још упадљивија онда кад је оно поновљено. То је случај у следећој секвенци, у којој пацијент има реплику од чак четири „да”, којом изражава своју резерву према докторовом објашњењу (249), затим покушава да нешто каже (251), доктор му не да (252), на шта се он повлачи тако што каже „да”, и затим има читаву серију од 11 реплика са (обично поновљеним) „да” (255, 257, 259, 261, 263, 265, 267, 269, 271, 273, 275), пре него што поново покушава да каже шта мисли:

Д (248): Да, прво што морамо радити, а то је, мени се ипак чини да постоји код тебе овако једна мала нервоза, знаш онако, ти ипак – можда зато што-што си претпостављао: операција, па шта ће бити. / ... Ми то морамо решити, то питање, можда и уз помоћ лекова и –

П (249): Да, да, да, да.

Д (250): – да се консултујемо можда и са неуролозима.

П (251): Паа, ја сам –

Д (252): Морамо решити, морамо те смирити.

П (253): Да.

Д (254): Знаш, и тек кад – онда видети даље –

П (255): Да, да.

Д (256): Шта ћемо са терапијом. Основна је ствар да би ти морао све оно што је теби нејасно у вези са тим обољењем да питаш, да се рашчисти.

П (257): Да, да, да.

Д (258): Знаш, јер најгоре је кад човек –

П (259): Да, да, да.

Д (260): не зна, не ако не зна или нешто мало зна, поготово ако то сазна од људи који нису стручњаци за то –

П (261): Да, да, да.

Д (262): – онда он себи може представити у својој глави много тога што не постоји уопште.

П (263): Да, да, да.

Д (264): Да, добро, Ја би овако предложио дааа, овај – да извршимо тај преглед прво.

П (265): Даа.

Д (266): Тај контролни преглед и даа сее уз помоћ лекова покушамо // даа

П (267): Да.

Д (268): – мало смиримо, да-да мало смиримо и то знаш, једно дан-два, док не почну да делују лекови, па да онда, под условом наравно, ја очекујем у ствари да је стање, оовај, не-не, да нема погоршања.

П (269): Да.

Д (270): То сам већ видео –

П (271): Да.

Д (272): – у току овај, тога ходања и тако.

П (273): Да, да.

Д (274): Па би онда од-одлучили се за коју терапију –

П (275): Да, да.

Д (276): – и то контролисали онда из дана у дан да видимо да-да се то, овај, ипак на овај начин реши.

П (277): Ма смирило би се мени, сам' да се опустим, да нем' никако' проблема код мене, чини ми се –

Из ове последње секвенце могло би се закључити да доктор препознаје како пацијентово „да” није истинско потврђивање, јер он продужава свој монолог да би пацијента убедео.

Слична ситуација понавља се и касније, кад доктор понавља пацијенту да оде и да се касније врати на преглед (336); затим следи размена у којој га доктор убеђује, а пацијент привидно прихвата серијом од четири реплике (три са „да”, једна са „па добро”) (337, 339, 341, 343), затим одустаје (345), да би ипак покушао још једанпут (347).

И у следеће две секвенце поновљено „да” у пацијентовој првој реплици њему служи као увод да каже, у својој следећој реплици, оно што му лежи на срцу:

Д (312): Да, овај, види овако. Ја сам ти право рек'о како стоје ствари, целу истину знаш.

П (313): Да, да.

Д (314): Тако, баш тако стоје ствари. Код неких случајева је тако, како – овај – да се код – иако је мало тежи случај, он онда може да се лечи или операцијом, или на овај начин без операције.

П (315): Морам ја мало сад да се ослободим те – да с' мало опустим да не мислим на ту операцију.

Д (320): Ммхм, да. Ја мислим да ћеш ти да се ослободиш тог страха тренутка када – мхм – осетиш успех овог овде лечења, знаш, кад се повуку болови.

П (321): Да, да.

Д (322): Кад будеш почео нормалније се кретати.

П (323): Сада, ево, осећам тачно мало јаче болове.

Пацијенту „да” у једном случају служи да настави своју ранију мисао, тј. да започне реплику којом потврђује шта је рекао у својој претходној реплици:

П (277): Ма смирило би се мени, сам' да се опустим, да нем' никаки' проблема код мене, чини ми се –

Д (278): А то – покушаћемо да учинимо то тако.

П (279): Па да // то ј' тол'ко повезано, тол'ко ја осећам – чим имам неки проблем већи, одма –

3.8.2. Са своје стране, доктор такође изговара „да”, али оно има друга значења. Оно, најпре, значи „чуо сам” и „разумем” (в. наведене примере, али и парове реплика 173–174, 199–200, 285–286, 279–280, 309–310):

П (115): И онда сам иш'о од куће на електротерапију.

Д (116): Да, амбулантно. Значи, од куће. Ммхм // Добро.

П (195): Или, кад сам – одма' ми је боље, пролази ми нога, кад сам опуштен и немам неких проблема.

Д (196): Да. Мислиш да је повезан тај бол мало са том нервозом неком?

У неким случајевима он том речју охрабрује пацијента да настави причу:

П (55): Зависи од дужине хода. Ако дуже идем, онда се пој- онда осећам бол. У почетку не осећам ништа (*устаје, иде до врата, показује рукама*), ма кад кренем, не осетим ништа...

Д (56): Тако је, да.

Д (78): Код тог сагињања / да те онда нешто почело болети.

П (79): Даа, да, код сагињања.

Д (80): Да, онда те је ту нога болела / или код сагињања кичма?

Има случајева кад он својим „да” привидно прихвата шта је саговорник рекао, али заправо прелази на другу тему. У првом наведеном примеру „да” би могло да значи „чуо сам те, али...”, а у осталима у 248. само служи да он пређе преко онога што саговорник каже:

П (243): Ја верујем, само ме страх од операције. Другог страха до сад нисам им'о, мислим ни проблема.

Д (244): Да. Знаш шта, та операција се сматра лаком операцијом.

П (247): Тја, ја // Само је то повезано страшно, мислим, са неким проблемом. Повезано.

Д (248): Да, прво што морамо радити, а то је, мени се ипак чини да постоји код тебе овако једна мала нервоза, знаш онако, ти ипак – можда зато што-што си претпостављао: операција, па шта ће бити. / ... Ми то морамо решити, то питање, можда и уз помоћ лекова и –

П (312): Јел нисам баш мислим вољан (леже на кревет, на страну, уморан), да с' оперишем, па сад страх ме од тога.

Д (312): Да, овај, види овако. Ја сам ти право рек'о како стоје ствари, целу истину знаш.

П (323): Сада, ево, осећам тачно мало јаче болове.

Д (324): Да, да // Је л' би ти хтео да разговараш, оовај, са хирургом да ти он можда нешто објасни. Можда ће ти то –

У једном случају служи да настави своју претходну мисао (потврђује оно што је раније рекао):

Д (262): – онда он себи може представити у својој глави много тога што не постоји уопште.

П (263): Да, да, да.

Д (264): Да, добро. Ја би овако предложио дааа, овај – да извршимо тај преглед прво.

Само на једном месту у дијалогу његово „да” значи слагање с пацијентом, одобравање онога што овај каже:

П (315): Морам ја мало сад да се ослободим те – да с’ мало опустим да не мислим на ту операцију.

Д (316): Да, да.

[...]

П (319): Биће можда мање успешно лечење.

Д (320): Ммхм, да. Ја мислим да ћеш ти да се ослободиш тог страха тренутка када – мхм – осетиш успех овог овде лечења, знаш, кад се повуку болови.

3.8.3. Можемо закључити да пацијент и доктор употребљавају потврдно „да” углавном на различите начине. Пацијент га најпре употребљава онако како је то уобичајено: да потврдно одговори доктору на његова питања, односно да прихвати докторов предлог. Он, такође, употребљава „да” да би показао да прати оно што доктор говори. Међутим, како разговор одмиче и доктор почиње да објашњава у чему би се састојала терапија, пацијент се својим „да” (често поновљеним) само привидно саглашава са докторовим предлозима, што показује тако што после серије од неколико таквих реплика износи оно што стварно осећа. Кад тада не наиђе на разумевање, његово „да” значи да се повлачи, да тренутно одустаје од свог захтева. На крају, у једном случају пацијенту „да” служи да потврди оно што је рекао у претходној реплици и настави исту мисао.

На другој страни, доктор својим „да” сигнализира да је чуо пацијента (тј. пацијентов одговор на своје питање) и да га је разумео. Такође, он таквом својом реакцијом понекад охрабрује пацијента да настави причу. Има, међутим, случајева у којима му „да” служи да привидно прихвати оно што је пацијент рекао, али да, заправо, пређе преко тога и започне нову подтему. И њему у једном случају „да” служи да би наставио претходну мисао, и – опет у једном случају – да се сложи с оним што је пацијент рекао.

3.9. *Шта значи „добро” лекару, а шта пацијенту*

3.9.1. Доктор често у току разговора употребљава реч „добро”, с различитим значењима. У једном случају, на самом почетку разговора, том речју он исказује да пристаје на изјаву пацијента да не може дуго да седи (в. 6). У једном случају његово „добро” служи, исто као и „да”, с којим га комбинује, да потврди оно о чему је говорио у претходној реплици (в. 264). Међутим, та

реч му је најчешће сигнал да је примио к знању оно што му је пацијент рекао (в. први наведени пример, али и реплике 46, 64, 106, 132, 150, 166, 176, 188), што је овоме и охрабрење да говори даље (в. други наведени пример, али и реплике 104, 112, 116):

П (91): Паа // доле до // мхм ... Паа иде доле до усс // у стопало доле до глежња. Ово највише (показује глежањ), овај, ево, ово //

Д (92): Аха, добро. Значи, у стопалу нема, нема трњења?

П (133): Онда сам опет леж'о дв'ес' дана, па ме отпустили. Поново ми се поправи иии //

Д (134): Добро.

П (135): и пустили ме кући.

Д (136): Добро.

П (137): И ја био кући / и оно се поново... // доктор Перић се чудно, рек'о / „За то се лежи по два месеца, три”.

Међутим, при крају разговора докторово „добро”, којим је он углавном прихватио оно што пацијент говори, семантички се празни паралелно ономе „да”:

П (317): Уплашиће ме, а то је стварно повезано. Кад се уплашим, мене боли јаче. Д (318): Добро, то ћемо још видети.

П (319): Ја говорим истину због мене, због мог здравља нема никаквог лагања и шта ја знам. Волим тачно истину да имате ви представу о чему се ради.

Д (320): Добро.

[...]

П (323): Кад неки јачи проблем имам, то је тако повезано, ја не знам. Чим се опустим и немам проблема, мени иде набоље.

Д (324): Ето видиш. Добро, то ћемо све покушати.

3.9.2. Пацијент употребљава „добро” само при крају разговора, кад жели да каже да ће послушати, мада невољно (в. први наведени пример), односно да изрази слагање (више привидно него стварно) са доктором (в. други наведени пример, али и реплику 353):

Д (326): Ево, ја би ти сад предложио, сад се ти мало опусти, иди у собу мало, проше-тај, па ћу те ја позвати.

П (327): Да.

Д (328): Сад си мало дуго седео, знаш.

П (329): Па добро.

Д (334): – и да се договоримо, коначно, за терапију.

П (335): Добро, хвала.

3.9.3. И доктор и пацијент употребљавају реч „добро” слично као и по-тврдно „да”. Доктору је она најчешће сигнал којим пацијенту показује да је чуо и разумео оно што му је овај рекао, чиме га охрабрује да настави. Ме-ђутим, при крају разговора тај сигнал постаје лажан, јер речју „добро” он, заправо, жели да маскира чињеницу да пренебрегава оно што пацијент жели да каже.

Пацијент ту реч употребљава само при крају разговора, да каже да ће послушати доктора – иако невољно, односно да изрази слагање с њим – иако више привидно него стварно.

3.10. Како доктор и пацијент говоре о болести и терапији

3.10.1. Говорећи о пацијентовим симптомима, доктор их постварује⁵ – не приписује их пацијенту, него говори о њима као да постоје сами по себи, независно од њега. Пацијенту не приписује чак ни радњу коју је овај предузео (272). Ако у својој реченици и помиње пацијента, онда је то у конструкцији *код* + ген., која у основи има околностно значење (234), или у + лок., која има основно значење места (238). А да би постварио болесникове тегобе и стање, доктор се служи глаголским и придевским именицама (32, 36, 38, 46, 92, 116, 142, 234, 238, 272, 304) (в. наведене примере, као и реплике 18, 20, 28, 30, 42, 64, 70, 98, 148, 176, 178, 218):

- Д (2): Је л' боли?
 Д (10): [...] које су сада тегобе? Какве су сада моментално тегобе? [...]
 Д: Болови су мањи? (12) Али су присутни? (14)
 Д (22): Аааа // да ли имате неке положаје где се и јави бол тај дуж ноге?
 Д: Трњења је л' има? (32) Нема (34) Осећај хлађења или печења можда, и тако? (36)
 Д (38): Како је с болом приликом напињања, кашља, кијања?
 Д: [...] Како је приликом ходања? С тегобама? (46) Добро је? (48)
 Д (50): Да ли су тегобе када ходате? (50) Или се појачавају? (52) Или нема? (54)
 Д (66): Постепено је почело?
 Д (86): Од почетка болести није кичма ништа болела?
 Д (90): А доле, је л' иде у стопало?
 Д: Значи, у стопалу нема, нема трњења? (92) Одгоре, на стопалу одгоре? (94)
 Д (96): И како је стање било кад је било најтеже?
 Д (106): Је л' било боље за то време лечења?
 Д (116): [...] Показала је [миографија] да постоји укљештење живаца и да се, највероватније, ради о дизању те рскавичасте плочице [...].
 Д (118): Је л' тешко било ићи?
 Д (124): Еее, сад // то се поновило? Поново се погоршало?
 Д: А код тих погоршања-ем- увек су једнако тегобе као што су биле и раније? (142)
 Увек исте? (144)
 Д (146): Тај бол са спољашње стране ноге, бол у том куку, је л' ?
 Д (196): ... Мислиш да је повезан тај бол мало са том нервозом неком?
 Д (216): Под условом да ја сада, приликом прегледа, нађем да стање није горе него што је било онда када си овде дошао.
 Д (234): Само видиш, ми бисмо морали да се договоримо. Тај страх и напетост која постоји код пацијента.
 Д (238): [...] а ако буде те напетости у теби –
 Д (248): [...] мени се ипак чини да постоји код тебе овако једна мала нервоза [...]
 Д: То сам већ видео – (270) – у току овај, тога ходања и тако (272).
 Д (294): Нема проблема са децом?
 Д (304): ... ја очекујем у ствари да је стање, оовај, не-не, да нема погоршања.

⁵ Израз постварење *постварење* (*reification*) употребила је у том значењу Флајшманова (2001) и ми га, у недостатку бољег терминолошког решења, овде прихватимо.

И сама терапија се одвија независно од пацијента:

Д (102): Кол'ко је дуго трајала та-та терапија са инекцијама?

Пацијент се, видећемо, изражава тако што стања приписује себи; на такав, „лични” пацијентов начин изражавања доктор одговара тако што га „преводи” у постварени:

П (25): Па, има неки положај.

Д (26): (*тихо*) Има неки положај.

П (117): Па сам се мучио, од куће иш'о на елек-

Д (118): Је л' тешко било ићи?

П (285): Ал' ако би било, онда одма' би ми се погоршало.

Д (286): Одма' се погорша, да, да.

Доктор се понекад изражава и тако што приписује стање пацијенту (в. прва два наведена примера, али и реплике 78, 80, 182). Он се на такав начин изражава обично онда кад жели да му се приближи да би му овај искрено одговорио (190–192), да га убеди у то да мора да има поверења у докторе (240, 252), као и у оној секвенци кад, чувши најзад шта пацијент покушава да му каже, истражује његове проблеме (282–284, 286, 290):

Д (6): Па добро, ако вам смета / ви // ммхм // лезите мало да // мало да попричамо.

Д (22): Аааа // да ли имате неке положаје где се и јави бол тај дуж ноге?

Д: Кажите ми, имам утисак да си мало нервозан онако, је л' ти то само сада ил', овај – (190) Ниси сада? (192)

Д (240): – ако будеш нервозан, ааако, овај – ако не верујеш у то што ће ти се доле радити, ако си резервисан према томе – Д (242): – неће имати успеха.

Д (252): Морамо решити, морамо те смирити.

Д: Је л' има у кући неких проблема? (282) Сад немаш (284).

Д (286): Одма' се погорша, да, да. А сад? Да ли имаш нешто што те – што те –

Д (290): Кол'ко су ти деца велика сада?

У следећем примеру доктор у серију постварених израза убацује један лични (228–230):

Д: Еее, ја не могу да ти тврдим да до тога неће доћи // Све зависи од тога како ће то – и како ће сад реаговати на ову нашу терапију овде. Ако буде добро реаговало, ако немамо пре свега прво и под бројем један, ако немамо поверења у односу на ово стање, онда – (228) ако добро реагујеш, то ће се видети одма' на почетку терапије онда у том случају, вероватно, ће се то све смирити. // [...] (230)

Доктор се пацијенту обраћа наглашено лично и при крају разговора, онда кад жели да га умири (прва два наведена примера), односно да га „подмити” да прихвати његов предлог (трећи пример):

Д (256): Шта ћемо са терапијом. Основна је ствар да би ти морао све оно што је теби нејасно у вези са тим обољењем да питаш, да се рашчисти.

Д: Ммхм, да. Ја мислим да ћеш ти да се ослободиш тог страха тренутка када – мхм – осетиш успех овог овде лечења, знаш, кад се повуку болови (320). Кад будеш почео нормалније се кретати (322).

Д (336): Ево, ја би ти сад предложио, сад се ти мало опусти, иди у собу мало, проше-тај, па ћу те ја позвати.

Доктор о терапији, лечењу и лековима (210, 232, 258, 310), као и о дијагностичком процесу (202), говори као о активним чиниоцима у излечењу:

Д (202): [...] Ова миографија што је рађена је то доста показала.

Д (220): Наравно, то ће сад много активније.

Д (242): – [ово овде што ми радимо] неће имати успеха.

Д (268): – мало смиримо, да-да мало смиримо и то знаш, једно дан-два, док не почну да делују лекови [...].

Д (320): Ммхм, да. Ја мислим да ћеш ти да се ослободиш тог страха тренутка када – мхм – осетиш успех овог овде лечења, знаш, кад се повуку болови.

У 320. реплици, која је малочас наведена, очигледно је још нешто: да доктор о лековима одн. терапији говори тако као да се они боре против болести одн. болова, трудећи се да их сузбију. То добро илуструје и 228. реплика, у којој доктор каже да на терапију треба да реагује не пацијент, него – судећи по контексту – нога и болови:

Д (228): Еее, ја не могу да ти тврдим да до тога неће доћи // Све зависи од тога како ће то – и како ће сад реаговати на ову нашу терапију овде. Ако буде добро реаговало [...].

У основи, лечи се болест (у 314. реплици названа *случај*), а не пацијент:

Д (314): Тако, баш тако стоје ствари. Код неких случајева је тако, како – овај – да се код – иако је мало тежи случај, он онда може да се лечи или операцијом, или на овај начин без операције.

Д (230): ако добро реагујеш, то ће се видети одма' на почетку терапије онда у том случају, вероватно, ће се то све смирити. // [...]

Пацијент је само попримте борбе између лечења и болести, и његова је једина улога да је не омета – својим неповерењем у докторе и оно што му они „раде”⁶; стога се доктор труди да убеди пацијента да не треба да буде неверљив (234–242), а покушава и да га умири (в. 244–246; 258–262):

Д: Само видиш, ми бисмо морали да се договоримо. Тај страх и напетост која постоји код пацијента (234). Ти си сам вид'о кол'ко је то повезано (236). Ми би морали некако да се договоримо да ти апсолутно имаш поверења у ово овде што ми радимо, а ако буде те напетости у теби – (238) – ако будеш нервозан, ааако, овај – ако не верујеш у то што ће ти се доле радити, ако си резервисан према томе – (240) – неће имати успеха (242).

А ако пацијент нема поверења у докторе и плаши се терапије, онда се то (као што то доктор изричито и каже) „решава” лековима:

⁶ Овде се треба сетити и чињенице (коју доктор и пацијент утврђују у репликама 200–206) да је пацијент боравио у болници трипут, а да се нико није потрудио да му објасни од чега болује.

Д (248): Да, прво што морамо радити, а то је, мени се ипак чини да постоји код тебе овако једна мала нервоза [...] Ми то морамо решити, то питање, можда и уз помоћ лекова и –

Д (268): – мало смиримо, да-да мало смиримо и то знаш, једно дан-два, док не почну да делују лекови [...]

Доктор каже и да је основно да пацијенту буде све јасно у вези с његовом болешћу (266), те му нуди да поразговара и с другим лекарима (в. 324. реплику); при томе доктор подразумева да ће пацијент, кад му се све лепо објасни, прихватити терапију – да се она сама по себи разуме:

Д (256): [...] Основна је ствар да би ти морао све оно што је теби нејасно у вези са тим обољењем да питаш, да се рашчисти.

3.10.2. Пацијент у основи говори из личне перспективе – што значи да себи приписује тегобе које осећа. То је случај онда кад изјаве даје самоиницијативно, кад оне нису одговор на докторова питања:

П (323): Сада, ево, осећам тачно мало јаче болове.

П (327): Уплашиће ме, а то је стварно повезано. Кад се уплашим, мене боли јаче.

Кад одговара на докторова питања, он се најчешће понаша на исти начин: доктор га пита постварујући његове тегобе, а он одговара тако што говори о ономе што *он* осећа, што их приписује себи. Понекад он, понављајући докторове речи, почиње на његов начин, али се затим исправља и наставља лично (55, 295, 199):

Д (38): Како је с болом приликом напињања, кашља, кијања?

П (39): Нем'. Кад кинем не осећам бол.

Д (50): Да ли су тегобе када ходате?

[...]

П (55): Зависи од дужине хода. Ако дуже идем, онда се пој- онда осећам бол. У почетку не осећам ништа (*устаје, иде до врата, показује рукама*), ма кад кренем, не осетим ништа...

Д (86): Од почетка болести није кичма ништа болела?

П (87): Нисам на кичми, нисам на кичми никад осећ'о, да ме боли.

Д (106): Добро, је л' било боље за то време лечења?

П (107): Било ми је боље [...].

Д (124): Еее, сад // то се поновило? Поново се погоршало?

П (125): Онда // од тог 'одања и докторима, шта ја знам, то ми се поновило.

Д (196): Да. Мислиш да је повезан тај бол мало са том нервозом неком?

П (197): Повезан, повезан, повезан. Страшно повезан.

Д (198): Ммххм.

П (199): Чим имам неки проблем, можда кући ил' нешто, одма' ми се укочи нога.

Д (294): Нема проблема са децом?

П (295): Нема, мислим, добро уче, једино што је, имам проблем, сад треба да радим // још највише // треба да их школујем.

Међутим, у току разговора и пацијент и доктор један другоме излазе у сусрет: прилагођавају се говору оног другог. Тако пацијент, одговарајући на докторова питања, понавља његове речи. У том погледу је илустративна следећа секвенца, која тече на овај начин: доктор пита за стање као да оно постоји само за себе, независно од пацијента (10); пацијент одговара тако што га приписује себи (11). Доктор наставља опет на свој начин (12, 14), а пацијент одговара на питања потврдно, понављајући докторове речи (13, 15). Затим пацијент поново себи приписује стање, покушавајући да каже шта осећа (17), на шта доктор одвраћа опет постварујући стање (18, 20). Пацијент опет прихвата такав начин изражавања (19, 21):

Д (10): Ммхм // мене би сада интересовало прво / које су сада тегобе? Какве су сада моментално тегобе? Последња два, три дана. /

П (11): Мени // овај // осећам постепено / да ми, овај, мање болове. (*Показује, држи се за ногу, подупире се током разговора.*) Спољна страна ноге.

Д (12): Болови су мањи?

П (13): Мањи. Свак' дан мањи. За нијансу мањи.

Д (14): Али су присутни?

П (15): Присутни су.

Д (16): Присутни су.

П (17): Сам осећам дааа //

Д (18): Да ли стално боли?

П (19): Па, кад се наместим, легнем у положај тела, онда не боли.

Д (20): У лежећем положају, али у одговарајућем положају не боли?

П (21): Да, да, онда не боли.

3.10.3. Наоко ситна појединост – а то је докторово углавном постварено, а пацијентово углавном лично изражавање – откривају два различита начина на који они виде болест и њене симптоме. Постварујући их (у складу с тим како се то у званичној медицини и иначе ради), доктор имплицира да их сагледава објективно; насупрот томе, говорећи лично, пацијент не пристаје на то да они постоје независно од њега.

Таква ситуација није лингвистици непозната: Флајшман (2001: 475) истиче да је медицински језик апстрактни дискурс о болестима и органима, а не језик о пацијентима и њиховом *искуству* болести; језик којим говоре о том другом користе само пацијенти. Речено је, такође, да језик који лекари употребљавају моделује њихов доживљај пацијента; у тој слици пацијент има пасивну улогу, или улогу медијума, на којем оперише занимљивији играч у игри – а то је болест (Минц, према Флајшман 2001: 476). Флајшманова, потврђујући то, истиче и да у високо такмичарском „научном” свету медицинских истраживања болеснику прети опасност да се изгуби у крсташком походу биомедицине против болести – а то стање језик и осликава и продужава. Метафора по којој се медицина разуме као рат истиче у први план борбу против болести, а не неговање болесног пацијента (Флајшман 2001: 476).

Таква концептуализација медицине јасна је и у докторовом говору: дијагностички процес, лечење и лекови су активни чиниоци у излечењу; на њих реагује не пацијент, него његови органи и симптоми. Лечи се болест, а не пацијент; овај је само поприште борбе која се одвија између лечења и

болести, а највише што он може да учини јесте да је не омета. А ако он случајно не пристаје на такву улогу, онда га треба и од тога лечити – наравно, опет лековима.

Нарочито је занимљива докторова имплицитна претпоставка, од које он полази као од нечега што се само по себи разуме, да ће пацијент, кад му доктори све објасне, сигурно прихватити терапију; то је, међутим, логичка грешка: ништа не гарантује да ће, чак и кад је јасно изложена, терапија одговорати пацијенту нити да ће он осећати да је управо то оно што му треба.

3.11. Како доктор говори о онима који прописују терапију

3.11.1. Кад говори о онима који одлучују о лечењу и спроводе га, доктор говори тако да они остају анонимни: користи рефлексивни пасив (158, 218, 222, 230, 256, 314), партиципски пасив (128, 202), обезличену конструкцију (244), а кад говори о операцији – безлично *доћи до* (228) или активна конструкција са *терапијом* као субјектом (222)⁷:

Д (128): То је други пут било кад си примљен?

Д (158): И шта су рекли, зашто се упућујеш у Нови Сад?

Д (202): [...] Ова миографија што је рађена је то доста показала.

Д (222): То ће сад доћи у обзир једна дозирана оваа // физикална терапија и тако даље. // [...]

Д: Тако да је важно да знаш и то – (212) – шта је речено (214) (= „шта су рекли неуророхирурзи).

Д (228): Еее, ја не могу да ти тврдим да до тога неће доћи // [...].

Д (230): ако добро реагујеш, то ће се видети одма' на почетку терапије [...].

Д (232): – да они предлажу да се то можда – оовај – оперише. //

Д (240): – ако будеш нервозан, ааако, овај – ако не верујеш у то што ће ти се доле радити, ако си резервисан према томе –

Д (244): Да. Знаш шта, та операција се сматра лаком операцијом. [...]

Д (256): Шта ћемо са терапијом. Основна је ствар да би ти морао све оно што је теби нејасно у вези са тим обољењем да питаш, да се рашчисти.

Д (314): [...] Код неких случајева је тако, како – овај – да се код – иако је мало тежи случај, он онда може да се лечи или операцијом, или на овај начин без операције.

Говорећи о себи и о другим докторима, доктор у једном тренутку употребљава и декомпоновани глагол, који наглашава да је агенс институција:

Д (208): – и онда се он ту укљешти – Еее сад, то смо направили, тај снимак, имамо ту претпоставку –

3.11.2. О онима који имају моћ да одлуче о лечењу других доктор говори тако да они остају невидљиви, дакле и недодирљиви; а ако су такви, онда се ни њихове одлуке не могу доводити у питање, него их пацијент мора прихватити као нешто што се само по себи разуме.

⁷ Та конструкција је, међутим, такође деагентивована, јер садржи фразеологизам *доћи у обзир*: не помиње се ко је тај у чији „обзир” (тј. видокруг) улази терапија.

Да они који имају моћ говоре о себи као о неприкосновеној сили, утврдили смо и у једном другом дискурсу моћи – у говору представника државне власти (Кликовац 2008: 247–265). Тиме носиоци моћи не само што исказују свој положај него га и одржавају.

3.12. Колико доктор и пацијент говоре формално

3.12.1. Глаголске и придевске именице које доктору служе да би постварио болесникове тегобе и стање чине његов говор изразито формалним (в. примере наведене у т. 3.10.1). Он употребљава глаголске именице и ван тог контекста:

Д (110): А доктор Перић је почео са лечењем са- физикалну терапију давао?

Д (182): Мислиш да је оно после изласка први пут из болнице, да ти је било боље него што је сада?

Д (216): Под условом да ја сада, приликом прегледа, нађем да стање није горе него што је било онда када си овде дошао.

Д (218): Ако се покаже да није горе, онда у том случају, мм, можемо да покушамо са овим начином лечења.

Његовом говору печат формалности дају и следећа средства:

(а) декомпоновање – глагола (214) и придева (280):

Д (214): [...] Е, сад, моје је мишљење дааа ми не морамо журити са операцијом.

Д (280): Кажи, да ли мислиш на проблем овај свој са болом, са здравственим, или проблем неке друге природе?

(б) стручни термини (115, 202) и административни изрази (296) које употребљава, и на које „преводи” пацијентове речи:

[П (115): И онда сам иш’о од куће на електротерапију.] Д (116): Да, амбулантно. [...]

Д (202): [...] Ова миографија што је рађена је то доста показала. [...]

[П (295): [...] једино што је, имам проблем, сад треба да радим // још највише // треба да их школујем.] Д (286): Финансијски проблем? Проблем са личним дохотком?

Тим „преводом” са обичног на стручни и/или бирократски језик он показује да је образованији од пацијента – да међу њима постоји разлика у образовању која одговара разлици између формалног и неформалног стила. На сличан начин, он „преводи” и једну пацијентову незграпну формулацију:

[П (19): Па, кад се наместим, легнем у положај тела, онда не боли.] Д (20): У лежењем положају, али у одговарајућем положају не боли?

Чак и кад прихвата пацијентов лични начин изражавања, доктор одржава свој говор формалним помоћу глаголских именица:

Д (78): Код тог сагињања / да те онда нешто почело болети.

П (79): Даа, да, код сагињања.

Д (80): Да, онда те је ту нога болела / или код сагињања кичма?

Д (182): Мислиш да је оно после изласка први пут из болнице, да ти је било боље него што је сада?

Слично томе, чак и кад се у некој реплици изрази лично и сасвим неформално, одмах у следећој прелази на формалан говор – постварује стања и употребљава глаголске именице:

Д: Каж ми, имам утисак да си мало нервозан онако, је л' ти то само сада ил', овај – (190) [...] Да. Мислиш да је повезан тај бол мало са том нервозом неком? (194)

Д: Мммхм, да. Каж ми, је л' ти знаш од чега болујеш? Јеси до сада сазнао шта и како је, је л' имаш представу о томе шта је то? (200) Мммхм. (*Узима снимак, окреће га према светлу и гледа у њега.*) Е, сад види. Ова миографија што је рађена је то доста показала. Показала је да постоји укљештење живаца и да се, највероватније, ради о дизању те рскавичасте плочице, тог, што кажу пацијенти, дискуса. [...] (202)

Д (228): Ми би морали некако да се договоримо да ти апсолутно имаш поверења у ово овде што ми радимо, а ако буде те напетости у теби – (228) – ако будеш нервозан, ааако, овај – ако не верујеш у то што ће ти се доле радити, ако си резервисан према томе – (230) – неће имати успеха (232).

Ипак, доктор ублажава свој формални говор ублажава – тако што безлични начин изражавања комбинује с разговорним обликом за постављање питања *је л'*. Тон који то даје његовом разговору с пацијентом илуструју следеће његове реплике (али в. и 30, 42, 90, 96, 118, 282):

Д (28): Је л' има осим тог бола, који је мањи, кажете...

Д (32): Трњења је л' има?

Д (106): Добро. Је л' било боље за то време лечења?

3.12.2. Пацијент се самоиницијативно изражава формално – постварајући своје стање и употребљавајући глаголске именице – само двапут у току разговора: први пут кад саветује сам себе оно што му је и доктор саветовао (па тиме што усваја докторов начин говора сигнализује да је усвојио и докторов начин мишљења), а други пут онда кад покушава да проговори докторовим језиком да би га убедио:

П: Морам ја мало сад да се ослободим те – да с' мало опустим да не мислим на ту операцију. (305) Постојаће можда – Страх ме увек од те операције и сад мислим – (307) Биће можда мање успешно лечење (309).

П (319): Ја говорим истину због мене, због мог здравља нема никаквог лагања и шта ја знам. Волим тачно истину да имате ви представу о чему се ради.

3.12.3. Видимо, дакле, да се доктор углавном изражава формално – осим онда кад има нарочите разлоге да то не чини (тј. кад жели да се приближи пацијенту или да га убеди у своје мишљење). Формално изражавање можемо сматрати манифестацијом моћи. Међутим, он свој формални говор ублажава разговорним ликовима речи – упитне речи *је л'*, а и елизијом самогласника (в. т. 3.13.2). Он, дакле, не одустаје од онога што сматра делом струке, која му је очигледно најважнија; али не жели да разговор између њега и пацијента

буде такав као да се налазе на неком јавном месту, где сви могу да их слушају. Значи, он својим говором каже да је то службени разговор, али не јавни. Тако се до извесне мере приближава пацијенту.

Пацијент се пак изражава неформално, осим онда кад прихвата докторов начин говора да би сигнализирао да жели да га послуша или да би га убедио у оно што сматра важним.

3.13. *Колико је образован пацијент, а колико доктор*

3.13.1. Пацијентов говор указује на то да он није нарочито образован. На то нам указују најпре фонетске особине његовог говора: редукције самогласника – ал' (5, 75, 103, 107, 157, 285), *свак'дан* (13), *отић'* (101, 127), *ил'* (119, 121, 187, 199, 349), „*Ид'ти...*” (157), *она ће водит'* (289), *тол'ко* (279), „*Прече ј'здравље*” (103), *то ј'повезано* (279), *је вид'ла* (139), *да с'оперишем* (312), *да с'мало опустим* (315), *там'* (159), *некак'* (301), *сам'* (277), сажимања на крају и унутар речи – *нем'[ам]* (39, 277), „*Добро, ти мо'ш ићи кући*” (141), *друкч'е* (297), сажимање самогласника на крају речи⁸ – *сам поч'о* (73), *инир'о сам* (75), *нисам осећ'о* (83, 87), *ја сам преснав'о* (99), *иш'о сам* (101, 113, 115, 117, 119, 187), *сам мор'о* (101, 127), *сам отиш'о* (103, 153), *сам леж'о* (103, 133, 153, 187), *сам изаш'о* (105, 187), *сам дош'о* (107), *рек'о [je]* (137), *задрж'о би се* (299, 301), *сам мог'о* (183), *сам се крет'о* (187), *сам чек'о* (187), *напрез'о сам се* (187), *нисам им'о* (243), *сам стреп'о* (309), испуштање сугласника *х* – *у'вати* (43, 121), *реко'* (99, 107, 139), *про'од'о сам* (113, 157), *од тог 'одања* (125), *'одам* (139, 185), *одма'* (175, 195, 199, 285), *стра'* (223, 227), *никаки'* (277),⁹ као и спорадични (и)јекавизми – *ће* (119), *сједећи* (121). У његовом говору бележимо и некњижевни лик *инекција* (101).

Што се морфолошког плана тиче, примећујемо неправилан вокатив *доктор* (107).

Међутим, важнији од тих својстава његовог говора јесте сам склоп реченице. Најпре, његове реплике су на више места недовршене или садрже недовршене реченице (в. наведене примере, али и реплике 49, 71, 91, 107, 137, 191):

П (5): *Могу, / не могу дуго, ал' //*

П (17): *Сам осећам дааа //*

⁸ Било би исправније да су у транскрипту такви случајеви обележени не апострофом, него знаком дужине: *почо, инир'о* итд.; ипак, изворни текст нисмо мењали.

⁹ У овакве примере не убрајамо редукције типа *да л' ће рећи, је л'* (нпр. 309), будући да оне спадају у норму разговорног језика. У показатеље необразовања не убрајамо ни редукције гласова у бројевима, нпр. *Два'ес' пети мај* (105), јер би изговор бројева као што се пишу био хиперкоректан. (Ипак, судећи по транскрипцији, пацијент редукује и бројеве више него што је уобичајено: *дв'ес' [дана]* (103, 133).) – За ово питање нарочито је занимљив пар реплика 291–292, у којима пацијент и доктор изговарају исте бројеве, али се они, кад их пацијент изговара, транскрибују као *деветнајс'* и *седамнајс'*, а кад их изговара доктор – као *деветнаест* и *седамнаест*. Очито да је онај ко је текст транскрибовао у саму транскрипцију „учитао” и свој утисак о пацијентовој необразованости, јер су обојица, вероватно, изговорили те речи на исти начин.

П (119): Па испочетка није, али-али, после сам иш'о не само на електротерапију, већ сам иш'о // било је дана / ће сам цео дан заузет на ногама ил' седећи.

П (133): Онда сам опет леж'о дв'ес' дана, па ме отпустили. Поново ми се поправи иии //

П (181): Мадаа, овај, можда, оно прво лечење је било успешније, јер је то ипак // ја мислим, нисам доктор, ал' што дуже траје // можда неке последице –

П (291): Па задрж'о би се зато што сам овде стварно некак' опуштен. Там- тамо су многе дрске сестре оне ии //

Реченице су му кратке, неразрађене, често неповезане:

П (67): Постепено // јаа // то мени није познато постепено. Ја знам / чувај се терета, нагло, да не дигнеш ово, оно // То мени уопште није било познато / да може постепено.

П (103): Па код мог доктора добио сам једно шес-седам дана, па сам отиш'о у болницу, па сам тамо леж'о дв'ес- Пред први мај отиш'о у болницу, није ми се ишло пред Први мај, ал' оно // ал' каже доктор: „Прече ј' здравље”. И ја сам отиш'о сутра Први мај, и ја сам као данас отиш'о.

П (295): Нема, мислим, добро уче, једино што је, имам проблем, сад треба да радим // још највише // треба да их школујем.

П (297): Треба да их школујем сад – Па, добро, мало ко да нема, али мислим, овде ми је добро, добро се осећам, пријатне су сестре и доктори, у Каћу је све друкч'е.

У његовом говору има много лажних почетака; да би добио времена да размисли како ће почети или наставити реченицу, он често дужи самогласнике и убацује поштапалице (в. наведене примере, али и реплике 43, 51, 65, 91, 155, 159, 169, 201, 315):

П (11): Мени // овај // осећам постепено / да ми, овај, мање болове. Спољна страна ноге.

П (71): Паа, постепено // ccc // (показује руком ногу, потколеницу и кук) не знам ни ја, овај, низ ног-мхм-тешко сам //

П (181): Мадаа, овај, можда, оно прво лечење је било успешније, јер је то ипак // ја мислим, нисам доктор, ал' што дуже траје // можда неке последице –

П (191): Паа, оовај, кад сам отпуштен – Нисам сада нервозан.

Често му недостаје права реч, коју замењује различитим испуњивачима (в. наведене примере, али и реплике 101, 165, 289):

П (157): Мада сам и тамо већ про'од'о и ово и оно, ал' каже, „Ид' ти у Нови Сад, боље је. Тамо су //

П (159): Па кажу: „Там' имааа // бољи су доктори, има – овај – бања” како се зове? Јодна бања. Због Јодне бање, штаа //

П (171): Она је мени – дала ми је – Има, каже / да је рехабилитација и Јодна бања и све. „Све је тамо”, каже, „тамо ће ти помоћи најбоље.”

П (329): Ја говорим истину због мене, због мог здравља нема никаквог лагања и шта ја знам. Волим тачно истину да имате ви представу о чему се ради.

Неке формулације су му лоше до неразумљивости (в. наведени пример, али и реплике 43, 181):

П (121): На контролу код једног доктора, па код другог, па у Социјално, па ме у'вати цео дан на ногама ил' сједећи / и то не, овај // доста.

На његову необразованост указује и подвучени израз у следећој реченици, који је веома фамилијаран и не би се очекивао у датој ситуацији.

П (99): Ја сам кренуо једном, кажем жени, реко'; до сутра ако ми не буде боље, идем доктору. Међутим, ја сам преспав'о / и оно опет исти ђаво.

Карактеристично је да доктор мора – додатним питањима, понављањима, звуковима охрабрења – да „извлачи” одговоре од њега, што нарочито добро илуструје следећа секвенца (али в. и секвенце 22–25, 46–49):

Д (70): А где се појавио прво бол? Тај бол?

П (71): Паа, постепено // ссс // (*показује руком ногу, потколеницу и кук*) не знам ни ја, овај, низ ног-мхм-тешко сам //

Д (72): Показујеш ногу? Показујеш ногу, је л'?

П (73): Да. Тешко сам поч'о да ширирам ципеле.

Д (74): Аха.

П (75): Шнир'о сам, ал' све теже и теже.

Д (76): Тако си приметио, значи?

П (77): Да, да.

Д (78): Код тог сагињања / да те онда нешто почело болети.

П (79): Даа, да, код сагињања.

Д (80): Да, онда те је ту нога болела / или код сагињања кичма?

П (81): Нога.

3.13.2. На другој страни, и доктор има елизија у говору, али знатно мање него пацијент: *кол'ко* (102, 132, 290), *ил'* (190), *мош'те* (4), *леж'о* (108), *вид'о* (236, 246), *задрж'о* (298), *рек'о* (312), *одма'* (230, 286). И он употребљава облик *инекција* (102).

Докторове реченице су знатно дуже, разрађеније, синтаксички компликованије, заокруженије него пацијентове; има мање лажних почетака, говори течније, користи се апстрактнијом лексиком:

Д: Да. Знаш шта, та операција се сматра лаком операцијом. Обично људи, кад се каже, „кичма је у питању”, па „операција кичме”, замишљају бог зна шта тамо. Да ће да се изваде пола кичмене мождине (244) Међутим, далеко од тога. То је све овде испод коже и они направе један мали рез и мали отвор и изваде само тај део, који притиска на живац и вид'о си, уосталом, и пацијенте овде, који леже после операције. Многи су савршено добро. Савршено добро (246).

И доктор се често користи поштапалицом *овај*, али, како се чини, на други начин: она се готово увек јавља у средини реплике и најчешће не стоји после лажног почетка, него доктор после ње наставља започету реченицу (в. наведени пример, али и реплике 230, 240, 264, 272, 276, 306, 312, 324, 340). Тако му та поштапалица (коју често комбинује с дужењем самогласника, у тој речи или претходној) служи да би мало добио у времену да смисли шта ће даље рећи. Само у два случаја она му служи као пауза после лажног почетка (в. други пример, али и реплику 268):

Д (232): – да они предлажу да се то можда – овавај – оперише. //

Д (314): Тако, баш тако стоје ствари. Код неких случајева је тако, како – овај – да се код – иако је мало тежи случај, он онда може да се лечи или операцијом, или на овај начин без операције.

3.13.3. Пацијент, дакле, није брз у говору нити речит; он споро и тешко формулише мисли, није склон да их разрађује нити да буде експлицитан. Социолози језика би рекли да он располаже само ограниченим кодом, што сведочи о томе да није образован.

С друге стране, доктор је образован и прилично речит.

4. Закључак

4.1. Да ли је овај разговор пример за успешну комуникацију

С једне стране, овај разговор има сараднички аспект: доктор жели да помогне пацијенту. Најпре, он хоће да чује од пацијента све о његовим телесним симптомима, о њиховом настанку и дотадашњем лечењу, а затим, сходно свом образовању и лекарској пракси, одређује даљу терапију. Такође, кад примети да је пацијент нервозан, он истражује зашто; међутим, то интерпретира само на један ограничен начин (тако што то повезује само са тим што пацијент не разуме од чега болује). Кад пацијент више пута инсистира на томе да је његов бол повезан с његовим емоцијама, он је вољан и томе да посвети одређено време – мада не да и нешто закључи из тога. Најзад, труди се да умири пацијента, да му одагна страх, да му пробуди поверење у докторе и терапију. Пацијент, са своје стране, жели да му се помогне и доктора обавештава о свему што овај жели да зна.

Тај сараднички аспект разговора има и своје формалне показатеље: и доктор и пацијент током разговора један другоме излазе у сусрет тако што на махове прихватају начин говора оног другог (што значи да доктор прихвата „лични”, а пацијент „постварени” начин изражавања). Доктор, такође, стрпљиво подстиче пацијента да говори (додуше, само у оном смеру који он сам назначује), а и ублажава свој формални начин говора неформалним изговором. Да би се пацијент боље осећао у свом подређеном положају, он употребом 1. лица множине привидно с њим дели своју моћ. Пацијент пак послушно остаје у положају онога ко одговара на питања, а своје захтеве изражава веома посредно.

С друге стране, оба учесника у овом разговору имају своју причу: сваки на свој начин разуме пацијентово стање. Доктор има снимак, који му је главни ослонац у томе да одреди лечење; он сматра да пацијенту треба физикална терапија, а да се на крају може прибећи и операцији. Он примећује да је пацијент нервозан, али мисли да је то у вези с тим што не зна ништа о својој болести. Пацијент има своју истину, која је другачија: осећа да је кључ његових тегоба његово психичко стање. Он то покушава да каже доктору, али не наилази на разумевање.

Они зато делимично говоре и различитим језицима: доктор се служи поствареним начином изражавања (који имплицира и његову концепцију болести и лечења), а пацијент личним начином; доктор говори формално, а пацијент неформално. Поврх свега, речи *да* и *добро* имају различита значења зависно од тога да ли их употребљавају доктор или пацијент.

Тај други аспект разговора преовлађује. Другим речима, дијалог о којем је реч пример је за неуспешну комуникацију: доктор, заправо, не чује пацијента. Пацијент пита: „Зашто мене боли нога сваки пут кад се узнемирим?“, и каже: „Помозите, јер ја не знам како себи да помогнем“. Доктор га практично и не чује и ради оно на шта је навикао: даје му терапију за његове телесне симптоме.

Њихов растанак на крају разговора је управо апсурдан: последња пацијентова реплика је *Хвала* – иако није добио оно што је хтео!

4.2. Да ли су саговорници свесни тога да им комуникација није успела

Доктор, чини се, није: он је урадио оно што је научен да ради, што иначе доктори раде. Ипак, на крају разговора као да осећа да није дао пацијенту оно што је овоме било потребно, јер га у 350. и 351. реплици подмићује: изриче му неку врсту похвале у замену за то што га, заправо, није чуо. Ипак, он у основи мисли да је урадио све што треба: на пацијентово *Добро, хвала* (353) он одговара са *Молим* (354), чиме се разговор и завршава.

Пацијент је, очигледно, болно свестан тога да није добио то што је тражио, али је принуђен да – после храбре и упорне борбе – капитулира.

4.3. Зашто је пацијент капитулирао

Примећујемо да пацијент не зазире од доктора. На то нам указује његова спремност да га прекине, као и његова упорност с којом – чак пет пута у току разговора – покушава да наметне своју најважнију тему. Примећујемо, такође, да он у току разговора једанпут самоиницијативно устаје да доктору покаже како може да хода. Дакле, докторова моћ не потиче из њихових личних особина, одн. личног односа.

Она потиче из других извора. Најпре, доктор је старији од пацијента петнаестак година. Друго, он је образован, пацијент није. Треће, пацијент је у положају молиоца, а он у положају онога ко може да учини услугу. Четврто, доктор зна нешто што пацијенту може бити од користи. Најзад, он је званични представник институције којој је друштво доделило улогу да лечи. Прве две врсте моћи су случајне (пацијент није увек млађи, нити необразованији од доктора); остале три су инхерентне самој улози лекара и пацијента.

Прву (а можда и другу) врсту моћи доктор манифестује једино утолико што пацијента ословљава са „ти“; при томе је, очигледно, исправно проценио да овога то неће вређати. Остале три врсте моћи он користи да би помо-

гао пацијенту, тако што ће сазнати од њега све што сматра важним, што ће пацијенту објаснити све што сматра да овај треба да зна, и што ће прописати терапију по својој професионалној савести.

Пацијент такав свој положај прихвата: одговара на питања што боље може и труди се да не наруши докторов „простор”. Иако углавном прихвата подтеме које доктор намеће, он покушава да уведе и своје теме. Ти његови покушаји, међутим, остају узалудни.

Доктор разуме пацијентову болест на свој начин – сагласно појмовном систему којим као лекар располаже, а који укључује нарочиту метафоричку концептуализацију болести, лечења и медицине. Од свега онога на шта се пацијент жали он узима у обзир само оно што се с тим разумевањем болести слаже, и сагласно том разумевању он прописује и терапију. До те тачке све је у реду: не види се како би и могло бити другачије. Проблем настаје онда кад доктор то своје разумевање намеће као једино постојеће и нужно исправно – упркос томе што оно пацијента не задовољава. Како он то може?

Сада се присећамо последње врсте моћи: постоји институционална моћ званичне медицине, чији је представник доктор. До те врсте моћи доктору је нарочито стало: он је наглашава тако што одржава нарочиту врсту формалности током разговора – употребом глаголских и придевских именица, употребом термина. Он манифестује ту моћ и нарочитим говором о лекарима, којим их уздиже на ниво неприкосновене силе. То је једина моћ на коју пацијент не жели да пристане – али и једина на коју мора.

Ту моћ доктор – несвесно – злоупотребљава; јер да је не злоупотребљава, он би пацијенту рекао следеће: „Не могу да Вам помогнем, јер ја видим само Ваше физичко биће”. Међутим, институција коју он представља је толико моћна да не мора себи поставити питање да ли је изашла у сусрет пацијентовим захтевима нити признати своја ограничења.

5. Реч за крај

Иако се медицински дискурс у нашу средину навелико увози са англосаксонског подручја (одакле потиче већина стручне литературе која се данас користи у званичној медицини), увоз критичког приступа том дискурсу знатно заостаје. Овај рад је испунио своју сврху ако је показао да би тај размак било корисно смањити.

ЛИТЕРАТУРА

Ван Дејк 2001: Teun Van Dijk, “Critical discourse analysis”, in: *The Handbook of Discourse Analysis* (ed. by Deborah Schiffrin, Deborah Tannen and Heidi E. Hamilton), Oxford: Blackwell, 2001, pp. 352–371.

- Ејнсворт-Вон 2001:** Nancy Ainsworth-Vaughn, "The discourse of medical encounters", in: *The Handbook of Discourse Analysis* (ed. by Deborah Schiffrin, Deborah Tannen and Heidi E. Hamilton), Oxford: Blackwell, 2001, pp. 453–469.
- Јовичић 2008:** Зорица Јовичић, „Симболи моћи у фатичкој размени у институционалном дискурсу”, *Српски језик*, 13/1–2, стр. 575–581.
- Кликовац 2008а:** Duška Klikovac, *Jezik i moć – Ogleđi iz sociolingvistike i stilistike*, Beograd: XX vek, 2008.
- Кликовац 2008б:** Душка Кликовац, „О стилским, идеолошким и утилитарним аспектима номинализације у српском језику”, *Јужнословенски филолог*, LXIV, 2008, стр. 177–188.
- Минић 2000:** Zorica Minić, *Lingvistička analiza simbola moći u verbalnom diskursu institucije*, Magistarski rad odbranjen na Filološkom fakultetu u Beogradu, 2000.
- Мићић 2007:** Софија Мићић, „Уводни чланак”, *Српски архив за целокупно лекарство*, 135: 1–2, 2007, стр. 124–126.
- Савић и Половина 1989:** Savić, Svenka, Vesna Polovina, *Razgovorni srpskohrvatski jezik*, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Танен 1985:** Deborah Tannen, „Relativna usredotočenost na osobno zalaganje u govornom i pisanom diskursu”, *Revija*, XXV: 5–6, 1986, str. 36–45.
- Флајшман 2001:** Suzanne Fleischman, "Language and medicine", in: *The Handbook of Discourse Analysis* (ed. by Deborah Schiffrin, Deborah Tannen and Heidi E. Hamilton), Oxford: Blackwell, 2001, pp. 470–502.

Duška Klikovac

A CONTRIBUTION TO THE CRITICAL CONVERSATION ANALYSIS:
A DISCOURSE OF POWER IN A DOCTOR'S OFFICE

In this paper the author analyzes an authentic dialogue between a doctor and a patient during a medical encounter, in order to find verbal expressions of their respective positions of power and lack of power. The following parameters are considered: who starts and finishes the conversation; who regulates the behaviour of the other participant in the conversation; who interrupts the other's speech; who asks questions; who directs the conversation; which grammatical persons are used by the doctor, and which ones by the patient; how the doctor and the patient use "yes" and "O.K."; how each of them speaks about the illness and the therapy; how the doctor speaks about those who prescribe the therapy; who speaks formally. The analysis shows that the doctor has the exclusive power to regulate the conversation – to the point that he can ignore the patient's wish to introduce his topics. He also has the power to impose his understanding of the patient's illness as the only possible one, even if it is unsatisfactory to the patient. The author concludes that the institutional power of the western biomedicine, represented by the doctor, is so great that he does not have to ask himself if he has met the patient's demands or to recognize the shortages of his approach.

Вања Станишић
Београд

ПИСМО КАО „ВИЗУЕЛНИ ГОВОР” И ПРОБЛЕМ ЊЕГОВОГ ДЕФИНИСАЊА

Сажетак. У средишту пажње овога рада је проблем дефиниције писма, који је у непосредној вези с питањем намене и функције писма као комуникативног система типолошки подударног језику.*

Кључне речи: дефиниција и типологија писма, визуелни говор.

Рад представља даљу разраду тезе о двостраној природи писма, чији развој подједнако зависи од два основна и равноправно важна чиниоца – језичке основе и културне историје, што је било размотрено у неким ранијим радовима.¹ Захваљујући неизбежном паралелизму између писма и језика, и у науци о писму уведен је читав низ операционалних појмова и поступака лингвистичке анализе. Методолошко приближавање науке о писму и науке о језику почива на чврстој вези између језика и писма, при чему је управо лингвистичка анализа разоткрила поменућу двострану природу писма – унутрашњу структуру коју условљавају језичке појаве, и спољашњу форму – условљену културном историјом. Ова двострана природа писмених знакова допринела је томе да фундаментална лингвистичка – семиотичка – подела на површинску и дубинску структуру (тј. сосировска подела на „план израза” и „план садржаја”) – постане саставни део савременог приступа науци о писму.

Па ипак, питање међусобног односа та два основна чиниоца различито се тумачи у односу на писмо. Иако је културни контекст начелно равноправан с језичком основом, као што су подједнако важне и „спољашња” и „унутрашња страна” писма, ова два чиниоца ипак нису потпуно равноправна, пошто у науци о писму влада схватање о подређеном статусу писма у односу

---

* Рад је посвећен једној важној годишњици: пре пола века појавила се *Књига о књижи – историја писма*, загребачког аутора Звонимира Кулунџића (Загреб 1957), изванредно богата чињеничним материјалом и надахнуто написана културноисторијска студија о писму, која је по тим својим одликама остала досад непревазиђена на српско-хрватском језичком простору.

¹ Станишић 2000: 586-587; 2002.

на језик, подстакнуто изворно комуникативном улогом језика. Тако су већ родоначелници савремене лингвистике, Хумболт и Сосир, били присталице старог Аристотеловог схватања писма као одраза језика. По Хумболтовој дефиницији „само изговорена реч представља оваплоћење мисли, док је писмо оваплоћење говора”, а према оснивачу модерне лингвистике, који осуђује „тиранију слова”, језик и писмо су два различита знаковна система, при чему „једини смисао за постојање овога другог јесте да буде одраз првога”.² Овакво превише буквално придрживање аристотеловске дефиниције писма као транскрипције језика завладало је и у многим лингвистичким школама као категорички став о чврстој хијерархијској вези између језика и писма (Станишић 2000: 588).

Упоредо с порастом интересовања за општа теоријска питања писма појавила се и потреба за јасним разликовањем језика и писма и одвојеним проучавањем писма као самосталног феномена. Не случајно, теоријско раздвајање гласа и слова, и самим тим говора и писма, први је извршио творац учења о фонеме, Бодуен де Куртене, који се, такође, с правом може сматрати и оснивачем теорије писма. Његова идеја (исказана у раду „Об отношении русского письма к рускому языку”) да су „писмени језик” и „усмени језик” два облика постојања језика, ушла је у основу савременог схватања писма као визуелног говора.

У неким лингвистичким школама на том је основу било формулисано алтернативно гледиште које писмо и језик раздваја у два независна система. Тако је на основу Вахековог гледишта исказаног 1939, о томе да су језик и писмо само два усаглашена система који нису потчињени некој већој величини и да се сва њихова веза исцрпљује тиме што се они употребљавају у једном истом језику у комплементарним функцијама (Зиндер 1987: 11), у низу теоријских радова о писму, претежно нормативног, функционалног и примењеног карактера, дошла је до изражаја подела на „усмени” и „писани” језик.

Средином 20. века одвојено и паралелно изучавање језика и писма било је карактеристично за многе европске филолошке школе. „Писани језик” је описиван као самостална сфера, која има сопствену и независну системно-структурну природу, при чему је главни аргумент била формална неподударност графеме и фонеме, подигнута на ниво системно-структурних разлика. Неподударност ових функционалних јединица језика и писма учео је још Бодуен де Куртене, који је у већ поменутом раду показао како „за већину фонема руског језичког мишљења нема одговарајућих графема, које би се с њима могле довести у везу без остатка, но и без недостатка” (Амирова 1977: 108). Из тога се потом изводио закључак о томе како су графички и фонетски систем толико различити да између графема и фонема нема и не може бити потпуног паралелизма и да се на њих може гледати само као на условне кореспонденте (Амирова: 110-111).

У ширем контексту овај формално-функционални приступ био је у складу с тада распрострањеним покушајима стварања вештачких језика, с тада-

² Мартин: 93; Зиндер: 15; Калве: 11.

шњим уверењем да разни ванјезички елементи, који се користе у комуникацији, могу такође да се назову језиком. Писани текст је био изједначаван с разним вештачким системима као што су сигнални кодови, електрични импулси и електромагнетни таласи, и сви заједно су третирани као језички знаци, јер су материјални и врше исту функцију као и усмени говор. Међутим, као што је познато, сви покушаји стварања вештачких језика остали су само секундарно, вештачко упрошћавање првобитно неопходне везе *појам – реч – знак*.³

Иако није нарушило схватање о потчињеном статусу писма у односу на језик, инсистирање на аутономном изучавању писма ипак је допринело разоткривању његове системности и бољем разумевању семиотичке природе писма као комуникативног система. Више од тога, теза о равноправности и самосталности писма није изгубила значај већ је помогла да се из новог угла размотри питање границе између писма у правом смислу речи и претписмености, као и питање може ли се назвати писмом било који графички систем који преноси поруку, или пак само онај који је усмерен на гласовни план одређеног језика. О тим питањима изнете су две такође супротне тачке гледишта.

Упркос извесним разликама између језика и писма, које су садржане у немогућности потпуног поклапања између графема и фонема, данас је општеприхваћено гледиште о чврстој хијерархијској вези међу њима.⁴ Ова се хијерархија подразумева и у најраспрострањенијој дефиницији писма, по којој је то *средство комуникације помоћу условно примењених визуелних знакова које омогућава преношење поруке у времену и простору*.⁵ На схватању о писму као средству и огледалу језика почива и еволуционистичко тумачење развоја писма који почиње од ембрионалних цртежних облика преко старијег и млађег типа цртежног писма и завршава се алфабетом као најсавршенијим типом писма.

Фонологија, која је била врло подстицајна за развој науке о писму,⁶ допринела је даљем инсистирању на хијерархијском односу између језика и писма, пре свега кроз поређење писама према степену њихове прилагођености датом језику. Тако се у студијама о писму може прочитати како је „добар систем писма онај који пружа изоморфну мапу говора” и у којем се остварује што потпунији паралелизам између гласа и знака.⁷ Најбољим типом писма с те тачке гледишта традиционално се сматрају алфабетски системи због њихове тежње ка равноправном обележавању фонема језика за који се користе.

Класична типолошка подела писмених система заснована је на телеолошком еволуционистичком схватању развоја писма, прожетом дубоком вером у то да је „свако писмо производ свесне људске делатности” (Зиндер 1987: 50). У основи овако схваћеног телеолошког развоја писма налази се принцип

³ Истрин 1961: 30; Пумпјански 1980: 49-50.

⁴ Станишић 2000: 587-588; Зиндер 1987: 11-15; Бугарски 1996: 21-26.

⁵ Фридрих 1979: 31; Гелб 1982: 23; Бугарски 1996: 14.

⁶ Станишић 2000: 586.

⁷ Диринцер 1968: 12-13, 163; Јенсен 1969: 583; Кулмас 1989: 47.

економије као природан закон, као „тежња да се језик што ефективније изрази уз помоћ што је могуће мањег броја знакова”.⁸ Тако схваћене етапе развоја писма представљају поступну смену минималних јединица које треба да буду запамћене: 1) текст, 2) реч, 3) слог, 4) фонема (Журављов 1982: 78). У складу с тим, претпоставља се и поступна смена појединих типова писма: 1) пиктографија (или текстграфија), 2) логографија (или хијероглифика), које се схватају као две еволутивне фазе цртежног писма (семасиографије или идеографије), 3) силабографија, 4) фонемографија – два одговарајућа подтипа гласовног писма (глотографије или фонографије).

Према још увек преовлађујућем мишљењу о пореклу фонографије, она је настала еволуцијом из идеографије као последица ширења знања о природи језика и открића језичких јединица мањих од речи. У том смислу, откриће алфабета обично се сматра „највећим достигнућем у културној историји човечанства, које је тако добило просто и ефектно средство графичке фиксације говора”.⁹ У складу с тим, такође се сматра како је у историји писма алфабет самостално откривен само једном, и то се остварење приписује или семитској писмености у целини или њеном најпознатијем деривату – грчком писму.

Оно што је, међутим, спорно, јесу идеолошке импликације еволуционистичке димензије овога схватања, управо теза о алфabetу као најсавршенијем типу писма. То је у суштини подршка пристрасном гледишту о културној супремацији Запада, чији корени сежу још до француског просветитељства, очараног идејом прогреса и развоја људског сазнања. О томе, на пример, сведочи идеологизована подела на „три начина писања” Жан-Жака Русоа, који одговарају трима периодима у развоју људског друштва: 1) сликање објеката одговара „дивљим” народима (ацтечки хијероглифи); 2) конвенционално обележавање речи и целих реченица „варварским” народима (кинески знаци); 3) док би алфабет био одлика „просвећених” народа (Калве 1996: 9). Продужетак оваквог схватања представљају величања алфабета у многим студијама о писму као производа напредне културе, својеврсне „менталне револуције” и „демократског писма” које је настало у некаквој интернационалној, трговачкој и демократској средини, какве су биле блискоистични трговачки градови и античка Грчка.¹⁰

У последњим деценијама XX века у науци о писму сазрева свест о једностраности оваквог европоцентричног става о највећем достигнућу најсавршеније цивилизације. Поготово је проблематична идеја „прогреса” у развоју писма, као последице свесног људског деловања. У суштини, то је тако само зато што је алфабет ‘наш’ систем писма: средство ‘најбоље’ културе”, како тим поводом иронично закључује амерички стручњак Питер Даниелс (1996: 26).

Насупрот произвољној тврдњи како су нека писма боља од других, објективна је чињеница да одређена писма боље одговарају неким језицима, као

⁸ Зиндер 1987: 67; Гелб 1982: 84.

⁹ Гелб 1982: 75; Диринцер 1985: 13; Палграм 1976; Гамкрелидзе 1989: 214.

¹⁰ Упор. о томе Станишић 2002: 49.

што нпр. слоговно писмо добро функционише у свим оним језицима који имају ограничен број слогова и у којима се поклапају границе морфеме и слога, какав је управо случај са свим оним језицима света који и даље употребљавају своја стара слоговна писма (нпр. етиопски, брахми и јапанска кана). Распрострањено схватање како је алфабетско писмо „супериорније од логографског”,¹¹ које у виду има само фонолошки план, пренебрегава неуспех алфабетизације кинеског језика и чињеницу да кинеско писмо има везе управо с вишим језичким јединицама, у односу на које далеко боље одговара кинеском језику од алфабетског писма. Због свега тога, по речима Хенрија Роцера, нема објективног критеријума за квалитативно упоређивање појединих писама. Својеврсно отварање очију у том смислу представља и тврдња Дејвида Олсона како се сваки систем писма оптимализује током времена – језик и писмо су тако чврсто повезани да се и писмо временом непрестано прилагођава датом језику, тако да се, на крају, може рећи да сваки систем писма одговара своме језику.¹²

Па ипак, неоспорна је чињеница да су типологија писма и еволуција писма глобално паралелне, тј. да еволуција писма има у начелу једносмеран развој и да је конвенционализација писма – удаљавање од цртежа уз споразумно задобијање чисто језичких вредности – битна одлика његове еволуције (Бугарски 1996: 45, 47). Пренебрегава се, међутим, чињеница да ни једно писмо није типолошки еволуирало само од себе: све старе цивилизације чувале су своја оригинална цртежна писма неизмењена по структури током читавог постојања. Измене које је египатско писмо доживело током своје историје биле су само спољашње природе и у његовој структури се преко 2000 година није ништа битно мењало. Исто важи и за кинеско писмо, најстарије од свих живих писмености, које без суштинских измена постоји већ преко 3000 година.

Како је, дакле, писмо постало „визуелни говор” и верно огледало језика ако се не може доказати да је његов развој био мотивисан тежњом да постане усавршено средство људске комуникације?

Дефинисање писма као средства комуникације адекватног језику и еволуционистичког аксиома да писмо у своме развоју непрестано тежи да се што тешње веже за језик, имало је за последицу свођење писма само на фонографију у неким новијим студијама о писму. Овакво доследно искључивање семасиографије и сувише буквално придржавање аристотеловске дефиниције писма као транскрипције говорног језика у новије време поновио је низ присталица схватања писма као „визуелног говора”, почевши од Џона Дефрансиса, аутора истоимене студије (Дефрансис 1989) у којој је издвојио „писмо у правом смислу речи” (*full writing*) од осталих графичких система који нису засновани на језику, и доста оштрог заједничког осврта Дефрансиса и Маршала Унгера (Унгер – Дефрансис 1995) на типолошку класификацију писама енглеског стручњака Џефрија Сампсона (Сампсон 1987). Иако сам

¹¹ Упор. Меир 1996: 203.

¹² Олсон 1988; Роцерс 1995: 36.

Џефри Сампсон није аутор поделе на семасиографију и глотографију (фонографију), него писац запажене студије о системима писма засноване на тој подели, ови су аутори у доста личном тону ту поделу прогласили „наивном” и семасиографију у целини сврстали у претписменост. Тежину овом схватању придаје и чињеница да су овако категорично искључивање семасиографије изнели баш стручњаци за кинеско писмо (синолог и јапанист), које, по њиховим речима, барем данас није ништа мање фонографско него што је енглески алфавет, јер су, како они тврде, „велике визуелне разлике између алфабета и кинеског писма у крајњој линији тривијалне – оне не показују толико фундаменталну дихотомију колико маску једног есенцијалног јединства које обједињује читав систем” (Унгер – Дефрансис: 55).¹³

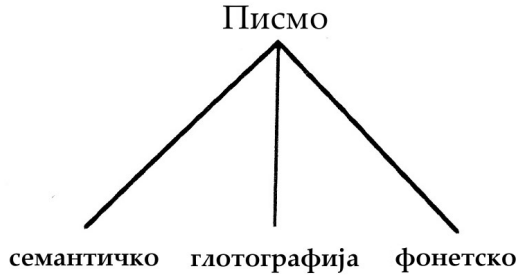
Ове су идеје нашле одјека у „лингвистички оријентисаној” студији о писму Хенрија Роџерса, који ту понавља тврдњу Дефрансиса и Унгера „како је свако писмо фонолошки засновано и да семантички заснована писма у ствари не постоје” (Роџерс 2005: 270). У истом духу предложене су и одговарајуће измене традиционалне структурне поделе, увођењем назива *глотографија* за ознаку писма у правом смислу речи (које почива на језику), док је семасиографија преименована у *морфографију*, да би се истакло како је она у суштини оријентисана на минималне језичке јединице са самосталним значењем (Роџерс 2005: 272):

Полазећи од чињенице да су сва писма састављена од истих типолошких елемената (да нпр. и у алфаветским писмима постоје семасиографски елементи или идеограми, као што су бројеви),¹⁴ Роџерс је у саставу шире схваћеног *писма уопште* поред глотографије задржао и семасиографију (“semantic writing”) заједно с појмом фонетског писма, као два крајње различита специјална семиотичка система (саобраћајни знаци и фонетска транскрипција [271]):

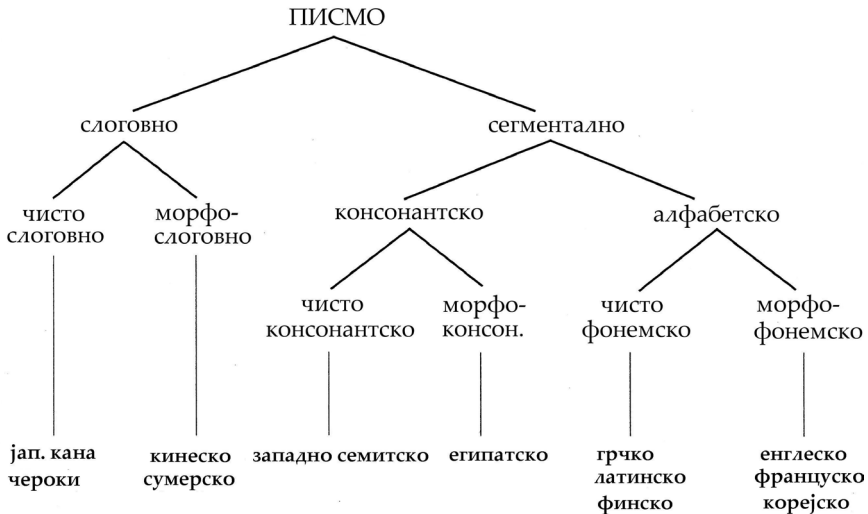
¹³ Упор. о томе такође Станишић 2002: 47.

¹⁴ Упор. Станишић 2003: 259-260.

Овим се, међутим, укида и сама структурна подела, пошто ова два специјална семиотичка система спадају само у допунска и функционално ограничена графичка средства. При томе се тешко може оправдати и само издвајање фонетског писма из састава глогографије. Да и не говоримо о чињеници, на коју је својевремено указао Жак Дерида, да ни *фонетско писмо не постоји*, изнету као потврду супротне тврдње да писмо никада није било нити јесте пука транскрипција говора (Дерида 1976: 39). Као да је инсистирање на глогографској димензији писма овде подстакло ограничену лингвистичку пројекцију данашње писмене праксе на стање писмености уопште. Стиче се утисак како је фаворизовање схватања писма само као “Visible speech” довело до брисања границе између писма и правописа – графије и ортографије.

То се може видети и на основу Дефрансисове класификације писмених система (Роџерс 2005: 273):

Иако је предложио целовиту и ефектну класификацију писама на основу глогографског критерија, захваљујући чему је успео и да добро реши питање средства између алфабетског и консонантског типа писма, Дефрансис је овде

у суштини помешао писмо и правопис, што није прошло без критике.¹⁵ Први део појма *морфофонемско* припада у суштини лексичкој ортографији, док у саставу појма *морфословно* представља друго име за оно што се у традиционалној класификацији зове логографијом (или логосилабичким типом писма). Начин писања фонеме /n/ у енгл. речима *knife* „нож”, *knit* „плести” овде стоји на супрот изворним цртежима *ножа* и *нити* у њиховим кинеским адекватима 刀 *dāo*, 编 *biān*.

Искључивост и једностраност оваквог схватања разобличили су Џефри Сампсон, који је у одговору на поменути текст Унгера и Дефрансиса устао у одбрану семасиографског карактера кинеског писма (Сампсон 1994)¹⁶ и Дејвид Олсон, који је уочио како је схватање писма као транскрипције језика у тесној вези с традиционалном дефиницијом писма као средства комуникације адекватног језику (Олсон 1997). Заиста, када би се писмо сводило само на „визуелни говор”, онда би се могло поставити питање зашто оно није саставна одлика свих људских заједница, као што је то језик. Одговор је, очигледно, у томе што писмо првобитно није било визуелни говор. Зато је Олсон поменутој традиционалној дефиницији писма супротставио алтернативно тумачење писма Албертине Гаур као *ризнице информација одређене заједнице* (Олсон 1997: 5; Гаур 1984: 14). Прва реченица у њеној књизи о писму – *All writing is informational storage* – која представља одговор на питање из наслова “What is writing and who needs it?”, изванредно једноставно разрешила је прави смисао ове комуникације „на даљину”. Писмо, дакле, не постоји ради саме комуникације него зарад колективног памћења: реч је о средству за чување информација и то оних које су биле од „суштинске важности за опстанак одређене заједнице” (Гаур: 29). Ово је својеврсна даља разрада познатог Гелбовог аксиома, који у Олсоновој парафрази гласи „да писмо по своме пореклу и намени није било средство за транскрипцију језика” (Олсон 1997: 15).

Као што је могло да се види, писмо је пре свега културноисторијски феномен – “informational storage” одређених људских заједница – и само од њихових цивилизацијских потреба зависи и одговарајућа измена овога “storage-a”, који у складу с нараслим друштвеним потребама почиње да се ослања на језик и да се преображава у визуелни говор.

ЛИТЕРАТУРА

Амирова 1977: Т. А. Амирова, *Кисторији и теорији графемике*, Москва: „Наука”.

Бугарски 1996: Р. Бугарски, *Писмо*, Нови Сад, Матица српска.

¹⁵ Спрут 2000; Роџерс 2005: 273.

¹⁶ Који је подвргао критици Дефрансисово тумачење кинеског писма као такође фонографског система “in order to support the more general thesis that no script can be logographic” (Сампсон 1994: 128).

- Гамкрелидзе 1989:** Т. В. Гамкрелидзе, *Алфавитное письмо и древнегрузинская письменность*. Типология и происхождение алфавитных систем письма, Тбилиси [თ. გამყრელიძე, წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობი, თბილისი 1989]
- Гаур 1984:** А. Gaur, *A history of writting*, London, The British Library.
- Гелб 1982:** И. Е. Гельб, *Опыт исследования письма*, Москва: Радуга [Gelb I. J., *A Study of writing*, Chicago UP 1963].
- Даниелс 1996:** Р. Т. Daniels, „The First Civilizations”, *The World’s Writing Systems* (Ed. by Р. Т. Daniels & W. Bright), Oxford UP, 21-32.
- Дефрансис 1989:** J. DeFrancis, *Visible Speech: The Diverse Oneness of Writing Systems*, Honolulu, Hawaii UP 1989.
- Дериде 1976:** J. Derrida, *Of Grammatology*, Baltimore & London: Johns Hopkins University Press, 1976 [De la grammatologie, Paris 1967].
- Дирингер 1985:** D. Diringier, *A escrita*, „Historia Mundi” 12, Editorial Verbo 1985 [Writing, Cambridge UP 1962].
- Зиндер 1987:** Л. Р. Зиндер, *Очерк общей теории письма*, Ленинград, „Наука”.
- Журавлев 1982:** В. К. Журавлев, *Внешние и внутренние факторы языковой эволюции*, Москва, Наука.
- Истрин 1961:** В. А. Истрин, *Развитие письма*, Москва.
- Јенсен 1969:** Н. Jensen, *Die Schrift im Vergangenheit und Gegenwart*, Berlin.
- Калве 1996:** L.-J. Calvet, *Histoire de l’écriture*, Plon.
- Кулмас 1989:** F. Coulmas, *The Writing Systems on the World*, Oxford: Blackwell 1989.
- Меир 1996:** Н. V. Mair, „Modern Chinese Writing”, *The World’s Writing Systems* (Ed. by Р. Т. Daniels & W. Bright), Oxford UP, 200-207.
- Мартин 1990:** Н. J. Martin, *Storia e potere della scrittura*, Roma 1990 [Histoire et pouvoirs de l’écrit, Paris 1988].
- Олсон 1988:** D. Olson, „The evolution and typology of writing systems”, *Encyclopaedia Britanica*, 19:1034, 10:658.
- Олсон 1997:** D. Olson, „On the relations between speech and writing”, *Writing development* (Ed. by C. Pontecorvo), Amsterdam – Philadelphia, 3-20.
- Палграм 1976:** E. Pulgram, „The typologies of writing systems”, *Writing without letters*, Munchester UP 1976.
- Пумпјански 1980:** А. Л. Пумпянский, „К вопросу о материальной стороне языка”, *Вопросы языкознания* 3, Москва, 46-57.
- Роџерс 1995:** Н. Rogers, „Optimal orthographies”, *Scripts and literacy*. Reading and learning to read alphabets, syllabaries and characters (Ed. by I. Taylor & D. R. Olson), London 1995, 19-31.
- Роџерс 2005:** Н. Rogers, *Writing systems: a linguistic approach*, „Blackwell Publishing”.
- Сампсон 1987:** G. Sampson, *Writing systems*, London 1987.
- Сампсон 1994:** G. Sampson, „Chinese script and the diversity of writing systems”, *Linguistics* 32/1, 1994, 117-32.

- Спроут 2000:** R. Sproat, *A Computational Theory of Writing Systems*. Cambridge UP.
- Станишић 2000:** В. Станишић, “Грамматология – графическая лингвистика”, *Српски језик V, 1-2*, Београд 2000, 585-593.
- Станишић 2002:** В. Станишић, “Типолошка проблематика класификације система писма”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLV/1-2, Нови Сад 2002, 41-57.
- Станишић 2003:** В. Станишић, “Неки основни појмови науке о писму”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/3 (11-15. 9. 2002), Београд 2003, 255-261.
- Унгер – Дефрансис 1995:** J. M. Unger & J. DeFrancis. „Logographic and semi-logographic Writing systems: A critique of Sampson’s classification”, *Scripts and Literacy*. Reading and learning to read alphabets, syllabaries and characters (Ed. by I. Taylor & D. R. Olson), London, 45-58.
- Фридрих 1979:** И. Фридрих, *История письма*, Москва: Наука [*Friedrich J., Geschichte der Schrift*, Heidelberg 1966].

Вања Станишић

ПИСЬМО КАК „ВИЗУАЛЬНАЯ РЕЧЬ” И ПРОБЛЕМА ЕГО ДЕФИНИЦИИ

Резюмэ

Данная работа является дальнейшей разработкой тезиса о двухсторонней природе письма, развитие которого в равной мере зависит от двух основных и равноправно важных факторов – языковой основы и культурной истории, которые типологически отвечают семиотическому определению языка как единства звука и значения. Однако, в применени к письму, эти два фактора не равноправны, потому что письмо теперь стало „визуальной речью” и верным зеркалом языка. Вопреки этому, письмо по своему происхождению и назначению не было средством транскрипции языка, а визуальным средством коллективной памяти – сокровищницей информации определенной культуры.

Вељко Брборић
Београд

О КОМБИНОВАНИМ И УДВОЈЕНИМ ИНТЕРПУНКЦИЈСКИМ ЗНАЦИМА И ТЕРМИНИМА ПОМОЋУ КОЈИХ СЕ ОЗНАЧАВАЈУ

Сажетак: У раду се говори о удвојеним интерпункцијским терминима. Наиме, у нашим правописима и правописним приручницима о удвојеним интерпункцијским терминима говори се врло мало иако они у пракси нису реткост. Стога смо проверили како се овој проблему прилази у релевантној литератури. После увида у постојећа решења дошли смо до одређених закључака које износимо у овој раду. Рад доноси и списак основне правописне литературе, која је основа за даљи рад на овој проблематици.

Кључне речи: правопис, правописна терминологија, интерпункција, интерпункцијска терминологија, удвојени интерпункцијски термини

1. Увод

Пре неколико година, у коауторству са проф. М. Дешићем, у раду *О стандардизацији правописне терминологије* (Брборић–Дешић 2003: 219–229) пописали смо постојећу правописну литературу и понудили *Правописни појмовник* са око 200 основних правописних термина. Понуђени правописни појмовник је, у то смо убеђени, добра основа за даљи рад на правописној и интерпункцијској терминологији. После тога смо у раду *Интерпункцијска терминологија од Вука до данас* донели преглед основних интерпункцијских термина, и понуђени су или, боље рећи, предложени основни интерпункцијски термини (Брборић 2004: 195–206). У раду *Неке терминолошке дилеме код српске интерпункције* изнете су постојеће дилеме, нејасноће и колебања, којих, како смо видели, када је посредни интерпункцијска терминологија има доста (Брборић 2005: 253–262), док се у раду *Будућност српске правописне интерпункције* (Брборић 2007: 163–173)

говори о могућим перспективама правописне проблематике и њене терминологије.¹

У тим радовима је, заправо, предочено данашње стање, и ранији ток догађаја, указано је на неке недоследности и слабости у постојећим решењима, али су и понуђена нека нова решења о којима ће наука и језички стручњаци тек дати коначан суд. Такође је било речи о терминима који се нису усталили и о оним знацима за које још није утврђен одговарајући термин.²

У овом раду ћемо се бавити само са два проблема: како заједно употребљавати **упитник** и **узвичник** и како употребљавати **тачку**, **упитник** и **узвичник** на крају реченице у комбинацији са наводницима, тј. његовим другим делом (**знаком извода**). Релевантни приручници овде нису уједначени и пружају различите могућности и употребе и читања, дакле ово није решено ни употребно, ни термилошки.

2. Кратак осврт на историју проблема

Ваља напоменути да у нашим правописним решењима постоји више типова умножавања интерпункцијских ознака. Пре свега, познато је да тачка може бити умножена како би показала извесне посебности у тексту – три тачке (тротачка) обележавају недовршеност реченице или изостанак дела (или делова) текста приликом преношења у нови текст (цитирања или сл.). Правопис познаје и двојне интерпункцијске ознаке, као што су наводници и заграда (или уводна и изводна црта или запета, када обележава уметнути елемент и сл.). Постоје и удвојене интерпункцијске ознаке – упитник или узвичник – кад се жели обележити интензитет изговора упитних или узвичних делова текста и томе слично. Најзад, постоје комбиноване ознаке, употреба два различита знака у контакту. У контакту могу доћи тачка, упитник, узвичник, тротачка, двотачка, запета итд. са наводницима када се за то стекну услови. Такође, у контактну позицију каткада доспева упитник са узвичником када се жели обележити упитно-узвична реченица.

Овде ћемо, као што смо већ напоменули, детаљно изнети само две интерпункцијске недоумице и недоследности: заједничка употреба **упитника** и **узвичника** на крају реченице и употреба **упитника**, **узвичника** и **тачке** на крају реченице у комбинацији са **знаком навода**. Поменути недоумице посматраћемо у Белићевом *Правопису српскохрватског књижевног језика* (1923) и његовим каснијим издањима, у *Правопису српскохрватског књижевног језика* двеју матица (1960), као и у правописима с краја двадесетог века, уз осврт и на неке друге ортографске и језичке приручнике. Од свих правописа и правописних приручника који су се појавили у последњих, сада већ

¹ Сви поменути радови резултат су учешћа на пројекту *Термилошка стандардизација лингвистичког опису савременог српског језика*.

² Неки интерпункцијски термини још увек нису нормирани. Таква је већина математичких знака и они немају, још увек, постојане (устаљене) називе.

петнаестак година, бар што се терминологије тиче, за озбиљно разматрање релевантним сматрамо *Правопис српскога језика* Матице српске³, ауторски *Правопис српског језика* Милорада Дешића⁴ и правописне приручнике које (ко)ауторски потписује Радоје Симић⁵. Сви преостали правописи и правописни приручници, с краја двадесетог и почетка двадесет првог века, иако је њихов број двоцифрен, не доносе никакве новине, било материјалне било термилошке, и није нужно њихово консултовање за ову врсту рада.

3. Различит приступ у различитим правописима

Ако погледамо Белићев *Правопис српскохрватског књижевног језика* (1923), а њега узимамо као први лингвистички целовит ортографски приручник сусрећемо прилично јасна и, можемо рећи, једноставна и решења и објашњења. Наиме, Белић у првом случају нуди решење да се прво пише **узвичник** па **упитник**. „При појачаном чуђењу или узвикивању употребљава се место једног два и више знакова узвика; када је смисао речи и реченице у исто време и упитан, могу се уз њих употребљавати оба знака (!?), за узвик и питање *На то има само један одговор: освета!! Какав цванцик, болан!?*“ (Белић 1923: 151). Белић се, дакле определио за употребу прво узвичника па упитника. Овде сусрећемо и употребу два узвичника један уз други (два и више знакова узвика), што у каснијим правописима и правописним приручницима не сусрећемо. Удвојено писање упитника не налазимо ни као теоријску могућност у релевантним приручницима.

И у другом случају, комбиновању знака интерпункције са знацима навода на крају реченице Белић је, такође, и јасан и изричит. „Када уз речи или реченице које се налазе под наводним знацима стоји још који знак интерпункције (! ? ; , . –), он се налази увек испред завршног наводног знака. „*Ватра!*“, „*Где си досад био!?*“, „*Занат је златан.*“ (Белић 1923: 152). И овде је Белић више него јасан, знаку навода на крају реченице увек претходи који други интерпункцијски знак.

У другом издању Белићевог правописа, оном из 1930. године, приређеном после *Правописног упутства* (1929) тумачење је идентично као у првом издању из 1923. године.

³ Матичин правопис који потписују, као приређивачи, Митар Пешикан, Јован Јерковић и Мато Пижурца, најчешће се узима као основни ортографски приручник. Имао је, поред основног и два своја извода: **школски правопис** и још мањи **приручник за школе**. Овај правопис је у службеној употреби од почетка 1997. године и заменио је *Правопис српскохрватског језика* двеју матица из 1960. године.

⁴ Овај *Правопис* је до сада имао шест екавских и четири ијекавска издања и има одобрења Министарства просвете Републике Србије, Министарства просвете Републике Црне Горе и Министарства просвете Републике Српске за употребу у наставне сврхе.

⁵ Неки правописи су ауторски, неке потписује петочлана група аутора (Р. Симић, Ж. Станојчић, Б. Остојић, Б. Ђорић и М. Ковачевић), а неке дванаесточлана правописна комисија са одговорним редактором Р. Симићем. Сви правописни приручници налазе се у списку литературе на крају рада.

У последњем издању Белићевог *Правописа српскохрватског књижевног језика*, оном из 1950. године, сусрећемо и промењена тумачења.⁶ Наиме, у првом случају аутор остаје доследан код употребе узвичника и упитника (!?), али у другом случају сусрећемо и одступање у односу на раније решење, оно из 1923. и 1930. године. »Када уз речи или реченице које се налазе под наводницима стоји још који знак интерпункције неки се налазе испред завршног наводног знака (упитник, узвичник, пауза и тачкице), а остали иза њега (тачка, тачка и запета и запета). „*Ватра!*“ „*Где си досад био!?*“ „*Занат је златан*“.« (Белић 1950: 104–105). Нису јасни разлози због којих је Белић упитник, узвичник и тачкице оставио унутар наводника, а тачку ставио после њих. Као што се види пример остаје исти, али је тачка, за разлику од ранијих издања написана после наводника.

Док је код Срба био у употреби Белићев *Правопис* (1923–1960), код Хрвата је дуго опстајао Броз-Боранићев правопис, од 1892. до 1960. године, (у почетку само као Брозов, касније Броз-Боранићев и касније само Боранићев). Овај правописни приручник прописује да се прво пише **упитник** па **узвичник**, што је супротно Белићевом решењу, док се тачка, упитник и узвичник, на крају реченице, увек пишу пре знака навода (као код Белића 1923. и 1930, али не и 1950. године).

Када се, као резултат Новосадског књижевног договора (1954), појавио заједнички *Правопис српскохрватскога књижевног језика* (1960) имали смо и нова решења. Ово је, у целини, био покушај језичког и правописног уједињења четири истојезичне републике. Правописно заједништво је, с неким оспоравањима, трајало док је постојала и заједничка држава, до последње деценије двадесетог века. У том, заједничком правопису имамо компромисна решења, заправо у првом случају решење је као код Белића (прво **узвичник** па **упитник**). „Када се питање изговара повишеним гласом, онда се иза њега пишу оба знака – и узвичник и упитник: *Какав цванцик, болан!? Он дошао!? Да бјежимо!? А куда!?*“ (ПМС 1960: 118). У другом случају, при писању упитника, узвичника или тачке са наводницима, поступа се као код Боранића и првог и другог издања Белића (1923. и 1930), али не као и последњег, код оног из 1950. Ево тих примера код којих су тачка, упитник и узвичник увек пре наводника: „Марковић каже: „*Идеја ‘Краљевића Марка’ најузвишенија је и најнароднија од свих што је Прерадовић отпјевао.*“ „*Узми овај лијек*“, узвикну непозната жена, „и чувај га док ти не затреба.“ *Сви громко узвикнуше: „Живела слобода Југославије!*“ *А он га упита: „Када мислите поново у Дубровник?*“ (ПМС 1960: 113–114).

⁶ Око последњег издања Белићевог правописа било је неких нејасноћа и недоумица, па и грешака у стручној литератури. О чему се заправо ради? Постојећа забуна, може се отклонити лако ако се пажљиво погледа издање које на почетку, на поткорицама носи 1950. годину. Уз наслов стоји „ново, допуњено и исправљено издање“, а на крају приручника, опет на поткорицама стоји „штампање завршено 6-ХИ-1952 године“. Дакле, ту се налази разлог забуна, јер су неки ово, заиста, последње издање доживљавали као два издања, због две различите године које се у њему могу наћи, на почетку и на крају књиге (1950. и 1952), па је тако и дошло до погрешног тумачења. Ову грешку исправили су приређивачи сабраних дела А. Белића, иако се она поткрадала више пута у његовој библиографији.

У често консултованом и цитираном *Енциклопедијском лексикону Српскохрватски језик*⁷ налазимо тумачење које је, опет, различито од оног у Правопису из 1960. године. Наиме, овде се каже: „Када се питање изговара повишеним тоном, иза њега пишу се оба знака, прво узвичник, а затим упитник: *Он, дошао!? Зашто да бежимо!?*“ (Пецо–Станојчић 1972: 457), али „Он ми је рекао: „Данас ће бити кише“. (Пецо–Станојчић 1972: 234). Како је ово био период правописног јединства и „правописне дисциплине“, остаје нејасно одступање од решења из 1960. године када је у питању употреба тачке на крају реченице после знака навода.

Правопис српскога језика Матице српске из 1993. године, којег као приређивачи потписују М. Пешикан, Ј. Јерковић и М. Пижурица овде доноси неке новине, а оне се односе на више слободе и мање норме, што не сматрамо најбољим решењем, јер је правопис норма и она је обавезујућа за све оне који се служе језичким стандардом. „И кад су у питању посебни стилистички поступци, ни у каквој нормативној обради интерпункције не могу се предвидети и нормирати сви случајеви и сви поступци у примени правописних знакова. Зато знатан део те примене остаје да га решава сам писац или редактор који му помаже, по аналогiji с нормираним случајевима и с правописним обичајима, као и на основу слободне оцене који ће поступак бити у најбољем складу са садржајем“ (Правопис 1993: 254). Та „слобода“ директно се огледа у тврдњи да је код писања упитника и узвичника „обичније“ прво писати упитник, али да може и обрнуто. „Упитник и узвичник заједно пишу се иза упитно-зависних реченица, нпр. кад се у неверици, чуђењу, неслагању поново припита о нечему што је већ посредно или непосредно речено: *И стварно мислиш да се упустиш у такву ствар?! Није ваљда баш тако рекао?!* У овој служби обичније је прво написати упитник (као изразитији знак), па узвичник, али нема битне сметње ни за обрнути ред знакова.“ (ПМС 1993: 290). Тешко је рећи због чега је нешто обичније и који је критеријум послужио за овакво расуђивање.

Када је посреди писање интерпункцијског знака на крају реченице у комбинацији са наводницима, овде немамо јасна објашњења. Заправо, ако се пажљиво погледа одељак о интерпункцији, не можемо наћи ваљана објашњења како поступати са писањем интерпункцијског знака на крају реченице у комбинацији са наводницима. Овакав поступак приређивача није лако разумети.

Правопис српског језика Матице српске нуди могућност писања удвојеног упитника и удвојеног узвичника, али не наводи примере: „Изван оваквих случајева заграђени упитник, узвичник или оба знака обично указују на ауторов негативан став (сумњу, неслагање, иронију и сл.) према ономе што се наводи. У овој служби каткад се пише и удвојени упитник или узвичник“ (ПМС 1993: 290).

У *Правопису српског језика* Милорада Дешића налазимо јасне формулације које не остављају могућност за слободно (слободније) тумачење. Прва

⁷ Овај приручник вреди консултовати и због тога што је имао Правописни речник и што је када говори о наводницима понудио термине **знаци увода** и **знаци извода**.

формулација јасно каже да узвичник претходи упитнику, а о обрнутој могућности нема ни речи. „Када је узвичност праћена упитношћу, пише се и узвичник и упитник: *Они знају шта треба чинити!?*“ (Дешић 2002: 152).

Када је посреди писање интерпункције на крају реченице у комбинацији са наводницима Дешић нуди компромисно решење. Он, наиме, каже да се упитник и узвичник пишу испред наводника, а тачка иза наводника. „У потпуно завршеним реченицама други наводник се пише иза упитника и узвичника, а испред тачке: „*Зашто их толико понижавају?*“ – „*Не ваља ово ни пет пара!*“ – „*Данас ћу се мало одморити*“. (Дешић 1994: 145). Других објашњења нема, па остаје нејасно зашто се на један начин поступа са упитником и узвичником на крају реченице, а са тачком на други начин.⁸

Какав је приступ овом проблему у правописним приручницима које као (ко)аутор потписује Радоје Симић, проверили смо у приручнику *Српски правопис* (2003), зато што је он, условно речено, најновији правописни приручник. Овде налазимо решења да се упитник и узвичник пишу испред наводника, а тачка после наводника. Ево тих решења: „а) Наводници су као и заграде, двоструки интерпункцијски (и правописни) знак, те употреба почетног, увек подразумева употребу завршног. (б) У комбинацији са другим интерпункцијским знацима наводници (у служби као под а) увек задржавају контакт са речју уз коју се пишу. (Света рече: „*Хајдемо кући*“. – Света рече: „*Хајдемо кући*“ и *први устаде*), изузимајући упитник и узвичник (Света рече. *Хајдемо кући!*“ – Или: Света рече: *Хоћемо ли кући?*“ и *први устаде*). (Симић 2003: 178).

О удвајању упитника и узвичника Радоје Симић не говори директно, али се код њега налазе ови примери: „*Узвикни*: – *Зар ја?!* – и *упитно ме погледа* /или: ‘*Зар ја?!* – *узвикну* и *упитно ме погледа*’“. ⁹ После ових примера намеће се закључак да Радоје Симић у оваквим случајевима, зајеничке употребе узвичника и упитника, поступа тако што прво пише **упитник** па **узвичник**.¹⁰

Колико овај правописни проблем, тј. његово неуједначено (различито) решење у релевантној литератури може бити и озбиљан наставни проблем показаћемо само на једном примеру. Наиме, у Србији се већ неколико година за упис ученика у средње школе користе *Збирке задатака из српског језика за квалификациони испит за упис у средње школе*. У њима две године заредом налазимо идентичну реченицу са различитим правописним решењима. Ево тог примера: *Комарац стаде волу на рог (,) па му рече: „Ако сам ти тежак, а ти ми кажси, па ћу отићи*.“ За школску 2008/09. годину у овој реченици тачка је стајала пре наводника и то је узимано као једини тачан одговор. У новој Збирци за упис будућих средњошколаца у школску 2009/10. налази се исти пример, али се сада тачка налази после наводника. Овакве поступке није нужно коментарисати, али се може претпоставити да због оваквих правописних решења неко не буде уписан у жељену средњу школу, под претпо-

⁸ Дешић нуди још примера који поткрепљују изнету тврдњу: *Питао ме је: „Куда идеш?“ На вратима његове канцеларије стајало је: „Хвала што не пушите“. Том приликом показао је „велику храброст*“. (Дешић 1994: 144–145).

⁹ Овај пример је из *Правописа српског језика се речником* (Симић +4, 1993: 136).

¹⁰ Оваква решења доследно су доносили правописи и правописни приручници код Хрвата.

ставком да се комисије за исправак тестова придржавају предложеног кључа, а то им је обавеза.

4. Закључак

Ако бисмо покушали извући закључке у вези са посматраним интерпункцијским недоумицама они би се свели на неколико тачака:

1. Употреба, тј. заједничко писање **упитника** и **узвичника** на крају реченице дато је различито у различитим приручницима. Белић прво пише узвичник па упитник (!?), Боранић обрнуто, упитник па узвичник (!?), Правопис из 1960. поново узвичник па упитник (!?), Правопис Матице српске из 1993. каже да је обичније упитник па узвичник (!), Дешић предлаже узвичник па упитник (!?), а Р. Симић упитник па узвичник (!!).
2. Није спорно писање ова два знака (**упитника** и **узвичника**) на крају реченице у комбинацији са **наводницима**. Наиме, наводници се увек и то у свим приручницима пишу после упитника или узвичника. Наши правописци су овде јединствени, а то није тако чест случај.
3. При употреби **тачке** на крају реченице у комбинацији са **наводницима** налазимо, такође, различита решења. Белић је у првом и другом издању тачку писао пре наводника (‘‘), али је у последњем издању пише после наводника (‘‘), Боранић увек пре наводника (‘‘), Правопис из 1960. тачку пише пре наводника (‘‘), Енциклопедијски лексикон (1972) после наводника, Матичин *Правопис* из 1993. овде је посве конфузан, Дешић је изричит да се тачка пише после наводника, а тако је и код Р. Симића.
4. Посебно је питање како читати удвојене интерпункцијске знаке. Постоји неколико могућности: узвичник и упитник, узвичник са упитником, узвичник па упитник, узвичник-упитник (...). Ово све може и обрнуто, а овде понекад сусрећемо и термине знак питања и знак узвика. У другом случају имамо, такође, више могућих решења: тачка (узвичник/упитник) и наводници, тачка (узвичник/упитник) затворени наводници, тачка (узвичник/упитник) па наводници, тачка (узвичник/упитник) са наводницима, тачка (узвичник/упитник) – наводници (...).
5. Наше је мишљење да се овим проблемима могло поступити и на други начин. Наиме, није спорно да неке реченице имају истовремено и узвични и упитни карактер. Тада је тешко утврдити чему дати предност, па овде можемо оставити слободу да се могу писати ова два знака истовремено, а да редослед не мора бити обавезујући. То је решење које је лако научити, неће уносити забуну и оставља могућност слободног избора онима који пишу.

6. У случају када на крају реченице имамо тачку, упитник и узвичник, где они означавају завршетак реченице, а налазе се унутар управног говора, наводнике је најрационалније писати после њих. Не видимо довољно јасне разлоге зашто бисмо на један начин поступали са упитником и узвичником, а на други са тачком. Опет бисмо имали решење које је јасно, оправдано и лако научиво.
7. *Одбор за стандардизацију српског језика* почео је још пре неколико година, уз договор са Матицом српском, припреме за израду и издавање новог, измењеног и допуњеног издања *Правописа српскога језика* Матице српске из 1993. године. Тако је још 2001. године утврђен *Програм и основна упутства за припрему измењеног и допуњеног издања Правописа српскога језика*.¹¹ Намера је била да се ново издање појави 2004. године, када је Србија славила два века државности, тј. два века од Првог српског устанка. О овоме је било речи на седници *Одбора за стандардизацију српског језика* 25. јануара 2002. године (Брборић 2006: 146). Урађене су биле и многе техничке припреме, одржано неколико састанака у Београду и Новом Саду и одређена редакторска група (Мато Пижурица, Милорад Дешић, Бранислав Остојић и Живојин Станојчић)¹². На последњој седници *Одбора за стандардизацију српског језика*, оној која је одржана у пролеће 2008. као приоритетан задатак у 2008. години нашао се и Завршетак рада на новом, допуњеном издању *Правописа српског језика* (Списи 2008). Не знамо да ли ће овај посао бити приведен крају, али бисмо волели да се ова питања реше и понуде уједначена решења. Задатак правописа и правописних приручника није да уносе забуне, већ да нуде јасна и оправдана решења, како бисмо писали уједначеније и по устаљеним и утврђеним правилима. Волели бисмо да имамо идентична решења унутар српског културног и језичког простора.

БИБЛИОГРАФИЈА:¹³

Караџић 1814: Вук Стефановић Караџић, *Писменица сербскога језика*, Беч.
Чутурило 1884: Стево Чутурило, *Српски правопис за школску употребу*, Панчево.

¹¹ Колико нам је познато, последњих неколико година, скоро све активности Одбора су стале и рад на правопису не може се сматрати извесним.

¹² Састав редакторске групе није нужно коментарисати, иако он данас може бити споран, али је намера била, у тренутку именованја, да се тим правописом и ауторски покрије српски језички и културни простор (Србија, Република Српска и Црна Гора).

¹³ Литература је, у односу на раније године допуњена и измењена, неке јединице су избрисане, а неке су додате. Исто је, као и ранијих година, дата хронолошким редом, и то прво она која је српска, а после ње остала.

- Новаковић 1894:** Стојан Новаковић, *Српска граматика*, Београд: Државна штампарија.
- Петровић 1912:** Милан Петровић, *Српска граматика с правописом*, Нови Сад.
- Петровић 1914:** Милан Петровић, *Српски правопис за средње школе*, Нови Сад.
- Белић 1923:** Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Правописно упутство 1929:** *Правописно упутство за све основне, средње и стручне школе*, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.
- Белић ²1930:** Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Ново правописно упутство 1943:** Ново правописно упутство српског књижевног језика, Београд: Издавачко и прометно А. Д. Југоисток.
- Белић ³1950:** Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Просвета.
- Правопис 1960:** *Правопис српскохрватског књижевног језика са правописним речником* (израдила правописна комисија), Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.
- РМС (1967–1976):** *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска.
- Пецо–Станојчић (ред. и уред.) 1972:** Asim Peco i Živojin Stanojčić, (red. i ured.) *Enciklopedijski leksikon „Mozaik znanja“: Srpskohrvatski jezik*, Београд: Interpres.
- Поп. енци. 1976.:** *Популарна енциклопедија*, Београд: БИГЗ.
- Пешикан et al. 1989:** Митар Пешикан, Мевлида Караца-Гарић и Мато Пижурица (прир.), *Прилози правопису*, Нови Сад: Матица српска.
- Симић 1991:** Радоје Симић, *Српскохрватски правопис (нормативистичка испитивања у ортографији и ортоепији)*, Београд: Научна књига.
- Пешикан et al. 1993:** Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица *Правопис српског језика*, I. *Правила и њихови односи*, II. *Речник уз правопис*, Нови Сад: Матица српска.
- Симић et al. 1993:** *Правопис српског језика са речником*, Београд – Никшић: ЧИП „Штампа” – ИТП „Унирекс”.
- Дешић 1994:** Милорад Дешић, „Актуелна питања правописа српског језика”, *Споне*, XXVI/3-4, Никшић, 40–41.
- Николић 1994:** Мирослав Николић, „Правопис српског језика, приредили Митар Пешикан, Јован Јерковић и Мато Пижурица”, *Јужнословенски филолог* L, 243–247.
- Симић 1994:** Радоје Симић, *Правопис српског језика (нормативистичка и кодиколошка испитивања)*, Београд – Никшић: ИТП „Унирекс” – МХ „Актуел”.
- Пешикан 1996:** Митар Пешикан, „Правописна норма”, in: *Српски језик на крају века*, Београд: Институт за српски језик САНУ–Службени гласник, 171–179.

- Ивић 1998:** Павле Ивић, „Из прошлости српског правописа”, in: *К новој писмености*, Београд: Научна књига, 11–15.
- Симић 1998 (ред.):** *Правописни приручник српскога књижевног језика* (приредила правописна комисија, одговорни редактор Радоје Симић), Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.
- Шипка 2000:** Милан Шипка, „О српској правописној терминологији”, *Јужнословенски филолог*, LVI/3–4, 1411–1417.
- Дешић 2002 [1994]:** Милорад Дешић, *Правопис српског језика. Приручник за школе*, Земун: Нијанса.
- Станојчић–Поповић 2002 [1989]:** Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Брборић–Дешић 2003:** Вељко Брборић и Милорад Дешић, „О стандардизацији правописне терминологије”, in: *Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика*, Научни састанак слависта у Вукове дане 32/3, Београд, МСЦ, 219–229.
- Симић 2003:** Радоје Симић, *Српски правопис*, Београд, Јасен.
- Брборић 2004:** Вељко Брборић, *Правопис српског језика у наставној пракси*, Београд, Филолошки факултет.
- Брборић 2004:** Вељко Брборић, „Интерпункцијска терминологија од Вука до данас” in: *Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика*, Научни састанак слависта у Вукове дане 33/3, Београд, МСЦ, 195–206.
- Списи 2004:** *Списи одбора за стандардизацију српског језика*, приредили Бранислав Брборић, Јован Вуксановић, Радојко Гачевић, Београд, Институт за српски језик.
- Брборић 2005:** Вељко Брборић, „Неке терминолошке дилеме код српске интерпункције”, in: *Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика*, Научни састанак слависта у Вукове дане 34/3, Београд, МСЦ, 253–262.
- Брборић et al. 2006:** Бранислав Брборић, Јован Вуксановић и Радојко Гачевић (приређивачи), *Српски језик у нормативном огледалу*, Београд, Београдска књига.
- Брборић 2007:** Вељко Брборић, „Будућност српске правописне интерпункције” in: *Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика*, Научни састанак слависта у Вукове дане 35/3, Београд, МСЦ, 163–173.
- Брборић 2008:** Вељко Брборић, „Српски правопис у двадесетом веку”, in: *Зборник Матице српске за славистику 73*, Нови Сад, 43–55.
- Списи 2008:** *Списи одбора за стандардизацију српског језика*, приредили Јован Вуксановић Радојко Гачевић, Милан тасић, Београд, Институт за српски језик–Београдска књига.
- Boranić 1941:** Dragutin Boranić, *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, Izdanje nakladnoga zavoda banovine Hrvatske.
- Babić 1966:** Stjepan Babić, *Jezik (školski leksikon)*, Zagreb: Panorama.

- Simeon 1969:** Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I–II*, Zagreb: Školska knjiga.
- Anić–Silić1986:** Vladimir Anić–Josip Silić, *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Sveučilišna naklada „Liber” – Školska knjiga.
- Kristal 1995:** Dejvid Kristal, *Kembrička enciklopedija jezika*, Beograd: Nolit.
- Babić et al. 1996:** Stjepan Babić, Božidar Finka, Milan Moguš, *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga.
- Kristal 1998:** Dejvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Beograd: Nolit.

Veljko Brborić

ON THE COMBINED AND DOUBLED PUNCTUATION SIGNS AND
THEIR DENOTATIVE TERMS

Summary

The paper discusses double punctuation terms. Namely, our orthographic norms and manuals make very little mention of double punctuation terms, although their use is not rare in practice. Therefore we have consulted the relevant references on this matter. After researching into the existent solutions, we arrived at some conclusions stated in the paper.

Драгана Вељковић Станковић
Београд

МЕТАФОРЕ О НАСТАВИ, НАСТАВНИЦИМА И УЧЕЊУ МАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА

Сажетак: У раду се разматрају метафоричке концептуализације наставника и наставе матерњег језика, као и утицај које имају на учење матерњег језика и унапређење методике наставе језика.

Кључне речи: метафора, наставник, настава, учење матерњег језика.

Увод

Настава језика је онаква каква је њена метафоричка концептуализација – све школске реформе, од XIX века до данас, потврдиле су да без промене метафора о настави нема ни промена ни бољитка у наставном процесу. Отуда и интересовање за ову тему, јер сматрамо да метафоре о учењу, наставницима и настави матерњег језика могу саопштити више од многих теоријских разматрања, и то не само о примени доминантних методичких модела, већ и о улози наставника, положају ученика у наставном процесу, успеху наставе, као и употреби уџбеника.

Како и Лејкоф и Џонсон истичу, метафора није првенствено ствар језика – она је, пре свега, ствар мишљења, отуда њен утицај на наше виђење и делање, као и посредна моћ обликовања људске реалности (исп. Лејкоф и Џонсон 2003: 3–6; Кликовац 2004: 11; Мекглоун 2007: 116–121). Метафоре постају матрица понашања и мишљења, што је за наставу матерњег језика изузетно важно. Пошто метафорама обзнањујемо своја уверења, јасно је да напредак у настави умногоме зависи од метафоричке концептуализације учења матерњег језика, улога наставника и ученика, а такође и од разумевања врсте односа који се, током часа, међу њима успоставља. Наше интересовање усмерено је према појмовним метафорама *наставе* и *наставника*; оне нам откривају (а) како се разумева комплексна природа учења језика, (б) каква је

улога учесника у наставном процесу, (в) које последице свака метафоричка концептуализација има у пракси, (г) какав утицај метафоре имају на исходе наставе (знање, степен његове применљивости, мотивацију и др.). Због тога је веома важно знати како свој позив виде студенти, будући наставници српског језика, јер ће њихове метафоре – а у складу с њима и њихово делање – одредити развој наставе матерњег језика, утицати на формирање мишљења нових генерација, а тиме и на битне и осетљиве сегменте културног и друштвеног развоја.

Током зимског семестра школске 2007/08. године спровели смо анкету (*Метафоре о настави, учењу, ученицима и наставницима матерњег језика*) међу студентима треће године (групе за српски језик и књижевност) Филолошког факултета у Београду. Пре анкете студентима су предочени циљеви испитивања, упознати су са основним теоријским поставкама когнитивно-лингвистичког приступа, а на примерима је показана разлика између поетске и појмовне метафоре. Сходно сврси и могућностима испитивања, сваки сегмент упитника иницирао је метафоре везане за један циљни домен: (1) *Наставник (матерњег језика) је ...* (2) *Ученик је ...* (3) *Учење матерњег језика је ...* (4) *Настава (матерњег језика) је ...* (5) *Час је ...*; уз сваку метафору требало је навести „кратку причу”, тј. образложење избора изворног домена.

Резултати анкете показали су да у већини случајева доминирају метафоре *пута* (УЧЕЊЕ ЈЕ ПУТОВАЊЕ; НАСТАВНИК ЈЕ ВОДИЧ / ПУТОВОЂА; УЧЕНИК ЈЕ ПУТНИК), *раста, неговања* (УЧЕЊЕ ЈЕ /ДУХОВНИ/ РАСТ; НАСТАВНИК ЈЕ НЕГОВАТЕЉ/БАШТОВАН; УЧЕНИК ЈЕ ЦВЕТ /БИЉКА) и *уметничког стваралаштва* (НАСТАВА/ЧАС ЈЕ УМЕТНИЧКО ДЕЛО; НАСТАВНИК ЈЕ УМЕТНИК/СТВАРАЛАЦ). Неке од ових метафора су повезане (нпр. УЧЕЊЕ ЈЕ ДУХОВНИ РАСТ; НАСТАВНИК ЈЕ УМЕТНИК), неке показују да млади људи наставнички позив доживљавају као изазов (УЧЕЊЕ ЈЕ ЛЕТ; УЧЕЊЕ ЈЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНА ИГРА и сл.), док је већина, упркос невеликим разликама, усмерена на већ поменуте изворне домене, те им зато у овом раду дајемо примат.

О метафоричкој концептуализацији наставе матерњег језика

Кључно питање методике наставе матерњег језика јесте КАКО – како конципирати приступ градиву, како креирати и реализовати наставне моделе, како усагласити циљеве и исходе наставе итд., а одговори на ова и слична питања често су појмовне метафоре које откривају *како* уистину сагледавамо учење, улоге учесника у настави и сам наставни процес. Ево примера. Војислав Бакић, наш познати педагог и дидактичар, пре више од једног века, записао је да се подучавање и васпитање могу „упоредити са *путовањем* млада човека кроз непознату земљу ... Да би се на том *путу* ка савршенству могло успети, потребно је да васпитаник ради самостално, да напредује поступно

... да се интересује за све што је добро и лепо, истинито и корисно” (Бакић 1894: 129). Наведени цитат јасно показује да Бакићева метафора *пута* подразумева достизање високих циљева (ВАСПИТАЊЕ И УЧЕЊЕ ЈЕСУ ПУТОВАЊЕ/КРЕТАЊЕ ПРЕМА САВРШЕНСТВУ); поред тога, аутор инсистира на самосталном раду и *напредовању* према етичким, естетским и утилитарним вредностама (ВАСПИТАЊЕ И УЧЕЊЕ ЈЕСУ УПОЗНАВАЊЕ И УСВАЈАЊЕ ЕТИЧКИХ, ЕСТЕТСКИХ И ПРАГМАТИЧКИХ ВРЕДНОСТИ).

Данашњи наставници своју улогу виде на различите начине. Они који, попут Бакића, учење сагледавају као *путовање*, наставникову улогу виде као улогу *водича*. У основној и средњој школи (без обзира на усмерење) матерњи језик је један од најзначајнијих предмета коме треба посветити посебну пажњу, јер без доброг познавања језика многа занимања није могуће успешно обављати (нпр. спикер, новинар, лектор и др.). То, наравно, не значи да опредељеност за друге позиве подразумева толерисање слабог познавања језика, посебно када су у питању академски образовани појединци од којих се такође очекују шире образовање, богат речник и изграђена граматичка и прагматичка компетенција. Знања из матерњег језика стичу се поступно (*корак по корак*) и стога се тај процес често концептуализује као *путовање*. Метафору *пута* налазимо и у учењу страног језика (уп. Мартинез *et al.* 2001: 970, Кабаљеро 2006: 203–207). Раширеност ове метафоре везана је за уочавање сличности између структура изворног (пут) и циљног домена (учење матерњег језика). У књизи *Метафоре у мишљењу и језику* читамо: „Неке метафоре групишу се, чинећи системе, тако Лејкоф (1993) истиче да су метафоричка пресликавања понекад организована у хијерархијске структуре, у којима ‚нижа‘ пресликавања наслеђују структуру ‚виших‘. Тако, рецимо, постоји метафорички сценарио за разумевање СТРУКТУРЕ ДОГАЂАЈА. По њему, СТАЊЕ ЈЕ МЕСТО ... СВРХА АКЦИЈЕ ЈЕ ОДРЕДИШТЕ КРЕТАЊА; НАЧИН НА КОЈИ СЕ АКЦИЈА ВРШИ ИЛИ СРЕДСТВО ЗА ЊУ ЈЕСТЕ ПУТАЊА КА ОДРЕДИШТУ; ТЕШКОЋЕ У АКЦИЈИ ЈЕСУ ПРЕПРЕКЕ НА ПУТУ; ПРЕДВИЂЕНИ НАПРЕДАК ЈЕ РАСПОРЕД ПУТОВАЊА ... ДУГОРОЧНЕ, СВРСИСХОДНЕ АКТИВНОСТИ СУ ПУТОВАЊА” (Кликовац 2004: 25–26). Потоња метафора може се конкретизовати и као УЧЕЊЕ МАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА ЈЕ ПУТОВАЊЕ, а запажамо да се и у свакодневним разговорима, особито када су у питању школске теме, често користи метафора *пута* (нпр. Ове године треба да *пређемо* ново градиво из језика. Докле сте *стигли* у обради гласовних промена / у реализацији наставног плана? Никома није било јасно куда *воде* наставникова питања. Теже градиво треба поделити на више *корака*.).

Настава, као дугорочна активност, подразумева промену стања – НАПРЕДАК У УЧЕЊУ (МАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА) ЈЕСТЕ ПРЕЂЕНИ ДЕО ПУТА, а ЗНАЊЕ ЈЕ ЦИЉ ПУТОВАЊА (Лејкоф *et al.* 1991: 37). Овај метафорични сценарио укључује и друге метафоре – УЧЕНИЦИ СУ ПУТНИЦИ, НАСТАВНИ ПРОГРАМ ЈЕ ДЕТАЉНА МАПА ПРЕДЕЛА КОЈЕ ТРЕБА ИСПИТАТИ, НАСТАВНИ ПЛАН ЈЕ ИНДИВИДУАЛНИ КОНЦЕПТ ПУТА, НАСТАВНИ ПЛАН ЈЕ ВИРТУЕЛНИ ПУТНИК (он на одређену дестинацију, према

осмишљеном редоследу обраде наставних јединица /у оквиру појединих тема/, „стиже пре осталих”), УСПЕШНО УЧЕЊЕ ЈЕ ВАЉАНО УПОЗНАВАЊЕ НОВИХ ПРЕДЕЛА, НАСТАВНА ЈЕДИНИЦА ЈЕ СЕГМЕНТ ПУТА, а и сам ЧАС ЈЕ ПУТОВАЊЕ, ТЕШКОЋЕ У ОБРАДИ ГРАДИВА ЈЕСУ ПРЕПРЕКЕ КОЈЕ ТРЕБА САВЛАДАТИ итд.

Велик број метафора које су студенти употребили показује да се учење језика веома често поима као *путовање*, тј. као мање или више напорно *кретање* према одређеном циљу. Међутим, одредиште и маршрута обично су унапред задати; ученик није (увек) у позицији да сам бира циљ, а такође има мало утицаја на наставне садржаје:

[Настава је ...] *путовање* које су осмислили други, а твоје је само да их следиш без приговора; куда ће те пут одвести неизвесно је, али, ако се нађеш у хорсокаку – сам си крив (НАСТАВА ЈЕ НЕВОЉНО ПУТОВАЊЕ СА НЕИЗВЕСНИМ ИСХОДОМ; НАСТАВНИК ЈЕ АУТОРИТАРНИ ВОДИЧ; УЧЕНИК ЈЕ ПОСЛУШНИ ПУТНИК; уп. НАСТАВА ЈЕ ИДЕЛНИ ПОКРЕТ, НАСТАВНИК ЈЕ (АУТОРИТАРНИ) ВОЂА, УЧЕНИК ЈЕ (ПОСЛУШНИ) СЛЕДБЕНИК).

[Настава је ...] дуготрајан *пут* који подразумева *савладавање* многих *препрека*, наравно, уз узајамну сарадњу ученика и професора (уп. НАСТАВНИ САДРЖАЈИ СУ ПЕЈЗАЖИ/НЕПОЗНАТИ КРАЈЕВИ; НАСТАВНИК ЈЕ САПУТНИК И ДОБАР ПОЗНАВАЛАЦ МАРШРУТЕ; НАСТАВНИК ЈЕ САРАДНИК У УЧЕЊУ; НАСТАВНИК ЈЕ ПОМАГАЧ).

[Настава је ...] *шетња* чаробном шумом из бајке. У њој, као и у стварности, има неочекиваних, необичних појава, па и чудовишта, али и добрих вила; ђаци увек питају, а наставник је ту да одговара (НАСТАВА ЈЕ ОТКРИВАЊЕ ПРЕДЕЛА ИЗ БАЈКЕ; УЧЕНИК ЈЕ РАДОЗНАЛИ ПУТНИК; НАСТАВНИК ЈЕ УПУЋЕНИ ВОДИЧ; уп. НАСТАВНИК ЈЕ ЕНЦИКЛОПЕДИЈА).

[Настава је ...] напоран *пут* до врха – до највише тачке стижу само најупорнији (НАСТАВА ЈЕ УСПИЊАЊЕ/ПЛАНИНАРЕЊЕ; УЧЕНИК ЈЕ ПЛАНИНАР; НАСТАВНИК ЈЕ ИСКУСНИ ВОДИЧ/ПЛАНИНАР).

Брзина кретања (тј. овладавања градивом из језика) варира: понекад се учење матерњег језика види као *лет* (веома брзо кретање обично импичира лакоћу, лежерност, уживање /у учењу/, занимљив методички приступ и сл.), али знатно чешће као уједначено корачање, истрајно и напорно успињање, што показује да се систематичност и поступност сматрају гарантима успеха (Учење је ... савладавање стазе *корак по корак*; ... ученике понекад треба пажљиво *водити милиметар по милиметар*). Говори се о „*савладавању* (делова) градива”, „*напретку* у настави”, „*заостајању* у учењу”, „*праћењу* наставног програма”, „*држању ритма и правца*” – наставни програм се *следи*, обрада се *убрзава / успорава*, а понеко у журби *прескаче* садржаје које сматра непотребнима и сл. Они наставници који се плаше да неће на време „*прећи градиво*”, наставу – концептуализовану као *трку* с временом – доживљавају такмичарски; тако се говори о „*прелетању* градива”, а путовање се претвара у спринт (уп. НАСТАВНИ ПРОГРАМ ЈЕ ПУТАЊА КОЈУ ТРЕБА ПРЕЋИ У ОДРЕЂЕНОМ РОКУ; ВРЕМЕ ЈЕ БУЏЕТ КОЈИ СЕ НЕ МОЖЕ ПРЕКОРАЧИТИ, ВРЕМЕ ЈЕ НОВАЦ). Резултат непотребне журбе јесу површна и непри-

менљива знања. Тако нам метафоре откривају слаба места наставе и, што је такође драгоцено, указују на значај пажљивог планирања наставног градива (уп. Вељковић Станковић 2008: 176–177).

Знање и успех, у духу платонизма, метафорично се сагледавају као светлост (уп. Кабаљеро 2006: 203–205; Берада 2007: 19), зато се и антиципиране тешкоће реалистички процењују као очекиване, али не и непремостиве. Метафоре студената поткрепљују ово становиште:

УЧЕЊЕ МАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА ЈЕ ...

... *путовање* које смо изабрали. Већина не жели да се овај *пут* заврши, јер нас сваки *пређени корак* подстиче да даље истражујемо лепоте језика.

... трновит *пут* према добром и лепом изражавању.

... крувудава, неасвалтиран *пут* с много препрека.

... понекад напорно *путовање*.

... *пут* према одређеном циљу.

... занимљив и дуг *лет* до обећане земље.

... савладавање дуге *стазе педаљ по педаљ*.

... *корачање* према светлости.

Запажено је да студенти који се приклањају метафори *пута* нису склони концептуализацији ученика као *садржатеља* (уп. Мартинез *et al.* 2001: 969). Ово би се можда могло објаснити тиме што укључивање метафоре УЧЕНИК ЈЕ ПУТНИК подразумева постепену кумулацију знања, инсистирање на активnoj перцепцији и свесној активности (уп. принцип свесне активности, принцип очигледности; Николић 2006: 117–125; 138–148), док концептуализација ученика као *садржатеља* (знања) почива на прескриптивном приступу, најчешће праћеном некритичком употребом монолошке методе (уп. НАСТАВНИК ЈЕ ИЗЛАГАЧ/ГОВОРНИК; УЧЕНИЦИ СУ СЛУШАОЦИ).

Путовање је, по правилу, добро организована, унапред планирана активност, а кључну улогу у осмишљавању *правца пута* (методички структурисаног плана часа усклађеног с пажљиво пројектованим наставним циљевима), као и одговорност везану за избор значајних *локација* (тј. одређивање и контекстуализацију језгрених садржаја, повезивање са постојећим знањима и сл.) има наставник – НАСТАВНИК ЈЕ ВОДИЧ / ПУТОВОЋА. Концепт *пута* у настави подразумева заустављање ради „упознавања нових крајева” (НАСТАВНИ САДРЖАЈИ СУ ПЕЈЗАЖИ / НЕПОЗНАТИ ЛОКАЛИТЕТИ), што кореспондира са уочавањем, разумевањем, примереном анализом проучаване језичке појаве, усвајањем и применом знања; исто важи и за градиво из књижевности. Зато, као што је већ показано, није редак случај да се у методичкој литератури нађу примери метафоризације: „Уколико ученике кроз језик књижевног дела *проведемо* као кроз лепо уређен део града, у коме сваки, сврсисходно осмишљен, детаљ употпуњава ненарушиви склад целине, они ће, свакако, из њега *изићи* задивљени, али убеђени да ништа слично не могу *досегнути*, дакле, као случајни и обесхрабрани гости који у туђем свету, истина, *распознају* елементе властитог, али не умеју да објасне начин на који је, све доведено на право место” (Вељковић Станковић 2003: 139–140).

У наведеном цитату препознајемо и метафоре РАЗУМЕВАЊЕ ЈЕ ВИЂЕЊЕ и УПОЗНАВАЊЕ / РАЗУМЕВАЊЕ ЕНТИТЕТА ЈЕ УЛАЗАК У ЊЕГА (уп. Кликовац 28, 39 фн 9).

Метафора *пута* се са процеса учења преноси на наставу матерњег језика, при чему наставник задржава лидерску улогу *водица, кормилара, планера, организатора* и сл. (уп. Хавелка 2000: 125–127). Метафора НАСТАВНИК ЈЕ КОРМИЛАР/НАВИГАТОР – подразумева компетенцију предавача и имплицира захтев за теоријским знањем и методичким умећем (уп. принцип научности Николић ⁴2006: 94–96). Наставник – према захтевима наставне јединице – конципира план часа (нпр. облике употребе текстова и других наставних материјала), осмишља хеуристички дијалог којим ученике *води* према правилним закључцима и решењима; дакле, план часа је *мана предела*, а предвиђање наставног дијалога је *утирање стазе, постављање путоказа* и других *знакова*. Све наведене метафоре лако је препознати у одломцима из кратких записа анкетираних студената:

– [Наставник је ...] широко образован елоквентни *водица*, који не присиљава путнике да га слепо следе, већ им дозвољава да сами открију лепоте предела, нове путеве, пречице ...

– [Наставник је ...] онај ко *усмерава* ученика. Он *организује* рад, даје упутства и смернице ученицима да би боље савладали градиво.

– [Наставник је ...] ... *водица* кроз различите пределе – некад топле и светле, а каткад мрачне и трновите. Он *усмерава*, *осветљава* пут и штите.

– [Наставник је ...] *кормилар*. *Планира* пловидбу и на *мапи* *показује* куда треба ићи.

– [Настава је ...] дуготрајан процес *савладавања препрека*; препреке је лакше савладати ако је сарадња ученика и професора добра.

– [Настава је ...] *пут* према светлости.

– [Настава је ...] *обилазак* егзотичних земаља.

– [Настава је ...] *пловидба* морем.

– [Час је ...] савладана *препрека* на путу према знању.

– [Час је ...] мали *део пута* који свакодневно *прелазимо*.

– [Час је ...] још једна нова *дестинација* на путу.

– [Час је ...] *удаљеност између двеју лука*.

Улога наставника сагледава се на различите начине, и то у складу с начином његовог рада и/или фаворизовањем једног од наставних поступака, нпр.: НАСТАВНИК ЈЕ ТРЕНЕР (... он *креира вежбе које ће ученике оспособити да примене своја знања*), НАСТАВНИК ЈЕ ДИРИГЕНТ (... на *успелим часовима одељење је деловало складно, као оркестар у коме свако зна своју партитуру*), НАСТАВНИК ЈЕ РЕЖИСЕР (... у *групном раду улоге су подељене, међутим, нико није повлашћени протагониста*), али наставник може бити и ПОМАГАЧ, САРАДНИК и сл. У свим метафорама огледа се и виђење функције образовања у друштву, као и неких типичних наставних ситуација, уверења, понекад и предрасуда које се везују за наставнички позив. Размотрићемо, укратко, најфреквентније метафоре наставника.

О метафорама за разумевање улоге наставника

НАСТАВНИК ЈЕ ПРОИЗВОЂАЧ. Метафора *произвођача* подразумева реификацију знања (из матерњег језика), као основног „производа”, што је на особен начин повезује са схватањем идеја као објеката (ИДЕЈЕ СУ ОБЈЕКТИ; МИШЉЕЊЕ ЈЕ ПОСЕДОВАЊЕ ОБЈЕКТА / МИШЉЕЊЕ ЈЕ РУКОВАЊЕ ОБЈЕКТИМА; СВЕСТ ЈЕ САДРЖАТЕЉ ЗА ОБЈЕКТЕ; уп. Лејкоф *et al.* 21991: 94). И о информацији се често говори као о предмету (ЗНАЊЕ ЈЕ ПРЕДМЕТ; ИНФОРМАЦИЈА ЈЕ ПРЕДМЕТ, исп. Кликовац 172), отуда, као што се идеја може *наћи, разменити, украсти* и сл., и знање се може *стећи, предати, увећати, повезивати, носити ...* Од наставника се очекује овладавање умећем у преношењу знања (тј. знањима из методике наставе језика), а такође и ефикасност, оперативност и оспособљеност за добру организацију наставе. Међутим, за разлику од метафоре *уметника* (в. ниже), истицањем значаја продуктивности акцентује се, пре свега, организаторска улога, чиме је наставник сведен на реализатора наставних програма, тј. на инструмент бирократског ауторитета (исп. Оксфорд *et al.* 1998: 13–15).

НАСТАВНИК ЈЕ УМЕТНИК (УЧЕНИК ЈЕ МАТЕРИЈАЛ; НАСТАВА ЈЕ СТВАРАЛАЧКИ ПРОЦЕС). Метафором *уметника* истиче се креативност наставника, који, према широко распрострањеном поимању наставе и наставног процеса, применом адекватних методичких поступака *обликује* ученика (тј. усмерава његова интересовања, омогућава му да језичке појаве сагледа из различитих углова, да повезује и продуктивно примењује своја знања и сл.). Честе су индивидуалне модификације ове метафоре, нпр. наставник је *грнчар* (који обликује глину), *вајар, архитекта* и сл. Оваква концептуализација наставе подразумева континуирани рад на развијању стваралачког приступа градиву, али није тешко увидети да се при томе губе из вида извесни недостаци. Први се тиче занемаривања усклађености методичког приступа са склоностима појединца; исти тип *обликовања* не може одговорати сваком ученику, јер „уметничко дело” подразумева аутентичност и непоновљивост. Друга скривена страна ове метафоре односи се на пасивност ученика као „онога ко је *објекат* обликовања”. Пажљивије сагледавање наведеног доводи у питање саму „стваралачку” бит ове метафоре. Зато је најбољи показатељ квалитета наставе померање циљног домена са ученика на наставни процес и методичко умеће (уп. НАСТАВА ЈЕ СТВАРАЛАЧКИ ПРОЦЕС У КОМЕ УЧЕСТВУЈУ НАСТАВНИК И УЧЕНИЦИ; МЕТОДИЧКИ ПРИСТУП ЈЕ КРЕАЦИЈА), јер непримерена усмереност метафоре *уметника* на наставника, наизглед сасвим неочекивано, има непожељне последице и по наставу и по ученика. Зато је, из угла наставе матерњег језика, прикладно наставникову креативност доводити у везу са моделовањем методичког приступа, а тек преко способности методичког *обликовања* (уп. методички модели) и са утицајем на бољу рецепцију знања (уп. НАСТАВНИК ЈЕ УМЕТНИК У ПРЕНОШЕЊУ ЗНАЊА, в. НАСТАВНИК ЈЕ КАНАЛ).

НАСТАВНИК ЈЕ ДИРИГЕНТ / РЕЖИСЕР. Метафоре су одраз различитих теоријских модела и облика рада. На пример, у метафори *диригента*

(НАСТАВНИК ЈЕ ДИРИГЕНТ; УЧЕНИЦИ СУ ИЗВОЂАЧИ; НАСТАВНИ САДРЖАЈ ЈЕ ПАРТИТУРА) препознајемо фронтални облик рада, а такође и потребу за строго контролисаном координацијом. Подучавање и учење настоје се хармонизовати (,стопити у арију'). У сенци ове метафоре може се гдекад наићи на запостављеност самосталног рада: ангажовање појединаца само је у појединим фазама рада нешто веће, но, шире гледано, индивидуализација је лимитирана, а наставникова улога је доминантна. Сличну ,поделу рола' запажамо и у метафори *режисера* (НАСТАВНИК ЈЕ РЕЖИСЕР; УЧЕНИЦИ СУ ГЛУМЦИ; НАСТАВНИ САДРЖАЈ ЈЕ СЦЕНАРИО); ограничавајући фактори (*реализација режисерове замисли, сценарио* и др.) нису експонирани, али су свеprisутни. Упркос томе, ученик није сасвим неслободан. Обе метафоре (наставник је *диригент* и наставник је *режисер*) се својим ,креативним' особеностима унеколико приближавају концептуализовању наставника као *уметника*. Кажемо унеколико јер, за разлику од метафора *произвођача*, обе подразумевају изванредан степен креативности ученика, а препознатљиви су наговештаји програмске отворености и могућности утицаја на избор наставних садржаја (*наставни ,сценарио' није непроменљив; методички приступи подложни су модификацији* и сл.).

НАСТАВНИК ЈЕ ЕНЦИКЛОПЕДИЈА. Наставник мора бити спреман да одговори на многобројна и разноврсна питања, али и да садржај одговора, вокабулар и примере којима илуструје језичке појаве прилагоди узрасту и способностима ученика. Ова метафора подразумева сараднички однос учесника у наставном процесу, атмосферу поверења и наставника који се, пратећи релевантну литературу, непрекидно усавршава. Као опозит методолошкој и духовној отворености ове метафоре, традиционална настава и ригидан став предавача јасно су оцртани метафором НАСТАВНИК ЈЕ БОГ. Ипак, морамо напоменути да се гдекад потенцира само позитивна, ,стваралачка' страна ове метафоре (уп. НАСТАВНИК ЈЕ СТВАРАЛАЦ/КРЕАТОР; НАСТАВНИК ЈЕ СТВОРИТЕЉ/БОГ); у потоњем случају ауторитарност корелира с инхерентном способношћу (пре)обликовања, беспризивним ауторитетом и интелектуалном пасивношћу ученика.

НАСТАВНИК ЈЕ БОГ. Дубока укорененост ове метафоре огледа се у уверењу (понајпре оних који су мање упућени) да је наставник, као организатор наставног процеса, једини одговоран за успех (или неуспех) ученика. Опште је познато, међутим, да се знање не може силом наметнути ономе ко није својевољно опредељен за учење. Такви случајеви, у духу ,стваралачких' метафора, могу се концептуализовати као ,опирање материјала обликовању'. У пракси се, пак, може говорити само о мање заинтересованим и незаинтересованим ученицима, као и о недовољно успелим мотивацијским поступцима.

По концептуализацији природе наставног процеса као *преношења* знања метафори НАСТАВНИК ЈЕ ЕНЦИКЛОПЕДИЈА блиска је метафори НАСТАВНИК ЈЕ КАНАЛ. У оба случаја реч је о трансмисији знања, мада постоје и значајне разлике. Метафора НАСТАВНИК ЈЕ КАНАЛ у први план истиче *преносивост* знања, а запоставља активност ученика (наставник је активан преносилац, а ученик пасивни прималац). Ова метафора карак-

теристична је за традиционалну наставу у којој преовлађују предавања *ex cathedra*. С друге стране, иако и метафора НАСТАВНИК ЈЕ ЕНЦИКЛОПЕДИЈА наставникову улогу такође концептуализује као *канал*, разуме се, уз подразумеван висок ниво стручне компетенције, њом се не осветљавају ни начин подучавања ни положај ученика (НАСТАВНИК ЈЕ ЕНЦИКЛОПЕДИЈА, УЧЕНИЦИ СУ ЧИТАОЦИ ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ, САДРЖАЈ НАСТАВЕ ЈЕСТЕ САДРЖАЈ ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ, САДРЖАЈ НАСТАВНЕ ЈЕДИНИЦЕ ЈЕСТЕ ОДРЕДНИЦА ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ, али, имајући у виду циљеве и квалитет, читање може бити истраживачко, критичко, некритичко, површно, непродуктивно и др.). Дакле, метафора *енциклопедије* открива потенцијале наставника, а закриљује облике њиховог коришћења, док метафора *канала* такође нуди само један угао виђења, неретко сведен на облик рада који није примерен настави у основним и средњим школама (исп. прекомерно коришћење монолошке методе).

Метафора НАСТАВНИК ЈЕ ЗВЕЗДА ВОДИЈА кореспондира с метафором *пута* (и виђењем наставника као *водича / путовође*) и истовремено обзнањује илuminативну природу процеса учења (... *што више знамо ближе смо звездама које следимо*). У овом случају линеарно кретање, типично за метафору *путовања*, смењује тежња према кретању навише (ДОБРО ЈЕ ГОРЕ → ЗНАЊЕ ЈЕ ГОРЕ), а напредак се види као успињање – РАЗВИТАК ЈЕ КРЕТАЊЕ НАВИШЕ (уп. Кликовац 2004: 130; РАЗВИТАК ЈЕ КРЕТАЊЕ /НАПРЕДОВАЊЕ/; ДОБРО ЈЕ ГОРЕ, исто 23). Поред образовне, ова метафора афирмише васпитну функцију наставника, због чега је сматрамо блиском метафорама *раста* и *неговања*.

Васпитна улога посебно је експонентна у метафорама НАСТАВНИК ЈЕ ОДГОЈИТЕЉ и НАСТАВНИК ЈЕ РОДИТЕЉ, а приписивање позитивних особина и импонување знањем иницира виђење наставника као особе која заслужује да ученицима буде *узор* (НАСТАВНИК ЈЕ УЗОР):

[Наставник је] ... као *други родитељ* који треба да утиче на когнитивни и емотивни развој ученика. Не треба да буде превише озбиљан, али ни превише благ. Златна средина је, ипак, најбоља.

[Наставник је] ... онај ко речју и делом усмерава, као *родитељ*. Он дарује знање и подстиче на учење.

[Наставник је] ... *узор*, особа која уме добро да предаје, да развија љубав према језику и књижевности, али и да образложи *васпитни* значај учења језика.

Неспорно је да наставник својим знањем и понашањем утиче на развој личности ученика: „Он ствара услове који активирају ученикова интересовања и дају му слободу да самостално формира своје ставове ... Наставник настоји да ученицима предочи различите вредносне и мотивационе моделе, али њима препушта да сами поставе свој ниво аспирација и, евентуално, изаберу своје узоре” (Хавелка 2000: 129). Образовање мора пратити васпитање, стога је одговорност наставника велика, али – премда ученицима ваља увек пружити подршку и помоћ, и имати развијено комуникативно умеће како би се ускладили интерперсонални односи – то не значи да од наставника треба очекивати да преузме улогу родитеља (уп. исто, 111–112).

Метафора НАСТАВНИК ЈЕ БАШТОВАН блиска је двама претходним *одгојитељским* метафорама. Да бисмо је боље разумели треба погледати њен ‚негатив‘, тј. разумевање улоге ученика¹:

- [Ученик је ...] ... *цвет* у брижно одржаваном врту.
- [Ученик је ...] ... *травка* која чека светлост и воду.
- [Ученик је ...] ... *биљка* којој треба обезбедити оптималне услове за развој.
- [Ученик је ...] ... *семе биљке* на чији развитак утичу многи фактори.

Као и код *одгојитељских*, метафора *баштована* открива брижног неговатеља (наставника) и крхке младице (ученике); релација надређеност – подређеност природна је али неспутавајућа, јер образовна компонента доминира над васпитном: ЗНАЊЕ ЈЕ СВЕТЛОСТ, ЗНАЊЕ ЈЕ ВОДА, СТИЦАЊЕ ЗНАЊА ЈЕ РАСТ, а осим наставника уочавају се и други – понајпре друштвени – фактори когнитивног развоја (исп. Гереро–Виљамил 2002: 108–109).

НАСТАВНИК ЈЕ УВЕЛИЧАВАЈУЋЕ СТАКЛО (... наставник *види све* и захтеве прилагођава способностима ученика.). Задатак наставника је да пажљиво испита могућности сваког ученика; он треба да има оштро око и слух за интересовања појединаца јер је важно учити надарене, а потом их (на часовима додатне наставе и секцијама) подстицати посебним задацима (уп. принцип индивидуализације, Николић⁴2006: 126–137).

Умеће побуђивања интереса за градиво је веома драгоцено, зато нису ретки ученици који знатно боље резултате показују код наставника чији је концепт близак метафори НАСТАВНИК ЈЕ ЗАБАВЉАЧ. Час може бити мање или више занимљив, и то не у свим сегментима, те метафоре НАСТАВНИК ЈЕ ЗАБАВЉАЧ и НАСТАВА ЈЕ ЗАБАВА обухватају релативно узак круг садржаја (нпр. организовање квиза и сличних облика провере и/или систематизације обрађеног градива, учења кроз игру и сл.) у којима ученици стичу знања кроз активности које наликују игри. Ипак, настава ни у ком случају не може бити сведена на забаву, али не сме бити ни одбојна и досадна. Зато је препоручљиво да дидактичке игре имају обележја истраживачког рада. Такође је важно пажљивије осмислити мотивационе сегменте часова, као и креативни групни рад како би се ангажовали и они ученици који не показују посебно интересовање за учење матерњег језика (уп. УЧЕНИК ЈЕ АКТИВНИ УЧЕСНИК У ИГРИ / НАСТАВИ).

Метафоре о наставницима су ехо колективног става према учењу и настави матерњег језика. Једно од најраспрострањенијих уверења јесте да је примарна улога наставника да исправља грешке. Отуда и метафора НАСТАВНИК ЈЕ ЛЕКАР, а уз њу и УЧЕНИЦИ СУ ПАЦИЈЕНТИ, ГРЕШКЕ СУ

¹ Метафоре ученика казују нам и како они доживљавају и сагледавају наставу и учење језика; тако *учење* може бити ИГРА КАРТАМА, ИНВЕСТИРАЊЕ У БУДУЋНОСТ, ИСТРАЖИВАЊЕ, КОНЗУМИРАЊЕ ХРАНЕ, БОРБА и др. Ове метафоре откривају стилове учења – нпр. онај ко учење схвата као играње картама увек мора имати *све* карте (тј. све неопходне чињенице, изворе знања и сл.; уп. индуктивна метода), јер, ако иједна недостаје, неће успети да открије правила, док ученик *истраживач* испитује градиво из различитих углова и много је самосталнији, на пример, од онога ко учење разуме као конзумирање готове хране (уп. УЏБЕНИК ЈЕ САМОПОСЛУГА).

БОЛЕСТ, УЧЕЊЕ МАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА ЈЕ ОЗДРАВЉЕЊЕ. Кроз метафору *лекара* препознајемо наставника перфекционисту и „ловца на грешке”. Кориговање неправилности у усменом и писменом изражавању се подразумева, али не сме прерасти у каштиговање. Пажња усмерена на искорењивање језичких грешака одређује и понашање ученика; они ће се све чешће – управо због страха од грешке – устезати да учествују на часу, те се форсирање оваквог поступања мора сматрати непожељним, особито уколико га прати и непримерена строгост у оцењивању, а с њом и метафоре НАСТАВНИК ЈЕ СУДИЈА, УЧЕНИК ЈЕ ОКРИВЉЕНИ, ОЦЕНА ЈЕ ПРЕСУДА (уп. НАСТАВНИК ЈЕ САРАДНИК).

НАСТАВНИК ЈЕ ШАХИСТА (... наставник пажљиво планира методичке кораке, зато је сваки *потез* промишљен). Припремање за час захтева добро осмишљен методички приступ усклађен са садржајем наставне јединице, избор материјала, планирање наставних секвенци и др. Иако нису упућени у методологију наставног рада, нема сумње да ученици лако запажају разлику између наставника који улажу напор да час учине динамичним, садржајним и занимљивим и оних који су склони импровизацији. Метафора *шаха* указује на наглашену продуктивност наставе и свесну активност свих учесника у наставном процесу, јер УЧЕНИЦИ СУ САИГРАЧИ, УЧЕЊЕ ЈЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНА ИГРА, МЕТОДИЧКИ КОРАЦИ СУ ПОТЕЗИ ИГРАЧА. Донекле слично потезима у шаху, хеуристички дијалог се планира, предвиђа, али реализација никада неће у потпуности одговарати наставниковој замисли; стога он треба увек да буде спреман да преформулише питање, али да притом не изгуби из вида замишљени концепт часа (уп. метафора *пута*). У настави, као и у шаху, постоје замке клишеа које ваља избегавати, јер велика предвидљивост није пожељна ни у једном делу часа (уп. УВОДНИ ДЕО ЧАСА ЈЕ ОТВАРАЊЕ, ГЛАВНИ ДЕО ЧАСА ЈЕ СРЕДИШЊИЦА, ЗАКЉУЧНИ ДЕО ЧАСА ЈЕ ЗАВРШНИЦА).

Метафоре ‘дају одговоре’ и на питање односа наставника према (одабраном) уџбенику. Мање креативни наставници, у страху од ауторитета, уџбеник (из матерњег језика) сматрају јединим релевантним извором знања. Метафора УЏБЕНИК ЈЕ БИБЛИЈА открива некритички однос предавача, а може указивати на несигурност у властито знање, као и на интелектуалну инертност, која се неминовно одражава на однос ученика према учењу матерњег језика. Зато нису ретки случајеви да – препознавши наставникову несамосталност и ‘следбенички’ став који се огледа у слепом пресликавању садржаја уџбеника у наставу језика – ученици следе метафору УЏБЕНИК ЈЕ НАСТАВНИКОВ ДУБЛЕР. Последица претераног ослањања на уџбеник јесте свођење учења језика на меморисање, *упијање* написаног (УЧЕНИК ЈЕ СУЊБЕР), а наставникова улога је деградирана – НАСТАВНИК ЈЕ ИНТЕРПРЕТАТОР УЏБЕНИКА. Примеренији је став према коме се уџбеник сматра драгоценим помоћним средством у учењу језика (УЏБЕНИК ЈЕ ПОМОЋНИК / САРАДНИК У НАСТАВИ).

С друге стране, игнорисање уџбеника за ученике је знак његовог лошег квалитета. На наставниково неповерење према уџбенику указује и ретко, тек

спорадично коришћење уџбеничких садржаја, и то само приликом обраде појединих наставних јединица (УЏБЕНИК ЈЕ САМОПОСЛУГА). Овакво понашање не може се оправдати уколико наставник може сам да изабере уџбеник који је, према његовом мишљењу, најбољи.

Није прихватљив ни наставников став према коме се познавање садржаја уџбеника подразумева, а обрада на часу схвата као проширивање знања, јер ученици нису дужни да уче унапред нити да сами сачињавају компилације садржаја наставних јединица. *Сарадничка* функција је, свакако, боља будући да обезбеђује наставникову аутономију; он се уџбеником служи (користи текстове, задатке, апаратуру усвајања градива и др.), али му не робује. Поступање у складу с метафором УЏБЕНИК ЈЕ САРАДНИК У НАСТАВИ има и васпитну улогу: ученицима се показује како се уџбеником треба служити, како из њега ваља учити, а истовремено се афирмише истраживачко читање, подстичу радозналост и интелектуална активност (нпр. примерима наведеним у уџбенику придружују се нови, дају се опширнија објашњења језичких појава, укључује се популарнонаучна литература и сл.).

Закључак

Улога наставника матерњег језика је сложена, одговорна и динамична (Илић 1998: 17; Хавелка 2000: 141–143). Уочљива размимоилажења између концепата наставникове улоге обично се приписују различитим приступима, од којих се, као главни, издвајају (а) лаички, (б) научнотеоријски (заснован на поставкама често несродних теорија), (в) практичарски (утемељен на искуствима и запажањима наставника; исп. Оксфорд *et al.* 1998: 45). Наше је мишљење да ниједан од наведених приступа не може дати задовољавајуће резултате, јер је један угао посматрања недовољан, те свако сучељавање мишљења, ушанчених у властите уске видике, остаје непродуктивно. Метафоричке концептуализације размотрене у раду јасно показују неопходност плуралистичког становишта. Наставнички позив подразумева висок степен експонентности. Наиме, поред самовредновања заснованог на анализи одржаног часа, наставников рад подлеже оцени ученика, просветних власти и јавности. Разуме се, свакодневна изложеност јавној оцени није једини, па ни главни мотивациони покретач, али је, сасвим извесно, заслужна за формирање свести о непрекидном усавршавању (уп. НАСТАВНИК ЈЕ ИСТРАЖИВАЧ), отуда код будућих наставника српског језика преовлађују *трагалачке* (нпр. метафора *пута*, метафора *шаха*) и *креативне* метафоре (нпр. НАСТАВНИК ЈЕ РЕЖИСЕР/СТВАРАЛАЦ). Нису запостављени ни васпитни аспекти, што показују метафоре НАСТАВНИК ЈЕ УВЕЛИЧАВАЈУЋЕ СТАКЛО, НАСТАВНИК ЈЕ УЗОР, НАСТАВНИК ЈЕ ОДГОЈИТЕЉ, НАСТАВНИК ЈЕ БАШТОВАН и сл.

Релативна разуђеност изворних домена показује значај учења матерњег језика а „скривене” стране појединих метафора потврђују нашу хипотезу да

сагледавање улоге наставника посредно открива вредности и недостатке наставе матерњег језика. У метафоричким концептима препознајемо отиске колективних, али и индивидуалних схватања улога учесника у настави, зато су добар показатељ пожељних праваца развоја наставе матерњег језика (уп. НАСТАВА ЈЕ СТВАРАЛАЧКИ ПРОЦЕС У КОМЕ УЧЕСТВУЈУ НАСТАВНИК И УЧЕНИЦИ; ЧАС ЈЕ УМЕТНИЧКО ДЕЛО/МЕТОДИЧКА КРЕАЦИЈА; НАСТАВНИК ЈЕ УМЕТНИК/СТВАРАЛАЦ; УЧЕЊЕ ЈЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНА ИГРА).

Иако свака од наведених метафора осветљава само невелики део мозаика наставе матерњег језика, оне, поред илуминативне, имају и утилитарну улогу, јер помажу да се боље разумеју и детаљније испитају комплексни односи у образовном процесу (нпр. степен прилагођености облика рада обрађиваном наставном градиву, усаглашеност интересовања ученика и наставних приступа, повезаност улоге ученика и примене доминантних наставних поступака и сл.), што их чини валидним полазиштем и инструментом за утврђивање ваљаности методичких модела и приступа. Све то отвара могућности за опсежнија испитивања у којима доминантне метафоре могу постати ослонци и поуздана газишта која олакшавају блажи или тежи успон приликом усвајања нових знања из језика.

ЛИТЕРАТУРА

- Бакић 1894:** Војислав Бакић, „Методолошка начела”, *Учитель* (Београд).
- Бен Перец et al. 2003:** Miriam Ben-Peretz, Nili Mendelson, Freidrich W. Kron, „How Teachers in Different Contexts view Their Roles”, *Teaching and Teacher Education* 19, 277–290.
- Берада 2007:** Khalid Berrada, „Food Metaphors: A Cognitive Approach”, (www.metaphorik.de/13/2007/), 1–38.
- Вељковић Станковић 2003:** Драгана Вељковић Станковић, „Језик књижевног дела – један методички модел спајања наставе језика и књижевности”, *Књижевност и језик* L/1–3, 139–147.
- Вељковић Станковић 2008:** Драгана Вељковић Станковић, „Нека схватања контекста укомуникацији и потреба његове заступљености у настави матерњег језика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 36/3, 155–189.
- Гереро–Виљамил 2002:** Maria Guerrero i Olga S. Villamil, „Metaphorical Contextualizations of ESL Teaching and Learning”, *Language Teaching Research* 6/2, 95–120.
- Илић ²1998:** Павле Илић, *Методика наставе – српски језик и књижевност у наставној пракси*, Нови Сад: Змај.
- Кабаљеро 2006:** Rosario Caballero, „Journey Metaphors in Foreign Language Teaching-Learning: Ways of Travelling / Learning in Multimedia

- Environments”, Article du *Mélanges* n° 28 (2006- n° spécial : TIC et autonomie dans l’apprentissage des langues), 201–211.
- Кликовац 2004:** Duška Klikovac, *Metafore u jeziku i mišljenju*, Beograd: XX vek.
- Лејкоф et al. 1991:** George Lakoff, Jane Espenson, Alan Schwartz, *Master metaphor List*, Berkeley: University of California.
- Лејкоф–Џонсон 2003:** George Lakoff, Mark Jonson, *Metaphors We Live By*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Лоу 2003:** Graham Low, „Validating Metaphoric Models in Applied Linguistics”, *Metaphor and Simbol* 18/4, 239–254.
- Мартинез et al. 2001:** Maria Martinez, Narcis Sauleda, Güenter L. Huber, „Metaphors as Blueprints of Thinking about Teaching and Learning”, *Teaching and Teacher Education* 17, 965–977.
- Мекглоун 2007:** Matthew S. McGlone, „What is Explanatory Value of a Conceptual Metaphor?”, *Language & Communication* 27, 109–126.
- Мекграт 2006:** Ian McGrath, „Teacher’s and Lerner’s Images for Coursebooks”, *ELT Journal*, 60/2, 171–180.
- Николић 2006:** Милија Николић, *Методика наставе српског језика и књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Оксфорд et al. 1998:** Rebecca Oxford, Stephen Tomlinson, Ana Barcelos, Cassandra Harrington, Roberta Y. Lavine, Amany Saleh, Ana Longhini, „Clashing Metaphors about Classroom Teachers: Toward a Systematic Typology for the Language Teaching Field”, *System* 26, 3–50.
- Хавелка 2000:** Nenad Havelka, *Ученик и наставник у образовном процесу*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Dragana Veljković Stanković

METAPHORS ABOUT TEACHING, TEACHERS AND MOTHER
TONGUE LEARNING

Summary

In this paper based upon the results of the interview carried out among the third-year students on Serbian language and literature department of Faculty of Philology in Belgrade through winter term of the 2007–2008 school year, metaphoric conceptualization of teachers and mother tongue teaching is considered as well as the influence they have (or could have) on mother tongue learning and improvement of language teaching methods.

Our hypothesis that considering the teacher’s role indirectly reveals advantages and disadvantages of mother tongue language learning has been confirmed through a great number and variety of metaphors. In most of cases there is a domination of the *path* metaphors (LEARNING IS TRAVELLING; A TEACHER IS A GUIDE; A STUDENT IS A PASSENGER), *growing, nourishing* (LEARNING IS A MENTAL GROWING; A TEACHER IS A NOURISHER / GARDENER; A STUDENT IS A FLOWER / PLANT), *artistic creativity* (TEACHING IS A PROCESS IN WHICH BOTH A TEACHER AND A STUDENT TAKE PART; A TEACHER IS AN ARTIST / CREATOR) and *intellectual games* metaphors (LEARNING IS AN INTELLECTUAL GAME; A TEACHER IS A CHESS

PLAYER; STUDENTS ARE GAME PARTNERS; METHODOICAL STEPS ARE THE PLAYERS' MOVES), that stress the future teachers' tendency to being gradual, systematic and to establishing of educational goals of teaching as well as to applying of creative methodical patterns in mother tongue teaching.

Рајна Драгићевић
Београд

ПОТЕНЦИЈАЛНЕ РЕЧИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Сажетак: У раду се разматра термин и појам *потенцијална реч*, успоставља се граница између потенцијалних речи, оказионализама и узуалних речи и говори се о потенцијалним речима као о једном од најпродуктивнијих изворишта за богаћење лексичког фонда српског језика.

Кључне речи: потенцијалне речи, оказионализми, узуалне речи, неологизми, семантика, лексикологија, творба речи, српски језик.

Проблем потенцијалних речи. Већину лексема у неком језику говорници могу без недоумица идентификовати као језичке јединице свог матерњег језика, али има и оних за које не могу да се одреде једногласно. Као пример навешћемо одговоре испитаника у једној анкети коју је спровео А. Милановић 2005. године. Он је на научном скупу посвећеном поезији Милосава Тешића упитао 12 значајних српских књижевних критичара да ли је Тешићева именица *бубњалица* новостворена реч. Петоро испитаника је одговорило потврдно, шесторо одрично, а један листић је остао непопуњен. Дакле, испитани говорници српског језика (који се уз то и професионално баве језиком) нису сигурни у статус именице *бубњалица* у лексичком систему српског језика. Неки мисле да је у питању нова реч, а неки претпостављају да та именица спада у већ постојећу лексику српског језика. *Бубњалица*, иначе, није забележена у речницима савременог српског језика¹ и, вероватно, представља лексичку креацију Милосава Тешића.

Није тешко претпоставити због чега више од пола испитаника у овој малој анкети није идентификовало *бубњалицу* као нову реч. Свим говорницима српског језика познато је значење мотивног глагола *бубњати* (*ударати у бубањ*, али и *производити звук сличан бубњави*). Познат нам је и суфикс, као и врло продуктиван творбени модел: глагол који означава радњу → предмет којим се обавља радња исказана глаголом. Потврђене су именице: *дувалица*, *стругалица*, *жвакалица*, *зујалица*, *прскалица*, *гњечилица*, *летелица* итд. Лако

¹ У *Речнику САНУ*, *Речнику МС* и у *Једнотомнику*.

се може закључити да би *бубњалица* могла представљати некакав предмет којим се производи бубњава. Важно је напоменути и то да речници бележе повелик број чланова деривационог гнезда којем припада (или којем би припадала) именица *бубњалица*: *бубњава, бубњало, бубњање, бубњар, бубњара, бубњарев, бубњарина, бубњарица, бубњарка, бубњаров, бубњарски, бубњаст, бубњати, бубњача, бубњаџија, бубњаши, бубњити, бубњић, бубњиште*.

Из овог примера закључујемо да чак и ако говорници први пут чују неки дериват, они не могу тврдити да је то нова реч, у случају када им је позната мотивна реч тог деривата, његов суфикс, творбени модел на основу којег је дериват произведен и још неки чланови деривационог гнезда којем припада дати дериват. Лексеме као *бубњалица* у словенској дериватологији називају се *потенцијалним речима*.

Термин *потенцијална реч*. Термин *потенцијална реч* увео је у лингвистику Смирницки, још 1956. године, а развила га је Земска, 1973. године. Овај термин се од тада често употребљава, нарочито међу славистима. Користе га и Докулил (1962) и Апресјан (1995: 191). На XI Заседању Комисије за творбу речи Међународног славистичког комитета, који је одржан у марту 2009. године у Москви, о потенцијалним речима су, успут или детаљно, говорили И. С. Улуханов, Е. С. Кубрјакова, Е. В. Петрухина, Н. Д. Голев. Термин се, дакле, живо употребљава и у савременој творби речи. У србистици га је до сада користио, колико је нама познато, само Оташевић (2008).

Појам *потенцијална реч*. Према Земској (1973: 217), *потенцијалне речи* настају везивањем високопродуктивних морфема са широким кругом творбених основа. Дакле, потенцијалне речи настају помоћу најпродуктивнијих творбених модела у једном језику. Као примере у руском језику, Земска наводи именице са префиксима *анти-, не-*, затим глаголе са префиксима *за-, од-, до-* или именице са суфиксима *-тељ, -ость, -ице*. Могућности повезивања ових префикса или суфикса са различитим творбеним основама су безграничне. Земска наглашава да је немогуће одредити време настанка ових речи. Оне живе скривене, закључане у творбеним могућностима језика, али реално се могу и не појавити, ако за њима не постоји потреба. Немогуће је одредити да ли су то нове речи или су оне већ постојале у језику. За семантику потенцијалних речи важно је рећи, према Земској, да су оне у потпуности мотивисане, тј. да је њихово значење збир значења творбених компоненти из којих се састоје. Због свих наведених одлика потенцијалних речи, говорници не могу лако разликовати реалну реч² од потенцијалне речи.

Сматрамо да су деривациона гнезда најбогатија изворишта потенцијалних речи. Свако место у деривационом гнезду које није попуњено реалном речју испуњено је творбеном могућношћу коју називамо *потенцијална реч*. Узмимо као пример за ову тврдњу деривациона гнезда именица које означавају делове тела, према *Семантичко-деривационом речнику I* (2003). Не би, на пример, било необично када би ускоро настала именица **врататост* са

² Лексеме које припадају лексичком фонду српског језика називамо у овом раду *узвалним, стабилним или реалним лексемама или речима*.

значањем особине онога ко има широк или дугачак врат, пошто већ постоје: *главатост, зубатост, грлатост, кошчатост* итд. Такође, именица **рукоња* би се брзо уклопила у систем и употпунила би групу именица које означавају носиоца неке особине, јер већ постоји *вратоња, главоња, носоња, брадоња, ушоња* итд. Пошто постоје именице *ножиште, очиште, зубиште, брадиште* и означавају место, лако је замислити настанак за сада непотврђених именица **грудистише, *носиште, *прстиште* итд.

Потенцијалне речи су, према нашој оцени, фреквентно извориште реалних нових речи у језику. Сматрамо да се лексички фонд често увећава дериватима који настају попуњавањем празних места у деривационим системима, а међуфазу у овом процесу представља ступањ потенцијалних речи. Попуњавање празних места потенцијалним речима које прелазе у реалне (узуалне) речи представља доминантан иновациони процес у творби речи, иако га говорници често не примећују. Говорници и научници запажају и описују оказионализме и сасвим нове, несистемске, творбене моделе, зато што су они најупадљивији. Ипак, таквих иновација је сразмерно мало. Попуњавање празних места у деривационим системима је неприметно, и формално и семантички: формално – јер се користе већ постојећи творбени модели (и то продуктивни творбени модели), семантички – јер се користе мотивне речи из исте семантичке категорије као оне које су већ искористиле дати творбени модел.

Оташевић (2008: 46–47) наводи да и Л. Гилбер, С. С. Волков и Е. В. Сењко пишу о образовању потенцијално могућих речи на основу постојећих модела и одређују их као фактор који условљава настанак нових речи. Ћ. Оташевић сматра да ови аутори нису у праву, јер „празна места у творбеним гнездима сама по себи не потичу актуализацију потенцијалних чланова, већ је само омогућавају.“³ образовање потенцијално могућих речи према постојећим моделима је, према Ћ. Оташевићу, начин, а не узрок стварања нових речи.

Нама се, међутим, чини да је образовање потенцијалних речи и начин и узрок стварања нових речи. Зашто узрок? Зато што је стварање потенцијалних речи руковођено једним од најјачих језичких закона, а то је закон аналогije. Моћ аналогije је велика на свим језичким нивоима, па и на творбеном.³ Језик јесте, пре свега, функционалан систем у којем већина промена има функционално објашњење, које је у вези са комуникацијским потребама говорника и са ванјезичком реалношћу. Зато, често, у том светлу објашњавамо

³ Аналогija је, рецимо, значајна покретачка сила у стварању нових значења лексема по одређеном моделу. Она омогућава постојање потенцијалних значења неких лексема. Илустративан пример представљају метонимијски преноси. Они су регуларни и тичу се свих лексема које припадају једној тематској групи. Тако, на пример, све лексеме које означавају некаку посуду, метонимијом добијају значење количине неке материје која може стати у ту посуду: нпр. *чаши воде, тањир супе, лонац пасуља, корпа шљива*. Неке лексеме из ове тематске групе се ређе употребљавају са метонимијским значењем количине (нпр. *лавор*), а неке, вероватно, никад. Међутим, све ове лексеме, без изузетка, поседују ову значењску могућност, која се може реализовати када је то потребно. Метонимија је један од лексичких механизма за снабдевање лексема потенцијалним значењима (Драгићевић 2007: 173–174). Запажањем о потенцијалним значењима широмо проблем потенцијалног у језику и отварамо питање улоге аналогije у развоју потенцијалних језичких јединица и веза међу њима.

и творбене иновације. Међутим, језик је систем који има и своје унутрашње законитости, а аналогија је један од најјачих. И зато, о творбеним иновацијама не треба размишљати искључиво са становишта језичких одговора на ванјезичке промене, већ и са становишта потребе језичког система да успостави унутрашњу равнотежу. Та унутрашња равнотежа се постиже попуњавањем празних места у деривационим гнездима помоћу потенцијалних речи. Дакле, потенцијалне речи су питање језика као система (*langue*)⁴, а не питање живе речи (*parole*). Као што сматра Е. А. Земска, неке потенцијалне речи ће заувек остати у сфери језичке могућности, а неке ће се реализовати као нове речи. Питање реализације потенцијалне речи у нову реч представља питање живе речи (*parole*). Оно је изазвано и ванјезичким разлозима, нпр. развојем технологије, друштвеним и културним променама.

У вези са богаћењем лексичког система потенцијалним речима важно је навести и то да једна потенцијална реч изазива низ других потенцијалних речи. А. Милановић је, у већ поменутој анкети, од 12 учесника тражио да наведу прву сродну реч именици *бубњалица*, која се завршава на *-лица*. Испоставило се да су неки испитаници одговорили мноштвом такође потенцијалних речи, од којих многе нису регистроване у речницима савременог српског језика, нпр: *букалица*, *дрмалица*, *зврзалица*, *трепеталица*, *тутњалица*, *чангрталица*, *чукалица* итд. Тако је настала једна тематски повезана група потенцијалних лексема.

Из овога закључујемо да једна потенцијална реч лако побуђује другу, што такође може бити значајан податак о основним начелима богаћења речника.

Потенцијалне речи и реалан живот језика. Пошто потенцијалне речи настају у сагласности са продуктивним творбеним моделима, говорници често ишчекују настанак неке нове лексеме актуализацијом неке потенцијалне. Бугарски (2003: 114-115), из личног искуства, наводи занимљиве примере за ту појаву: „Кад се појавио мобилни телефон, ми смо са сигурношћу очекивали да ће он неформално сместа бити назван *мобилњак*, дакле уз коришћење веома актуелног и продуктивног жаргонизованог суфикса. После неког времена ипак смо морали да констатујемо како смо ту оманули, јер се ова популарна справа углавном звала *мобилни*. Нешто касније почели смо да бележимо друге фамилијарне називе, да бисмо коначно, у *Политици* угледали, такорећи са олакшањем, дуго очекивани облик *мобилњак*. Биће да је он већ једно време био у повременој употреби, али га ми једноставно нисмо чули ни видели.“

Други пример Р. Бугарског је у вези са именицом *ракијада*: „Само који месец пошто смо написали како неке потенцијалне кованице – међу којима је и *ракијада* – само пуким случајем још нисмо сусрели, управо та реч нам је скочила у очи са страница једног дневног листа.“ Ови примери су привукли нашу пажњу, јер истраживачи обично бележе нове речи и износе своје импре-

⁴ М. Докулил (1962: 79) разликује *емпиријску продуктивност* (која се мери количином фактички насталих нових речи) и *системску продуктивност* (која се мери потенцијалним могућностима творбе).

сије у вези са њиховом необичношћу, неочекиваностју, креативношћу, а овде читамо о томе како истраживач ишчекује нову реч и како се његова претпоставка, на крају, обистинила. То само показује колико лексички систем подсећа на Менделејевљев периодни систем елемената и како се празна места попуњавају у складу са захтевима које испоставља спрега између језичког система и ванјезичких (душтвених и културних) промена. Примери су и врло поучни, јер пластично показују шта су потенцијалне речи и како и зашто од њих настају реалне речи.

Потенцијалне и узуалне лексеме. Јасно је да у потенцијалне лексеме у српском језику спадају, на пример: **врататост*, **рукоња*, **грудите*, **носите*, **прстите*. То су лексеме које се, вероватно, не користе, а које су грађене према постојећим продуктивним творбеним моделима у српском језику. Међутим, какав је статус Тешићеве именице *бубњалица* у лексичком систему савременог српског језика? Ако је лексема употребљена, да ли је она још увек потенцијална?

Испитивачи потенцијалних речи често као примере наводе лексеме које су потврђене у неком књижевном делу или у новинском чланку. Да бисмо то показали послужимо се грађом коју наводе и обрађују руски и српски лингвисти. Тако, на пример, Е. В. Петрухина⁵, говорећи о најновијим тенденцијама у творби речи у савременом руском језику, издваја образовање потенцијалних речи, и то: депрефиксацијом (*посеъезнетъ* – *сеъезнетъ*), префиксацијом (*закавычатъ* – *раскавычатъ*), суфиксацијом (*гремливый*). Сви наведени примери потврђени су у књижевноуметничком или новинарском стилу и обично за њих постоји само једна потврда. У српском језику, примере за потенцијалне речи наводи Оташевић (2008: 65). И они су потврђени у језику новина и књижевних дела: *холандско-српски*, *бендеровски*, *хајдегеровски*, *култ-група*, *култ-издање*, *безизгледност* итд.

Према нашој оцени, док лексема не постане узуална, она спада у групу потенцијалних речи или у групу околионализама. За разлику од потенцијалне речи, узуална реч мора бити: (1) више пута потврђена; (2) говорници којима је српски матерњи језик не би требало да имају дилеме у вези с тим да ли та лексема постоји или не постоји у српском језику, већ да буду сигурни да постоји; (3) било би добро да је потврђена у неком од описних једнојезичних речника српског језика. Ниједан од наведених критеријума није довољно прецизан сам по себи⁶, али сви заједно упућују на то да је узуална лексема стабилна у лексикону и говорницима лако препознатљива. У складу са наведеним критеријумима именица *бубњалица* Милосава Тешића спада у потенцијалне речи иако је потврђена у књижевном делу овог песника. Још један од разлога због којих сматрамо да лексему која је једанпут потврђена треба сматрати потенцијалном, а не реалном (узуалном), лежи у томе што нам је

⁵ На састанку Комисије за творбу речи Међународног славистичког комитета у Москви 2009. Рад је у штампи.

⁶ Имамо у виду тврдњу М. В. Панова (према Оташевић 2008: 65) да се између речи за које са сигурношћу можемо рећи да постоје у језику и оних за које можемо рећи да не постоје налази читава скала прелазних случајева.

близак став Бодуена де Куртенеа, који се (говорећи о фонетским изменама) одлучно супротставио схватању да један човек може бити „аутор“ било какве новине у језику (исп. Оташевић 2008: 64). У вези са творбом речи то значи да не можемо рећи да нека лексема реално постоји у језику зато што ју је један говорник употребио. Лексема мора заживети у језику и тај факт мора бити објективно проверљив да бисмо могли рећи да она реално заузима место у лексичком систему.

Потенцијалне и околионалне лексеме. Ако лексема која је само један-пут потврђена може бити *потенцијална*, шта су, онда, *околионализми*, тј. зашто је *бубњалица* потенцијална реч, а не околионализам?

Као што је речено, потенцијалне речи настају у сагласности са високо-продуктивним творбеним моделима, и то од продуктивних мотивних речи и продуктивних афикса. Због тога говорници често не могу да одреде статус потенцијалних речи у лексикону свог матерњег језика. Они, често, не знају чак ни то постоји ли дата лексема у лексикону њиховог језика или не постоји.

Околионалне лексеме се творе било у складу са непродуктивним творбеним типовима, било са извесним одступањима од језичког творбеног типа (исп. Шељаховска 1982: 173-174; Оташевић 2008: 66). Одликује их експресивност и необичност. Потенцијалне речи могу, такође, бити необичне, јер нису фреквентне, али се та компонента брзо губи из њихове семантичке структуре. Док је била само потенцијална реч, лексема *сендвичара* је била необична. Она, међутим, није настала из потребе за експресивним изражавањем, већ има номинативну функцију, и брзо се уклопила у лексички систем. Многи истраживачи наглашавају да су околионалне лексеме у тесној вези са контекстом и да се, често, не могу разумети независно од њега (Земска 1973: 227). Земска (1973: 238) сматра да су потенцијалне лексеме и околионализми два пола творбе речи: потенцијалне речи настају као реализација творбених закона, а околионалне речи представљају нарушавање творбених закона. Оне су, у том смислу, антиподи⁷.

Оташевић (2008: 76–90) је поделио околионализме са творбеног становишта у три групе. У првој су они који су грађени у складу са творбеним системом (*премтав*, *инстант-српство*, *претњолог*, *фото-попара*, *штампарско-небески*), у другој групи су они који су грађени нарушавањем творбеног система (*алисати*, *такојевић*, *наднамаи*, *подњимаи*, *утокиста*, *златотрес*, *прљка*, *крвоскок*, *шестољетка*), а у трећој су они који су настали по околионалним творбеним моделима (*катакомбајн*, *зен-будализам*, *шкодилак*, *текстаза*, *кривреда*, *јулеж*, *срећкавица*, *људ*, *веверац*).

Језик неких писаца се одликује честом употребом околионализама. Јерковић (1985) запажа како је Бошко Петровић имао склоност ка стварању нових речи. Он наводи мноштво таквих речи: *безљуђе*, *окужај*, *полакост*, *предмисао*, *предреч*, *узалуђе*, *оглаварен*, *сненобудан*, *сненовидан*, *тешкорук*, *празносеседети*, *хоћкати се*, *птицолико*. Све ове лексеме су врло експресив-

⁷ Ваља рећи и то да има лингвиста који не признају разлику између потенцијалних речи и околионализама. Тај став је изнео И. С. Улуханов у усменој дискусији на састанку Комисије за творбу речи у Москви, марта 2009. године.

не и контекст знатно доприноси тумачењу њиховог значења, па Јерковић (1985: 141–142) запажа: „Покушали смо, али без успеха, да поједине речи замењујемо речима истог значења (по тумачењу постојећих речника). Увек је пишчева порука губила, у мањој или већој мери, од своје семантичке компоненте. Првенствено се губио стилски валер, јер свака реч садржи нешто што је само њено: било да је у питању емоционално, експресивно или неко друго обележје.“

Закључак. Потенцијалне речи представљају један од важних извора за богаћење лексичког фонда у српском језику и другим језицима са развијеном творбом речи. Није једноставно са сигурношћу утврдити њихов однос са околишним речима, са једне стране, и узуалним речима, са друге стране. Лакше је то постићи теоријски него у конкретним примерима, јер значењске односе овога типа међу лексема треба разумети у виду скале, а не са строгим међусобним границама. Потенцијалне речи су тек једна од бројних манифестација потенцијалног у језику.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресјан 1995:** Ю. Д. Апресян, *Избранные труды, том I, Лексическая семантика. Синонимические средства языка*, Москва: Школа “Языки русской культуры”.
- Бугарски 2003:** Ранко Бугарски, *Жаргон*, Београд: XX век.
- Гортан-Премк и др. (2003):** Даринка Гортан-Премк, Вера Васић и Љиљана Недельков, *Семантичко-деривациони речник*, свеска 1: Човек – делови тела, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Гортан-Премк и др. (2006):** Даринка Гортан-Премк, Вера Васић и Рајна Драгићевић, *Семантичко-деривациони речник*, свеска 2: Човек – унутрашњи органи и ткива, психофизиолошка стања и радње, психофизичке особине, сродство, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Докулић 1962:** М. Dokulil, *Tvoření slov v češtině I*, Praha.
- Драгићевић 2007:** Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Земска 1973:** Е. А Земская, *Современный русский язык. Слообразование*, Москва: Просвещение.
- Једнотомник:** *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Јерковић 1985:** Јован Јерковић: „Лексичка слојевитост *Певача* Бошка Петровића“, *Књижевност и језик* 3-4, 133–143.
- Милановић 2009:** Александар Милановић: „Окационализми и потенцијалне речи у поезији Милосава Тешића, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* (у штампи).
- Оташевић 2008:** Ђорђе Оташевић, *Нове речи и значења у савременом стандардном српском језику*, Београд: Алма.

РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI Нови Сад/Загреб, 1967, I–II; Нови Сад/Загреб, 1969, III; Нови Сад, 1971, IV; Нови Сад, 1973, V; Нови Сад, 1976, VI): Матица српска.

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. 1–17, Београд: Српска академија наука и уметности, 1959–2006.

Смирницки 1956: А. И. Смирницкий, *Лексикологија енглјског језика*, Москва.

Шеляховска 1982: Л. А. Шеляховская: «Способы фиксации семантики производных слов и речевых новообразований в словообразовательных словарях русского языка», *Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях*, Кишинев, 172–176.

Rajna Dragičević

POTENTIAL WORDS IN SERBIAN LANGUAGE

Summary

This paper analyzes the term *potential word*, makes a clear distinction between potential words, occasionalisms, and ordinary words, and emphasizes the fact that potential words are the most productive source for enriching the lexical fund.

Александар Милановић
Београд

ДЕРИВАТОЛОШКА МЕТОДОЛОГИЈА У НОВИЈИМ
МОНОГРАФИЈАМА О ЈЕЗИКУ ПИСАЦА
ПРЕДВУКОВСКЕ ЕПОХЕ

Сажетак: У раду се анализира дериватолошка методологија и терминологија у девет монографија посвећених језику писаца предвуковске епохе (Ј. Рајића, Е. Јанковића, С. Новаковића, Д. Обрадовића, М. Видаковића, Ј. Стејића, Ј. Игњатовића, Ј. Хаџића и Б. Атанацковића). У оквиру анализе уочавају се одређена методолошка ограничења и терминолошке непрецизности и предлажу поједина терминолошко-методолошка решења за будуће монографије.

Кључне речи: дериватологија, творба речи, методологија, терминологија, суфикс, префикс, творбена морфема, конкуренција, предвуковска епоха.

1. Корпус истраживања

Новије монографије о језику писаца предвуковске епохе, објављене у другој половини 20. века, надовезале су се са дугом временском паузом на монографију Владана С. Јовановића *Гаврило Стефановић, Венцловић*, објављену 1911. године, и монографију мањег обима Милована Сучевића (55 страна) о језику Доситеја Обрадовића, објављену 1914. године. Већ је истакнуто да су Јовановићева и Сучевићева монографија, и данас корисне и информативне, незаобилазне при изради свих новијих монографија језика предвуковских писаца, али да оне нису у потоњим деценијама све до 1964. године иницирале нова дела истог садржаја (Милановић 2008).

Монографска истраживања пуни замах добијају после Другог светског рата. Прву послератну монографију објавио је 1964. године Александар Младеновић, најзначајнији истраживач предвуковске (рускословенске и славно-српске) епохе, под насловом *О народном језику Јована Рајића* (Младеновић 1964). Ова монографија постаје парадигма, основни модел, за наредне моно-

графије објављене у периоду од 1968. до 1983. године: монографију Јована Кашића о језику Милована Видаковића (Кашић 1968), монографију Александра Албина о језику новина Стефана Новаковића (Албин 1968), монографије Јована Јерковића о језику Јакова Игњатовића (Јерковић 1972) и Богобоја Атанацковића (1976) и монографију Питера Херитија о језику Емануила Јанковића (Херити 1983). Методолошки разрађенији Младеновићев модел и осавремењену терминологију својом монографијом о језику Јована Хацића понудила је, с једне стране, Љиљана Суботић (Суботић 1989), а са друге Јухани Нуорлуото монографијом о језику Јована Стејића (Нуорлуото 1989).¹ Независно од истраживања новосадске школе објављена је и монографија Херте Куне о језику Доситеја Обрадовића (Куна 1970). После 1983. није објављен ниједан монографски опис целокупног језика писаца преддуковске епохе, али је из угла развоја дериватологије изузетно значајна монографија *Славенизми у Његошевим песничким делима* (СТИЈОВИЋ 1992). Такође, значајне дериватолошке информације за опис језика преддуковских писаца нуде многи радови објављени у периодици, или сакупљени у књигама, попут књиге Јована Јерковића, *Језик и писци* (Јерковић 1991).

2. Самосталност дериватологије као научне дисциплине на основу структуре монографија

У свим наведеним монографијама потпоглавља или тачке посвећене дериватологији, тј. творби речи, врло илустративно осветљавају статус и развој ове дисциплине у оквиру србистике. Наиме, нити у једној од њих не постоји засебно поглавље посвећено искључиво творби речи. Структура новијих монографског описа језика писаца преддуковске епохе веома је блиска структури Јовановићеве и Сучевићеве монографије. То се лако може сагледати из њихових садржаја:

- а) Венцловић: I Ортографске особине, II Фонетичке особине, III Облици, IV Синтактичке особине, Речник (Јовановић 1911);
- б) Обрадовић: Гласови, Облици, Синтакса (Сучевић 1914);
- в) Рајић: Увод, I Графија и правопис, II Гласови, III Облици, IV Из синтаксе, V Закључак (Младеновић 1964);
- г) Новаковић: Увод, I Графија и правопис, II Фонологија, III Морфологија, IV Кратак преглед синтаксе, V Закључак (Албин 1968);
- д) Видаковић: Увод, Графија и правопис, Фонетика, Морфологија, Непроменљиве речи, Синтакса, Лексика и фразеологија, Видаковићев погледи на језик, Закључак (Кашић 1968);
- ђ) Обрадовић: Уводни дио, Фонетика, Морфологија, Синтакса, Лексика, Закључак (Куна 1970);

¹ О врлинама, али и извесним ограничењима, Младеновићевог модела анализе у више наврата писала је Ана Кречмер.

е) Игњатовић: Увод, Графија и правопис, Фонетика, Морфологија, Синтакса, Лексика, Закључак (Јерковић 1972);

ж) Атанацковић: Увод, Графија и правопис, Фонетика, Морфологија, Синтакса, Лексика и фразеологија, Закључак (Јерковић 1976);

з) Јанковић 1983: Увод, I Графија и правопис, II Фонетика, III Морфологија, IV Синтакса, V Закључак (Херити 1983);

и) Хаџић: Увод, Глава А: I Графија, II Ортографија, III Гласовни систем; Глава Б: I Морфолошке особености, II Синтаксичке особености, Закључак (Суботић 1983);

ј) Стејић: 1. Introductio, 2. On the Development of the Serbo-Croatian Standard Language, 3. An Examination of Stejić's Language, 4. Graphemics and Orthography, 5. Phonemics, 6. Grammar, 7. Vocabulary and Word Formation, 8. Stejić's Language and the Typology of Standard Languages, 9. Sociolinguistic Aspects, 10. Final Conclusions and perspectives for Further Discussion (Нуорлуото 1983).

Већ летимичан поглед на садржај монографија доводи до закључка да им је структура веома слична: готово све (изузимајући Сучевићеву) имају поглавље или поглавља о графији и ортографији, све имају поглавља о фонетици, морфологији и синтакси (осим Нуорлуотове, која нема поглавље о синтакси), а посебна поглавља о лексици имају Кашићева, Кунина, Јерковићева и Нуорлуотова монографија. Као што је већ истакнуто, нити једна монографија нема засебно поглавље о творби речи (дериватологији), а једино се у Нуорлуотовој монографији творба речи доводи, барем у наслову поглавља, готово у исту раван са лексиком, додуше на другом месту у напоредној конструкцији (Vocabulary and Word Formation).

У свим новијим монографијама о језику писаца преддуковске епохе већина информација о творби речи дата је у оквирима два поглавља:

а) поглављу о морфологији, без изузетка (пре свега у: Младеновић 1964, Албин 1968, Херити 1983, Суботић 1983; исто важи и за: Кашић 1968, Куна 1970, Јерковић 1972, Јерковић 1976, Нуорлуото 1983);

б) поглављу о лексици², тј. лексици и фразеологији или лексици и творби речи (Кашић 1968, Куна 1970, Јерковић 1972, Јерковић 1976, Нуорлуото 1983).

Очигледно је да се поједини аутори колебају око тога да ли је дериватологија дисциплина првенствено у оквиру морфологије или лексикологије. Тако Јован Јерковић потпоглавље са насловом *Творба речи* у првој монографији, о језику Јакова Игњатовића, смешта у поглавље о лексици (Јерковић 1972: 279-283), док је у другом монографском опису, о језику Богобоја Атанацковића, потпоглавље са истим насловом у оквиру поглавља о морфологији (Јерковић 1976: 84-86).

Подразумева се да су и у оквиру графичке, ортографске и морфонолошке проблематике, дате у оквирима поглавља са различитим насловима, аутори доста пажње морали посветити творбеним процесима префиксације и су-

² Ово факултативно поглавље у монографијама има различито именоване: Лексика (Куна 1970, Јерковић 1972), Лексика и фразеологија (Кашић 1968, Јерковић 1976), Лексика и творба речи (Нуорлуото 1989).

фиксације, као и флексији, али из угла морфонолошких процеса и њиховога регистровања у писању.

3. Терминолошка одређења у области дериватологије

Терминолошки систем везан за дериватолошке појмове у монографијама није сасвим стабилан нити када се пореде међусобно, нити у оквирима појединих монографија. Колебања у дериватолошкој терминологији нису карактеристична само за новије монографије о језику писаца предвуковске епохе, већ се у њима пре огледа стање типично за целокупну србистику и сербокроатистику у 20. веку (Ђорић 2008). Анализирани монографије објављене су у периоду нестабилизваног терминолошког система у области дериватологије, па се поједини аутори одређују и за употребу терминолошких синонима, односно терминолошких дублета. Највише колебања има око термина везаних за творбене морфеме: творбене основе, префиксе и суфиксе.

3.1. Творбена основа, коренска основа, лексичка основа, основна реч

Занимљиво је да се нити у једној монографији при анализи творбе речи суфиксацијом као термин не појављује синтагма *творбена основа*, већ се аутори готово по правилу, не рачунајући Љиљану Суботић, одређују за мање прецизан термин *основа*.³ Са друге стране, при анализи творбе речи префиксацијом готово сви аутори употребљавају термин *основна реч*, што се уклапа и у терминолошке погледе савремених дериватолога: „Немотивисана реч улази у састав мотивисане тако што чини њену *основу*. У том смислу ваља разликовати *основинску/основну реч* од *творбене основе*: у изведеној речи немамо целу основинску реч, већ њен део – творбену основу” (Ђорић 2008: 24).

Оба терминолошка решења, *основа* и *основна реч*, први је у монографијама активирао Александар Младеновић, а остали представници новосадске школе су их прихватили: „Веза предлога-префикса и основне речи” (Младеновић 1964: 41); „Веза основе и суфикса” (Младеновић 1964: 44); „Префикс + основна реч” (Кашић 1968: 29); „Основа + суфикс” (Кашић 1968: 30); „Префикс и основна реч” (Албин 1968: 35); „Веза основе и суфикса” (Албин 1968: 37); „Префикс + основна реч” (Јерковић 1972: 42); „Основа + суфикс” (Јерковић 1972: 45); „Префикс + основна реч” (Јерковић 1976: 25); „Основа + суфикс” (Јерковић 1976: 23); „Префикс + основна реч” (Херити 1983: 116); „Основа + суфикс” (Херити 1983: 118).

Терминолошки искорак у оквирима истраживања новосадског круга направила је Љ. Суботић, уводећи термине *коренска морфема* и *лексичка*

³Прецизирање је потребно због морфолошког термина *граматичка основа*.

морфема. При префиксацији ауторка се одређује за термин *коренска морфема*, док се при суфиксацији, уводи још и термин *лексичка морфема*: „Сугласничке групе на морфемској граници префикс + коренска морфема” (Суботић 1989: 84); „Сугласничке групе на морфемској граници коренска/лексичка морфема + суфикс” (Суботић 1989: 84).

3.2. Суфикс, наставак, завршетак

Појам *суфикс* у одабраном корпусу термилошки се одређује на три начина, и то као *суфикс*, *наставак* и *завршетак*. Свакако је најфреквентнији термин *суфикс*, стабилизован и у савременој српској дериватологији. Он је потврђен у свим анализираним монографијама, али поједини аутори напоре до са овим користе и синонимне термине, за шта је тешко пронаћи мотивацију.⁴ Тако Питер Херити истовремено употребљава сва три наведена истозначна термина:

а) „У Јанковићевом језику глаголи с инфинитивном основом на *-ива-* или имају наставак *-ује-* у презентским облицима као у књижевном језику или задржавају суфикс *-ива-* у презентским облицима, што је позната особина шумадијско-војвођанских говора” (Херити 1983: 250);

б) „Наставцима *-ива-*, *-ава-* изводе се понекад имперфективизовани глаголи” (Херити 1983: 251);

в) „Именице са завршетком *-(ан)ин*” (Херити 1983: 191)

Сва три термилошка решења за појам суфикса срећемо већ у *Српској граматички Стојана Новаковића* (Новаковић 1902), а колебања карактеришу и прве монографије о језику писаца преддуковске епохе (Милановић 2008: 209-210). Чини се и да П. Херити избегава термилошко решење за граматички суфикс којим се изводе збирне именице, па употребљава конструкцију „колективне именице на *-ад*” (Херити 1983: 194). Исту конструкцију (*именице на...*) у својој монографији употребљавао је и М. Сучевић (Милановић 2008: 210).

У Херитијевој монографији обим термина *суфикс* шири се и ван уобичајеног у србистици и сербокроатистици, па захвата и граматичке морфеме које се и у традиционалној и у савременој морфологији одређују као инфикси (интерфикси): „Именица *тело*. У Јанковићевом језику ова именица никада не долази у множини са суфиксом *-ес-*” (Херити 1983: 192). На другим парадигматским местима у монографији П. Херити говори или о *проширењу* или о *уметку*, не одређујући да ли их третира као суфиксе (творбене морфеме) или инфиксе (граматичке морфеме): „Облици множине именица мушког рода са уметком и без уметка *-ов/-ев*” (Херити 1983: 186); „Није потребно коментарисати облике једнине јер сви они имају проширење *-т-* и у савременом књижевном језику” (Херити 1983: 192).

⁴ „Ни термилошки дублети ни полисемија нису пожељни у научном дискурсу, али се ни једно ни друго не могу у свим случајевима избећи” (Ђорић 2008: 10).

3.3. Префикс, предлог-префикс

При опису творбе речи префиксацијом А. Младеновић за несамосталну творбену морфему опрезно користи термилошку конструкцију: „Веза предлога-префикса и основне речи” (Младеновић 1964: 41). Будући да описује ортографска решења и у речима добијеним префиксацијом и у предлошко-падежним конструкцијама, аутор у том поглављу задржава наведено необично термилошко решење: „Предлог-префикс од Рајић пише, као што смо видели, редовно на традиционалан начин у лигатури” (Младеновић 1964: 43); „Из оваковог прегледа Рајићеве ортографије види се да се двоструко писање (...) огледа у везама предлога-префикса са основном речју” (Младеновић 1964: 46) итд. Иако је наведена монографија послужила као модел за све касније и у методолошком и у термилошком погледу, остали аутори конструкцију *предлог-префикс* нису прихватили и доследно су је заменили термином *префикс*.

4. Фокус дериватолошких анализа у монографијама

У монографијама аутора који припадају новосадској школи углавном је презентирана анализа деривације (извођења) именица, придева и глагола. Када је о изведеним именицама и придевима реч, у питању су маркиране (обележене) форме. Ту се пре свега мисли на деривате који су у савременом српском језику архаични, будући да су их потиснули синоними или творбени дублети. Акцент је, дакле, стављен на књишке форме именица и придева, изведене суфиксима руског и рускословенског порекла, који се могу подвести под *лексичке славенизме*. Такође, истакнуте су и честе околионалне и потенцијалне речи, карактеристичне за предвуковску и вуковску епоху и добрим делом непотврђене у нашим речницима, као и у савременом језику друге мање фреквентне форме. Међу свим ауторима само је Ј. Јерковић нешто више пажње посветио и деривацији деминутивних именица. Што се творбе глагола тиче, фокус истраживача је на имперфектизацији и итератизацији глагола, а потпоглавља са овим садржајем по правилу су дата у оквирима поглавља о морфологији. Такође, при анализи творбе глагола доста пажње посвећено је конкуренцији суфикса *-ира*, *-иса* и *-ова*.

4.1. Деривација (извођење)

Посебно место међу деривираним именицама добиле су маркиране именице *nomina agentis* са суфиксом углавном књишког карактера *-тељ*, типа *писатељ*, *испитатељ* и сл. Ексерпирани примери, углавном праћени напоменама о томе да су идентични и слични примери карактеристични и за језик Вука Караџића и његових следбеника, срећу се у монографијама о језику Ј. Игњатовића (Јерковић 1972: 279-281), Д. Обрадовића (Куна 1970: 236) и о славенизмима код П. Петровића Његоша (СТИЈОВИЋ 1992: 110). Истакнуте су

и изведенице са књишким суфиксом *-ије*, које су такође регистроване у већем броју монографија (Јерковић 1972: 281, Јерковић 1976: 84-85, Куна 1970: 231-232, Стијовић 1992: 111-112). Ј. Јерковић још скреће пажњу и на изведенице са суфиксом *-(а)ц* у деминутивној служби (Јерковић 1972: 281).

Код придева у фокусу су опет славенизми: изведенице са суфиксима *-ески* и *-елни*, али и присвојни придеви изведени суфиксима *-ји* и *-ији*, типа *божји* и *божији* (Јерковић 1972: 281, Јерковић 1976: 86)

Готово сви аутори пажњу су посветили и глаголима изведеним суфиксом немачког порекла *-ира*, врло специфичним за језик писаца предвуковске епохе (Јерковић 1972: 282, Јерковић 1976: 86)

4.2. Композиција (слагање)

Посебна и релативно обимна потпоглавља о композицији (слагању) имају само монографије о језику Д. Обрадовића (Куна 1970: 216-224) и специфична монографија о Његошевим славенизмима (Стијовић 1992: 101-107). Док Х. Куна у обзир узима само сложенице настале срастањем двеју основа, С. Стијовић анализира *праве сложенице* и *сложенице с префиксом*. Анализе оба аутора подразумевају методолошко раздвајање првог и другог форманта „правих” сложеница и груписање примера према њима. Тако је код С. Стијовића редослед набрајања првог форманта чак условљен њиховом фреквенцијом: *благо-*, *све-*, *все-*, *бого-*, *крво-* и сл., а исто важи и за фреквенцију других форманата сложенице: *-видан*, *-носан*, *-љубан* итд. (Стијовић 1992: 102-104). Односу еноцентричних и есоцентричних сложеница, као и њиховом пореклу, посебну пажњу посвећује Х. Куна.

5. Специфичности дериватолошке методологије у монографијама

Добро је познато да дијахронијска истраживања неретко имају другачију методологију у односу на синхронијска. Ова пракса своје потврде налази и у монографијама о језику писаца предвуковске епохе, у којима се из оквира дериватолошких анализа искључује комбинована творба речи (Станојчић/Поповић 2008: 146-147). Речи настале истовременим слагањем и извођењем (типа *надлактица* или *довратак*) Радоје Симић назива *сложеним изведеницама*, уз које даје напомену да се „препознају по томе што углавном не могу опстати без наставка” (Симић 2001: 114). Творенице овог типа у монографијама су сагледане у оквиру сложеница, што се најбоље може сагледати код С. Стијовића, који међу друге форманте сложеница смешта и оне који не би могли функционисати самостално: *-душије*, *-љубје*, *-метан*, *-носац*, *-пис*, *-судан*, *-творан* и сл. (Стијовић 1992: 104). Исти методолошки принцип применила је пре С. Стијовића и Х. Куна, па међу њеним примерима за нпр. сложене именице налазимо и оне попут *красноречије*, за које је у дескрипци-

ји савременог језика предвиђена ознака *сложене изведенице*, тј. *речи добијене комбинованом творбом*.

Овакав методолошки поступак омогућио је истраживачима две класификације свих сложеница у ширем смислу: а) класификацију свих сложеница према првом форманту сложенице, без обзира на то да ли други део функционише и као самостална реч (нпр. формирање групе речи са првим формантом *све-* у којем би биле и *свезнање* и *свезналица*); б) класификацију свих сложеница тј. сложених изведеница према суфиксима у другом форманту, такође без обзира на то да ли други део функционише и као самостална реч (нпр. формирање групе речи са суфиксом *-ије* у којем би биле и *красноречије* и *началоположенје*).

Управо жеља за класификацијом примера према суфиксима условила је да се међу примерима именица са суфиксом *-тељ* код Ј. Јерковића истовремено нађу и изведенице (*писатељ*, *штоватељ*, *заштитатељ*, *хранитељ*, *владатељ* и др.) и сложенице (*бракорушитељ*), без икаквих напомена о различитом типу творбе (Јерковић 1972: 280).

6. Проблем морфемске границе

Уколико се упореде примери анализа у новијим монографијама, очљиво је да се морфемске границе у парадигматским примерима не одређују на исти начин код свих аутора. Тако Ј. Јерковић у монографији о језику Ј. Игњатовића пише о суфиксима *-исати* и *-овати* (Јерковић 1972: 283), укључујући у њих и наставак за облик *-ти*, али и о наставцима *-ива-* и *-ава-* или о суфиксу *-ну-* без истог наставка (Јерковић 1972: 176-177).

Посебно је осетљиво питање морфемске границе између творбене основе и суфикса код изведеница. На пример, у зависности од модела творбене анализе, у примерима типа *исторически*, *класически*, *политически* и сл. у монографијама се утврђује или суфикс *-ески* (Нуорлуото 1989: 119) или суфикс *-ически* (СТИЈОВИЋ 1992: 114).

7. Анализа творбене конкуренције

Творбена конкуренција на више места привукла је пажњу аутора монографија. Као конкурентна језичка средства анализирани су именички суфикси *-тељ* и *-лац* (Јерковић 1976: 281), *-ије* и *-је*, *-ње*, као и глаголски суфикси *-ира*, *-иса* и *-ова* (у свим монографијама). Сваки пут је повод за анализу творбене конкуренције била слика у грађи која одудара од савремене: виша фреквенција именица на *-тељ* и *-ије* и глагола на *-ира* у односу на стање у данашњем српском језику. Нажалост, уочавање повишене фреквенције није праћено и статистичком анализом. Осим тога, нити један од аутора није пуно пажњу посветио фреквенцији творбених дублета (нпр. *слушатељ* : *слуша-*

лац, адресирати : адресовати и сл.), осим у општим напоменама или тако што је уз одређени пример навео и творбени дублет у загради.

За историју српског књижевног језика у предвуковском и вуковском периоду управо би сагледавање дистрибуције суфикса уз одређене творбене основе, као и уочавање фреквенције таквих облика код престижних писаца, битно допринело прецизнијој дескрипцији развојних процеса везаних за конкуренцију и коегзистенцију норми, као и каснију стабилизацију (кристализацију) књижевног језика. У том процесу посебну пажњу требало би посветити творбеној *продуктивности* суфикса књишког порекла (*-ество*, *-ески*, *-елни* итд.) руске и рускословенске провенијенције у српском језику, тј. евидентирању изведеница које нису потврђене у језицима даваоцима.

8. Закључак

Као и у случају првих монографија о језику писаца предвуковске епохе, Јовановићево и Сучевићево, и за све наведене новије монографије може важити суд Боже Ђорића, који је, анализирајући појмовно-терминолошки апарат у творби речи тј. дериватологији, истакао да постоји „традиционална недефинисаност статуса ове дисциплине у оквирима науке о језику: због своје повезаности и испреплетености са морфологијом, синтаксом и лексикологијом”, те да је она „прошла дуг пут до осамостаљивања и конституисања у самосталну језичку дисциплину” (Ђорић 2008: 7). Из анализе произлази да се дериватологија у монографијама углавном сагледавала традиционално, као део морфологије у ширем смислу, или је, пак, смештана у оквире лексикологије.

Видљиво је, такође, да ни дериватолошка терминологија није у потпуности стабилизована, као и да су феномени у творби речи сагледавани селективно, углавном по принципу обележености у односу на савремени српски језик.

ИЗВОРИ

- Албин 1968:** Александар Албин, *Језик новина Стефана Новаковића (1792-1794)*, Нови Сад.
- Јерковић 1972:** Јован Јерковић, *Језик Јакова Игњатовића*, Нови Сад.
- Јерковић 1976:** Јован Јерковић, *Језик Богобоја Атанацковића*, Нови Сад.
- Јовановић 1911:** Владан С. Јовановић, *Гаврило Стефановић, Венцловић*, Српски дијалектолошки зборник II, Београд, 105-306.
- Кашић 1968:** Јован Кашић, *Језик Милована Видаковића*, Нови Сад.
- Куна 1970:** Kuna, Herta, *Језичке карактеристике књижевних djela Dositeja Obradovića*, Djela, XXXVI, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 21, Sarajevo.
- Младеновић 1964:** Александар Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*, Нови Сад.

- Нуорлуото 1989:** Juhani Nuorluoto, *Jovan Stejić's Language*, Slavica Helsingiensia 8, Helsinki.
- СТИЈОВИЋ 1992:** Стијовић, Светозар, *Славенизми у Његошевим песничким делима*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.
- СУБОТИЋ 1989:** Љиљана Суботић, *Језик Јована Суботића*, Нови Сад.
- СУЧЕВИЋ 1914:** Милован Сучевић, *Језик у делима Доситеја Обрадовића*, Извештај Српске православне велике гимназије Ср. Карловачке за школску 1913./14, књ. 55, година 62, Сремски Карловци.
- ХЕРИТИ 1983:** Питер Херити, *Књижевни језик Емануила Јанковића*, Нови Сад.

ЛИТЕРАТУРА

- ЈЕРКОВИЋ 1991:** Јерковић, Јован, *Језик и писци*, Матица српска – Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад.
- МИЛАНОВИЋ 2007:** Александар Милановић, *Језик Јована Суботића*, докторска дисертација: рукопис.
- МИЛАНОВИЋ 2008:** Александар Милановић, „Дериватолошка методологија у првим монографијама о језику писаца предвуковске епохе”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд, 36/3, 203-212.
- НОВАКОВИЋ 1902:** Новаковић, Стојан, *Српска граматика*, Издање и штампа државне штампарије, Београд.
- СИМИЋ 2001:** Радоје Симић, *Српска граматика I*, МХ Актуел, Београд.
- СТАНОЈЧИЋ/ПОПОВИЋ 2008:** Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Граматика српског језика*, Завод за уџбенике, Београд.
- СТЕВАНОВИЋ 1989:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Научна књига, Београд.
- ЋОРИЋ 2008:** Божо Ћорић, *Творба именица у српском језику*, Друштво за српски језик и књижевност, Београд.

Aleksandar Milanović

THE DERIVATIONAL METHODOLOGY IN THE RECENT MONOGRAPHS ON THE LANGUAGE OF PRE-VUK AUTHORS

The paper discusses the derivational methodology and terminology in nine monographs dedicated to the language of pre-Vuk authors (J. Rajić, E. Janković, S. Novaković, D. Obradović, M. Vidaković, J. Stejić, J. Ignjatović, J. Hadžić and B. Atanacković). The analysis points to certain methodological limitations and terminological inaccuracy and suggests some terminological and methodological solutions for the future monographs.

Јелена Јовановић
Београд

ПОЈАМ И ВРСТЕ АКЦЕПТАБИЛНОСТИ

Сажетак: У раду се разматра нормативни појам и термин 'акцептабилности', и закључује се (а) да се акцептабилност тиче језичке структуре и језичких особености говорних и текстовних форми, па се може придружити нормативном лингвистичком појмовљу; и (б) да се акцептабилност често дотиче и стилских вредности израза, и ови се тада могу скалирати и степеновати као мање или више активни фактори у изградњи ефицијентног типа дискурских облика.

Кључне речи: акцептабилност – дозвољеност, допуствивост, препоручљивост, прихватљивост, толерисаност, сврховитост; ефицијентност; нормативна лингвистика; предлошко-падежне и реченичне форме; редуковане форме; ред речи; апозиција; стилска вредност израза.

1. Неколике уводне напомене

1. У овом прилогу поставили смо себи задатак који само на први поглед изгледа једноставно разрешив – да размотримо нормативни појам и термин 'акцептабилности', пре свега по ономе како је употребљен у *Српској синтакси* (Симић–Јовановић 2002).

а) Показало се, међутим, да је тај проблем далеко сложенији него што смо очекивали, и него што је у оквиру дозвољеног нам простора било могуће расправљати. Наиме, тамо су, у *Српској синтакси*, уз термин 'акцептабилност' употребљени и други сродни појмови који се односе на ступњеве 'прихватљивости' или 'неприхватљивости' облика, дакако са гледишта српске књижевно-језичке норме.

б) Сем саме 'прихватљивости', те 'неприхватљивости' и сл. ту су и појмови 'препоручљивости'¹ и 'непрепоручљивости'², 'пожељности'³ / 'непожељности'⁴, 'сношљивости'⁵, одн. 'несношљивости'⁶, 'дозвољености'⁷ и 'недозвољености', 'допустивости'⁸ / 'недопустивости', 'толерисаности'⁹ / 'нетолерисаности', 'сврховитости'¹⁰ и 'несврховитости'.

2. За ову прилику одлучили смо показати само како се у *Синтакси* гледа на 'акцептабилност', како се она објашњава и како се у себи степенује. Издвојили смо две синтаксичке појаве да на њима објаснимо структурно-синтаксичку и комуникативно-прагматичку димензију 'акцептабилности'.

а) Прво су појаве редукције и испитивање односа непотпуних конструкција према потпунима, тј. оних у којима нису сви чланови експлицирани према тотално експлициранима.

б) Друго је линеарни размештај чланова конструкције и прихватљивост или неприхватљивост промене позиције у говорном ланцу. Ради се заправо о тзв. реду речи у српском језику, о питању слободе распореда чланова конструкција и о могућним ограничењима.

3. И редукција и линерани размештај чланова референтне су синтаксичке појаве за истраживање акцептабилности и степена синтаксичке кохезије.

а) Ове појаве нисмо само дескриптивно утврђивали поређењем конструкција као статичких форми – већ и трансформационим тестом: пробом уметања страних елемената у низ, да бисмо утврдили стање (не)дисконтинуативности, и преношењем из једног поља у друго (из антепозиције у постпозицију, или обрнуто), ради утврђивања какво је стање (не)пермутабилности низа и управне форме.

¹ У *Српској синтакси* (Симић–Јовановић 2010 (у шт.): св. V, s. v.) стоји: 'препоручљив' – „термин нормативне стилистике и нормативистике, означава форму која се радо употребљава”, в. 'прихватљив'.

² Термин 'непрепоручљив' објашњава се у *Српској синтакси* (Симић – Јовановић 2010 (у шт.): св. V) овако: „супротност препоручљивом: стилски неправилан”. 'Непрепоручљивост' – „особеност непрепоручљивих форми”.

³ Исп.: 'пожељан' – (1) „термин нормативне стилистике и нормативистике: означава форму чија је употреба у високој мери прихватљива” – в. 'прихватљив', 'препоручљив' (Симић – Јовановић 2010 (у шт.): св. V).

⁴ Исп.: 'непожељан' – „супротност пожељном” (Симић – Јовановић 2010 (у шт.): св. V).

⁵ Термин 'сношљив' објашњава се у *Српској синтакси* (Симић – Јовановић 2010 (у шт.): св. V) на следећи начин: „термин нормативне лингвистике и стилистике који обележава јединицу нормативно допуштено, али непрепоручљиву”, в. 'акцептабилан'; 'сношљивост' – „особеност сношљивих форми”.

⁶ Исп. Симић – Јовановић 2010 (у шт.): св. V): 'несносан' – „термин нормативистике и нормативне стилистике: потпуно -> недопустив; супротност од сношљив”.

⁷ Термин 'дозвољен' објашњава се у 'Закључцима и регистру' *Српске синтаксе* (Симић – Јовановић 2010: св. V (у шт.): (1) „који је у складу са правилима о употреби форме”, (2) „који одговара регулативи датог језика”.

⁸ Термин 'допустив' дефинише се (Симић – Јовановић 2010: св. V (у шт.)) као „термин нормативистике и нормативне стилистике: који се може -> толерисати, али није препоручљив”. 'Допустивост' се дефинише као „својство допустивих форми”, а 'допустити/допуштати' – као „употреба форми: -> толерисати”.

⁹ Усп. (Симић – Јовановић 2010 (у шт.): св. V): 'толерисан' – „облик или сл.: који је -> допуштен, али није -> пожељан”, в. 'прихватљив', 'препоручљив'; 'толерисати' – 'допуштати'.

¹⁰ Исп.: 'сврховит' – „који се дешава са сврхом”; и: 'сврховитост' – „својство сврховитог дешавања” (Симић – Јовановић 2010 (у шт.): св. V).

б) Нисмо, међутим, имали могућности егзактног утврђивања у којој мери је трансформациони тест успешан или неуспешан. Могли смо се ослонити једино на сопствену интуицију у оцени 'акцептабилности' трансформацијом добијених структурних варијаната. Са тога гледишта смо указивали на структурне појединости или контекстне или сличне околности које утичу позитивно или негативно на исход трансформације. Те смо моменте онда сматрали лингвистички релевантним факторима у понашању испитиване структуре као такве, и њене 'акцептабилности' посебно.

2. Проблем редукованих форми

1. Први пут је термин о којем говоримо поменут у првој свесци *Синтаксе*, погл. 1.4.3.2(т. 2-б), и то поводом расправе о „тзв. синтаксичком посредништву (односно медијацији)”, те о лингвистичкој природи посредованих конструкција.

а) Наиме, ми смо утврдили синтагматску дискрецију између правога и неправог објекта у конструкцијама типа *поклонити девојци цвет* и сл.

б) Али синтаксичка дискреција не значи и пуну међусобну дискриминацију: изоставимо ли нпр. *цвет* из наведене синтагме *поклонити девојци цвет* – синтагматска веза *поклонити девојци* – постаје 'несносна', одн. неприхватљива, неакцептабилна: јер *поклонити девојци* није уобичајен обрт, као ни нпр. *послати пријатељу, однети колегама, дати мајци* итд.

2. Тек уз присуство правога објекта, комбинација неправог са глаголом добија синтаксички легалитет – нпр. *послати пријатељу писмо, однети колегама књиге* или *дати мајци поклон* итд.

3. 'Неакцептабилност' овде значи заправо 'структурну непотпуност'¹¹, те према томе и смисаону неприхватљивост, неразумљивост. Овде појам 'акцептабилности', по свему судећи, не излази из круга чисто лингвистичке проблематике.

3. О реду речи

1. „У српском језику распоред речи углавном је слободан – мисли Р. Симић (2000: 192), – уз две врсте ограничења која га чине типичним и врло изразитим. Први тип ограничења тиче се садржаја, а други је у вези са сврхом говора, са његовим интенцијама...”

2. Љ. Поповић с тим у вези пише (1997: 14-15) да „ред речи заиста није фиксиран, тј. унапред одређен за све случајеве, него у коме, и поред одређе-

¹¹ Термин 'непотпуност' објашњава се у *Српској синтакси* (Симић – Јовановић 2010 (у шт.): св. V) на следећи начин: 1. „стање непотпуног ентитета”; в. и: 'непотпун исказ', 'непотпуно значење', 'непотпуна реченица', 'непотпуне форме' – 'функционална сметња'; 2. „непотпуне листе јединица којима се бави наука о језику”; в. и: 'непотпуност денотата'.

них ограничења, постоје знатне могућности да се граматичка конструкција јави у различитим позиционим реализацијама.

а) Другим речима, говорник може у великој мери да бира распоред елемената дате реченице, с тим што је сваки такав избор функционално релевантан. То значи да ред речи не служи само обележавање граматичких односа, односно да није граматикализован, него може да преузме и друге функције... Свуда се... разликују два међусобно повезана распореда, тј. два распореда за која се може рећи да образују систем...”

б) Љ. Поповић додаје између осталог да је овде могућа „подела на један основни (базични) распоред и на други распоред који се може узети као његова модификација, инверзија (уп. *исправни, правилни, редовни : преобраћени, промењени, обрнути ред речи*)”.

2. У *Српској синтакси* ред речи је поред других метода истраживан и варијацијом форми уз испитивање акцептабилности варијаната. Са малим изменама доносимо овде неке случајеве и преносимо резултате наших истраживања са посебним нагласком на појму акцептабилности.

3.1. Конструкције са предлошко-падежним формама

1. У трећој свесци *Синтаксе* термин који пратимо јавља се више пута. Нпр., у погл. 3.1.1.3.2 (т. 7.2.) у посебну групу издвојили смо форме са поновљеним предлогом. У разматрање узимамо примере вишечланих низова предлошко-падежних форми са поновљеним предлогом *пред, са, међу, по* и у. Пратимо размештај делова формације, дакле однос предлошко-падежног низа према осталом делу конструкције.

1.1. Анализираћемо најпре једну форму са поновљеним предлогом *пред*.

У случају: – *Да ли је влада истовремено о д г о в а р а л а и пред сенатом и пред скупштином?* – сваки члан је посебно обележен предлогом ’пред’, а и везником ’и’, те тако добијена полисиндетска конструкција истиче вредност сваког члана, наравно на рачун хомогености целине. Преношење у предглаголски простор могуће је и посебно и у контингенту. Показаћемо то варирањем датог примера и степеновањем акцептабилности добијених варијаната:

– *Да ли је влада истовремено и пред сенатом о д г о в а р а л а и пред скупштином* // – *Да ли је влада истовремено и пред сенатом и пред скупштином о д г о в а р а л а* // – *Да ли је влада и пред сенатом и пред скупштином истовремено о д г о в а р а л а*. – Најслабија је верзија са усамљеним предикатом на крају конструкције (растављеним, дакле, од своје адвербијалне одредбе *истовремено*: – *Да ли је влада истовремено и пред сенатом и пред скупштином о д г о в а р а л а*), али је и она у извесној мери акцептабилна, свакако зато што је глобална конструкција нешто мање опсежна, а сам глагол, као лексичка јединица – обимнији него у претходно анализираном примеру. Неравнотежа нема драматичне размере.

1.1.а) Оно што као поука произлази из ове анализе, јесте већ позната чињеница да са повећањем растреситости низа бивају и веће могућности за промену линеарне позиције чланова. Али у томе видног удела има и поновљена ознака зависности, тј. предлог који даје могућност за одржање прегледности односа међу члановима низа и кад су растављени.

1.2.б) Компактност конструкције може бити ослабљена како увећаним опсегом и комплексношћу чланова, тако и посебним начинима синтаксичке организације. А опсег се увећава прикључивањем члану разноврсних пратилаца у виду тагмемских и таксемских зависних елемената. Уклињен између чланова, пратилац делује логиком дехомогенизације, тј. слабљења везе међу члановима (дискретивношћу).

2. У разматрање даље узимамо две конструкције са предлогом *са*.

а) У формацији: – *Недељу дана је Фатима р а д и л а са другарицама, родицама и најмљеним женама на својој опреми* – низ је састављен од три члана уведених једним предлогом 'са' и организованим као низ у набрајању. Последњи члан праћен је атрибутом 'најмљеним'. Прелом низа, као и иначе често при оваквом типу конструктивне организације, пре је допуштен на месту синтаксички обележеног прелаза међу члановима, тј. на месту где је употребљен везник 'и', него на позицији синтаксичке дискреције (на месту зареза). Показаћемо то помоћу шест могућих варијаната наведеног примера, степенујући их по акценабилности.

(а) Најнеприхватљивије су следеће варијанте:

– *Недељу дана је Фатима са другарицама р а д и л а, родицама и најмљеним женама на својој опреми* // – *Са другарицама недељу дана је Фатима р а д и л а, родицама и најмљеним женама на својој опреми.*

(б) За њима, као прихватљивије, следе:

– *Недељу дана је Фатима са другарицама, родицама р а д и л а, и најмљеним женама на својој опреми* // – *Са другарицама, родицама недељу дана је Фатима р а д и л а, и најмљеним женама на својој опреми.*

(в) Коначно, сасвим нам се прихватљивим чине преостале две варијације:

– *Недељу дана је Фатима са другарицама, родицама и најмљеним женама р а д и л а на својој опреми* // – *Са другарицама, родицама и најмљеним женама недељу дана је Фатима р а д и л а на својој опреми.*

б) У примеру: – Мало после *с т и г а о ј е* мулазим *са* муктаром, рибаром и Салком Ђорканом – низ инструментала организован је на исти начин као у претходно анализираном примеру. И проблем пермутације разрешава се на сличан начин, али уз напомену да недостаје пратилац предиката кад је овај у финалном положају, и да је субјекат у забележеној верзији ове конвертибилне реченице смештен између инструменталног низа и управнога глагола.

(а) Тако пренос може бити најпре извршен у међуполе између субјекта и предиката, па затим даље у предглаголску позицију, и на почетак конструкције: – Мало после *с т и г а о ј е са муктаром мулазим, рибаром и Салком Ђорканом* // – Мало после *с т и г а о ј е са муктаром, рибаром мулазим, и Салком Ђорканом* // – Мало после *с т и г а о ј е са муктаром, рибаром и Салком Ђорканом мулазим* // – Мало после *са муктаром с т и*

г а о је мулазим, рибаром и Салком Ђорканом // – Мало после са муктаром, рибаром с т и г а о је мулазим, и Салком Ђорканом // – Мало после са муктаром, рибаром и Салком Ђорканом с т и г а о је мулазим // – Са муктаром мало после с т и г а о је мулазим, рибаром и Салком Ђорканом // – Са муктаром, рибаром мало после с т и г а о је мулазим, и Салком Ђорканом // – Са муктаром, рибаром и Салком Ђорканом мало после с т и г а о је мулазим.

(б) И овде су врло слабе варијанте са преломом на месту зареза. Усамљени субјекат на крају, као и предикат, чини конструкцију такође неакцептабилном.

3. Погледајмо један пример са поновљеним предлогом *међу* и везником *и*.

(а) У конструкцији: – Тај случај *п р е т р е с а о с е и међу људима и међу женама* – односи су слични као и у претходна три примера, само још повољнији за пермутациона померања: – Тај случај *и међу људима с е п р е т р е с а о и међу женама // – Тај случај и међу људима и међу женама с е п р е т р е с а о // – И међу људима тај случај с е п р е т р е с а о и међу женама // – И међу људима и међу женама тај случај с е п р е т р е с а о.*

(б) Верзија с глаголом на крају скоро је исто тако прихватљива као и остале. Мали обим конструкције не ствара прилику за велику неравнотежу међу члановима као горе, а глагол са рефлексивном ознаком представља значајну ставку у том погледу.

4. На реду нам је форма са поновљеним предлогом *по* и везником *и*.

(а) У реченици: – Како то све болно дира и прија уздрхталој души као мека мјесечева свјетлост кад с е у миришљавој љетној ноћи *р а з л и је по* обамрлим брдима *и* ћутљивим долинама, кроз које једнако шушти вода – поствербално постављени пар локатива уведен је предлогом 'по' и повезан везником 'и' у напоредну конструкцију.

(б) Преносив је у предглаголско поље уз исте проблеме и са истим резултатом као иначе: – ... као мека мјесечева свјетлост кад с е у миришљавој љетној ноћи *по обамрлим брдима р а з л и је, и ћутљивим долинама*, кроз које једнако шушти вода // – ... као мека мјесечева свјетлост кад с е у миришљавој љетној ноћи *по обамрлим брдима и ћутљивим долинама р а з л и је*, кроз које једнако шушти вода // – ... као мека мјесечева свјетлост кад с е *по обамрлим брдима* у миришљавој љетној ноћи *р а з л и је, и ћутљивим долинама*, кроз које једнако шушти вода // – ... као мека мјесечева свјетлост кад с е *по обамрлим брдима и ћутљивим долинама* у миришљавој љетној ноћи *р а з л и је*, кроз које једнако шушти вода.

(в) Најнеприхватљивија је верзија са једним пренесеним чланом на почетку реченице, а најприхватљивија са целим низом у тој позицији. Она делује као неки специфични вид компензативног преношења, јер су масе материјала који прелази у претпоље и оних које сада чине постпоље доста изједначене.

(г) Према томе, и прво, врло су слабо акцептабилне верзије са преломом на месту зареза. Друго, постпонирани адвербативи ублажавају усамљеност предиката кад је у финалу конструкције, јер представља знатно појачање за његов интонацијски и комуникативни статус. Потврдила се чињеница да ин-

тонацијски статус појединих елемената структуре знатно утиче на њену акценабилност.

5. Узимамо, на крају, у разматрање и конструкцију са предлогом у и везником *и*.

(а) У примеру: – *У касабима и околини* он је познат као човек оштре речи, широке руке и смела срца – локативски пар уведен је једним предлогом 'у', а повезан у напоредну конструкцију уз помоћ везника 'и'.

(б) Прелазак само другог члана у глаголско постпоље слабо је акценабилан, док оба члана заједно тај покрет прихватају без отпора: – *У касабима он је познат, и околини*, као човек оштре речи, широке руке и смела срца // – Он је познат у касабима и околини као човек оштре речи, широке руке и смела срца.

(в) Одавде следи да постоји одређена регуларност у употреби везника: пораст опсега координираних јединица условљава дисоцијацију низа, и *mutatis mutandis* ствара потребу за синтаксичким ознакама односа, помоћу којих би се умањио ефекат дисоцијације, и појачала компактност.

3.2. Приглаголске адвербативне реченице и сл.

Приглаголске адвербативне реченице у конструкцијама овога типа такође су честе у грађи коју смо забележили. Оне су обрађене у поглављу: 3.1.5.3(4.2-1-а). Овде такође наводимо примере са низовима таквих реченица, и пратимо понашање низа.

1. У примеру: – *Док је брат сјахао, заобишао коња и пребацио узду преко руке, девојка је притерала свога на сам крај моста, с тупила десном ногом са седла, винула се, као окрилатила, са седла, преко зида, полетела као са висине у бучну реку под мостом* – временски реченични низ (*док*) је сјахао, заобишао и пребацио стоји према низу управних предиката *притерала је, ступила винула се, полетела*. Управни низ организован је асиндетски, а зависни у виду низа у набрајању. Зависни део конструкције претходи управном, а инверзија је разрешива и постављањем зависног дела у постпозицију, а и међу чланове управног низа.

(а) Најнеприхватљивије варијанте јесу оне у којих је зависни део укључен међу делове управне конструкције, при чему укључење 'касни', тј. дешава се између делова ближих крају низа:

– *Девојка је притерала коња на сам крај моста, с тупила десном ногом са седла док је брат сјахао, заобишао свога и пребацио узду преко руке, винула се, као окрилатила, са седла, преко зида, полетела као са висине у бучну реку под мостом* // – *Девојка је притерала коња на сам крај моста, с тупила десном ногом са седла, винула се, као окрилатила, са седла, преко зида, док је брат сјахао, заобишао свога и пребацио узду преко руке, полетела као са висине у бучну реку под мостом*.

(б) Прихватљивија је варијанта са укљученим елементом између првог и другог члана низа:

– *Девојка је притерала коња на сам крај моста док је брат сјахао, заобишао свога и пребацио узду преко руке, с тупила десном ногом са*

седла, в и н у л а с е, као окрилатила, са седла, преко зида, п о л е т е л а као са висине у бучну реку под мостом.

(в) Сасвим је прихватљива варијанта са пермутацијом, тј. она у којој зависни део прелази из претпоља у постпоље низа управних форми. То му је чак и најприроднија позиција, јер је заправо полазни распоред пермутиран:

Девојка је п р и т е р а л а коња на сам крај моста, с т у п и л а десном ногом са седла, в и н у л а с е, као окрилатила, са седла, преко зида, п о л е т е л а као са висине у бучну реку под мостом, док је брат сјахао, заобишао свога и пребацио узду преко руке.

1.1. Према томе, са гледишта идентитета смисла исказне форме, као и синтаксичких односа – мислимо да између полазне и трансформацијом добијених варијанти нема пуне једнакости. Зависни низ у контакту са појединачним чланом управнога као да постаје његов локални детерминатор, и да губи јасну везу са осталима.

1.2. То је сведочанство о прилично слабом одзиву наше конструкције на покушај померања зависног низа из вањских позиција у унутрашње поље у односу на управни део конструкције. Међутим, са општег гледишта прихватљивости, одн. акцептабилности конструкција, све су наше верзије добре, дакле разумљиве. Тек са гледишта стилске вредности оне се могу степеновати као што је у анализи учињено.

2. У примеру: – Тако с у с е д е л и на софи као некад *кад су били млади и безбрижни и* као и остала младеж *кратили време на капији* – низ временских реченица има улогу детерминатора уз прилошку реч 'некад' у поредбеном комплетиву 'као некад', а овај се тиче начина остварења управног предиката.

2.1. Врло је јасно да временски реченични низ није у директној вези са предикатом, и да је с њим у јединствену конструкцију повезан искључиво посредством компаративног комплемента. Низ супкоординираних реченица састоји се од два члана и организован је у напоредну конструкцију уз помоћ везника 'и': 'кад су били млади... и кратили време...' Оба члана низа имају исти агенс, те су кооперативни и хомоагентивни са управном реченицом, чињећи са њом корелацијску хијерархију.

2.2. У оваквом хетеронексном односу назиремо кондензацију коју бисмо могли условно назвати 'преломљеном'. Пратиоци нису тако бројни, али поредбени комплемент 'као и остала младеж' својом позицијом између чланова и дехомогенизацијском функцијом тако заклања синтаксичке видике, да односи постају непрегледни, а конструкција дифузна.

(а) Управна реченица у начелу је слободна, и може се пренети у међупростор између чланова низа, и у постпозицију: – Као некад *кад су били млади и безбрижни*, тако с у с е д е л и на софи *и* као и остала младеж *кратили време на капији* // – Као некад *кад су били млади и безбрижни и* као и остала младеж *кратили време на капији*, тако с у с е д е л и на софи.

(б) Варијанта са управном реченицом у међупољу низа потпуно је изменила и затамнила смисао полазне конструкције: зрели људи 'су седели на софи – као остала младеж'. У постпозицији управна реченица тражи подршку

у појачаним ритамско-мелодијским импулсима, али иначе трансформисана верзија конструкције не делује извештачено – акцептабилна је.

3. Наилазимо и на карактеристичне сметње које долазе од односа међу елементима конструкције.

(а) У примеру: – *Ако ти је баш запело, потегни* т и на цријево, али у боцу не дирај // – *Потегни* т и на цријево *ако ти је баш запело*, али у боцу не дирај // – *Потегни* т и на цријево, али у боцу не дирај, *ако ти је баш запело* – изненађује нас пуна неакцептабилност потоње верзије. Ближим увидом приметимо да и претходна својим смислом не одговара ауторовим интенцијама.

(б) У потрази за узроком оваквог стања ствари пут нас води ка прецизнијем разматрању односа између управног и зависног дела сегмента, и податку да је детерминативна функција у новој констелацији односа сведена на управну реченицу уз коју стоји зависна – дакле са општег нивоа сведена на локални.

(в) Преселивши се у потоњу верзију, увиђамо да је и ту дошло до исте смисаоне мутације, а да условна реченица није семантички компатибилна са другим чланом управног низа. Дошло је према томе до уобичајеног разлаза у синтаксичким односима.

(г) Тиме смо само уверени да ни субординирана реченица није апсолутно слободна у кретању по структурном простору супракоординираног реченичног низа, већ је та слобода ограничена деловањем већ утврђених фактора.

3.3. Апозиција

Ред речи није увек сасвим слободан ни кад су у питању конструкције са апозицијом. О томе се подробно говори у поглављу 4.3.2.3(3.3-2-б/в) *Српске синтаксе*, а ми се овде осврћемо само на два примера.

1. Наводимо најпре случај у којем је пермутација дозвољена: – *Излети тако у крчми то женско име, Николија, прхну као врабац и ево ти га зачас кроз читаво село.* // *Излети тако у крчми Николија, то женско име, прхну као врабац и ево ти га зачас кроз читаво село.* Обе варијанте звуче природно, то значи да су према нашој терминологији акцептабилне.

2. У примеру пак: – *Истини за вољу, сваки човјек, Србин, био он из Босне или из Лике, дубоко у срцу завјетно је био везан* – пермутација из неког разлога није пожељна. Заиста: *Србин, сваки човјек* – није акцептабилна конструкција.

(а) То је заиста чудна и интересантна околност када овај пример упоредимо са претходним. Али ближним увидом откривамо битну разлику између тих конструкција: у првој је реч о самом 'имену', а не о тематском садржају. Тиме је омогућено успостављање извесне еквиваленције чланова апониране конструкције: 'име' – 'Анђелија' // 'Анђелија' – 'име'.

(б) Пермутабилност подразумева, према томе, сигнификацијску еквиваленцију, а ње нема у потоњем случају, без обзира на прокламовану 'синоним-

ност'. Није '(сваки) човек' = 'Србин'. Други је термин ужи по значењу, и он прецизира сигнификацијску основицу првог.

(в) Кад је тако, онда је пермутација искључена. Да је то тако, показаће мали експеримент. Избацићемо нпр. атрибут 'сваки' 'испред заграде', тј. сматраћемо га општим атрибутом и једне и друге именице: сваки (човек, Србин) = сваки (Србин, човек). Сада је тематски садржај обе именице идентичан.

4. Закључне напомене

1. Утврдили смо следеће могућности за растављање чланова у хипотагматским низовима.

а) Код присупстантивних хипотагматских низова ту улогу може преузети само управна именица, сама или са својим пратиоцима, а код приглаголских у таквој се функцији може наћи предикатив, субјекат, па кад када и изофункционални адвербатив, тј. такав који детерминише исту именицу из другог угла посматрања, и не припада низу.

б) Отпор трансформацији, тј. имобилност низа и његових чланова, испољавала се у два основна вида: прво у неакцептабилности трансформисане верзије; и друго, у функционалној или категоријалној алтернацији експериментом погођене јединице (атрибутски детерминатор прелазио је у категорију адвербативних и сл.; или је подлегао дислокацији).

2. Утврдили смо такође и да се различито понашају дислоцирани и недислоцирани детерминатори истог лексичког типа – атрибут и апозитив, атрибутив и апозиција или сл.

а) Ови други су, пре свега, слободнији у кретању од првих, пермутабилни су и дисконтинуативни у већем степену у односу на управну јединицу; и друго, тест којим се утврђује дисконтинуативност низа дислоцираних јединица – уметање управне јединице – није по правилу спроводљив.

б) Највиши степен слободе у овом правцу имају еквативне јединице и њихови низови. Тако смо за поредбену конструкцију утврдили врло висок степен покретљивости и делокализованости синтаксичких релација, што заправо сасвим омета идентификацију конкретног кондензатора и контролора понашања јединица, као и њихових низова.

3. Поређењем лексичких и падежних низова у свим анализираним функцијама могло би се утврдити и следеће: што је уобичајени обим чланова низа већи, то је мањи удео асиндетских формација.

а) Наиме, приметно је већи број асиндетски организованих хипотагматских, тј. синтаксички необележених низова међу лексичким него међу падежним, а већи код падежа без предлога него код падежа с предлозима.

б) И даље, већи код оних низова код којих чланови немају додатних пратилаца него код оних са пратиоцима. Итд.

4. На примерима које смо анализирали врло је јасно оцртана граница између кондензације и синтаксичке напоредности, одн. 'слободне' координације.

а) Кондензатор може окупити чланове у јединствену групу по начелу хомофункционалности, зависности од тога заједничког управног елемента као субординатора (хипертагматског кондензатора), или надређености њему као заједничком хиперординатору (хипотагматском кондензатору) – али не може успоставити синтаксичке односе међу сегментима низа.

б) Да би се ти односи успоставили, потребно је употребити додатне ознаке координације – везнике или друга средства синтаксички релевантне организације.

5. Контролор, или боље – деескалатор дисконтинуативности низа по правилу је кондензатор, тј. сам контролор функција чланова низа – сâм или у друштву са којим од својих пратилаца. Врло ретко се у тој улози може наћи пратилац сâм, и то једино код адвербативних низова субјекат реченице, или предикативи некоординирани адвербатив.

6. Резимирајући наше разматрање и наше закључке, кратко се може рећи двоје.

а) Прво. Акцептабилност се тиче језичке структуре и језичких особености говорних и(ли) текстовних форми, па се може придружити нормативном лингвистичком појмовљу.

б) Друго. Акцептабилност се често дотиче и стилских вредности израза, и ови се тада могу скалирати и степеновати као мање или више активни фактори у изградњи ефицијентног типа дискурских облика.

ЛИТЕРАТУРА

Поповић 1997: Љубомир Поповић, *Ред речи у реченици*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Симеон 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb: Matica hrvatska.

Симић 2000: Радоје Симић, *Стилистика српског језика*, Београд: Филолошки факултет.

Симић – Јовановић 2002: Радоје Симић, Јелена Јовановић, *Српска синтакса I-IV*, Београд: НДСЈ, Јасен.

Симић – Јовановић 2010 (у шт.): Радоје Симић, Јелена Јовановић, *Српска синтакса I-V*, св. V, 'Закључци и регистар', Београд: НДСЈ, Јасен.

Jelena Jovanovic

UEBER DIE AKZEPTABILITAET

Z u s a m m e n f a s s u n g

Resultat der Analyse die in der Arbeit durchgefuehr wurde zeigt folgende zwei Momente.

Erstens, Akzeptabilitaet trifft die lingustische Strukur, und sprachlihe Eigenschaften der gesprochenen oder geschriebenen Sprachformen.

Zweitens, Akzeptabilitaet ist eigentlich ein normatives Begriff, und in soweit trifft sowohl lingistische, wie auch stilistische Faktoren der Sprache.

Снежана Баук
Београд

ИСТОРИЈА РАЗВИТКА ЗНАЧЕЊА ПРАСЛОВЕНСКОГ
ГЛАГОЛА *zbrěti: ЊЕГОВИ ТВОРБЕНИ И СЕМАНТИЧКИ
КОНТИНУАНТИ У СТАРОСЛОВЕНСКОМ
И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Сажетак: У раду се разматра развој значења прасловенског глагола *zbrěti у дијахро-
ној перспективи, повезивањем два синхрона језичка пресека – старословенског и савременог
српског, и указује на типове семантичких промена кроз које су овај глагол и његови
деривати прошли у својој семантичкој еволуцији.

Кључне речи: семантичка реконструкција, семантичка еволуција, метафоричка кон-
цептуализација.

I.

Примат синхроније над дијахронијом у савременој српској науци о јези-
ку траје дуго. Прелако одрицање од дијахронијских података, присутно на
свим нивоима проучавања савременог језика, проистекло је из принципске
тврдње да се синхрони и дијахрони ниво у језичкој анализи морају оштро
подвојити. Без обзира на то што се лингвисти синхроничари често у својим
језичким разматрањима срећу са потребом трагања и у историји језика ко-
јим се баве, евидентно је да у синхронијској лингвистичкој теорији постоји
велика инерција у погледу превазилажења велике подвојености ова два аспек-
та проучавања језика. Српска синхронија често на дијахронију гледа као на
сиромашну рођаку коју ће у пролазу само кришом поздравити, превише се
не задржавајући у разговору са њом. С друге стране, српска дијахронијска
лингвистика (палеославистика) остајала је сувише заокупљена сама собом,
затворена у круте оквире поредбеног метода, односно реконструкције прасло-
венских (праиндоевропских) гласова и облика, не остваривши већи помак ни
у погледу упоредних словенских студија, ни у правцу ширег повезивања са
историјским континуитетом српског језика.

Традиционална дијахронијска лингвистика, заснована на поредбеној методи, односно поступку реконструкције, и то пре свега реконструкције форме, тек је средином XX века почела излазити из младограматичарских скута и окретати се сложеније заснованом методу који је поред реконструкције форме подразумевао и реконструкцију значења речи. Поступак реконструкције прајезичких гласова и облика подразумевао је формулисање одређених правила и закона у чијим је оквирима било дозвољено и одступање, и уопштавање тих правила до нивоа системског устројства. Насупрот њему, реконструкција значења речи сводила се на уочавање низа општих закономерности и тенденција, без формулисања чвршћих регула, односно процедура у чијим би оквирима текао поступак семантичке реконструкције. За реконструкцију значења речи неопходна је била диференцијација узрока семантичких промена, која се своди на три основна типа: а) на промене условљене законитостима човековог мишљења (когниције), б) промене условљене изменама стварног света који се речима описује и в) оне које су подстакнуте историјско-културним променама ванјезичке стварности (Варбот 1984: 33). Реконструкција значења речи заснована на типологији семантичких промена у славистици је отпочела тек са радовима Трубочова и руске етимолошке школе. Ваља напоменути да је реконструкција значења остала повезана са реконструкцијом форме, и да се трагом реконструкције форме неке речи најчешће открива и пут развика њеног значења.

Проучавање историјске семантике одређене речи подразумева скуп више синхроних пресека који оваквом опису дају историјску перспективу (Влајић-Поповић 2002: 11). Проучавање еволуције значења речи које припадају истом етимолошком гнезду указује на дијахрони приступ истраживању, који, према томе, може укључити и грађу која припада савременом синхроном језичком пресеку, те тако посредно дати значајан прилог савременој лингвистичкој семантици.

II.

У овом раду ћемо се позабавити еволуцијом значења прасловенског глагола *zbrěti (стсл. **збрѣти**) 'гледати, посматрати, мотрити' и одређеног броја његових деривата. Овај дијахроно заснован опис повезаће два синхрона пресека – старословенски и савремени српски – и задржаће се само на њима, пре свега због ограничења која су методолошке и практичне природе.

При одређењу прасловенског значења овог глагола морамо поћи од његове фиксације у старословенским класичним споменицима будући да је основно упориште за реконструкцију историјског значења неке речи – *контекст*, односно њена семантичка реализација у том контексту. Старословенски споменици су, са своје стране, ограничени и по обиму и по садржају својих текстова, те се мора имати у виду и дистинкција између лексике старословенских споменика и лексике старословенског језика. Фактор времена, важан у реконструкцији историјског значења неке речи, даје се у раму хронолошког датирања ових споменика. Фактор простора (дијалекта тј. народног језика) и

у старословенском, и у црквенословенском периоду словенске језичке историје, условљен је законитостима познате хијерархије жанрова – црте народног језика односно дијалекта, неједнаким су интензитетом продирале у ове текстове зависно од природе њихове садржине, те и дијалекатско ситуирање одређене лексеме, такође битно за реконструкцију њеног првобитног значења, подлеже преиспитивању.

Синхрони пресек на некој од хронолошких равни српске језичке историје, на коме бисмо такође могли пратити развитак значења овог глагола, нисмо узели у разматрање због недостатка српских историјских речника одређених епоха, а трагање у непосредној писаној грађи превазишло би оквире овог рада. Историјски речници, какви су Даничићев речник и речник ЈАЗУ, не дају довољно прецизан увид у стање у појединим епохама српске језичке историје. Општи увид у њихову грађу, односно у творбене и семантичке континуанте прасловенског глагола **zbrěti*, није указао ни на какве битне семантичке помаке, другачије од оних које смо регистровали на старословенском и српском језичком нивоу.

У анализу неће бити укључени сви чланови ове творбено-семантичке породице, већ само они који ће нам омогућити груписање по семантичким скупинама које ће указати на најважније особености у еволуцији значења. Тако у разматрање нисмо укључили глаголске именице (изведене старим прасловенским суфиксом **-bje*, односно срп. *-ње* и *-ће*) које директно преносе глаголску семантику и код којих долази само до промене граматичке категорије, без измене лексичког значења основинске речи. Иако подлежу секундарном конкретизовању значења, моменат девербативности, односно процесуалности, у њиховом значењу и даље остаје изражен (упор. стсл. **ЗЪРЪТИ** : **ЗЪРЪНИК**, односно срп. *гледати* : *гледање*). Насупрот томе, у предстојећи преглед смо укључили све префиксалне варијанте основног глагола, будући да префикси модификују значење основног глагола на тај начин што коинцидирају или са целим, или са неким одсеком његовог лексичког значења, те се у еволуцији значења датог глагола одсликава и еволуција значења самог префикса (од просторних ка апстрактним значењима). Поред тога, префиксирани корелати постају семантичка језгра за низ нових девербативних твореница.

Будући да је старословенски глагол **zbrěti* потврђен у највећем броју источнословенских, западнословенских и јужнословенских језика и да међу потврђеним облицима постоји подударност њихове форме и значења, то се са довољним степеном основаности може претпоставити и његово постојање у прасловенском језику (**zbrěti*). Према речнику Ф. Копечног (1981: 432) дајемо преглед лексичких паралела овог прасловенског глагола у словенским језицима:

- чеш. поет. *zřít*, слов. *zriet'*, пољ. арх. *źrzeć*, г. луж. *zrjeć*, рус. *зреть*, укр. *zrity*, словен. *zrěti*, срп. *ззрети*, мак. *надзре*, *предзре*, буг. *ззря*, полаб. *zarāt*.

Копечни га не бележи у белоруском језику. У пољском, и већини јужнословенских језика (осим словеначког), глагол **zbrěti* налази се само у префиксираној форми. Заједничка карактеристика овог свесловенског глагола је ње-

гова архаизација и потискивање од непотпуно синонимних глагола *гледати* (стсл. **ГЛАДАТИ**) и *видети* (стсл. **ВИДѢТИ**).

Прасловенски глагол **zbrěti* своди се на индоевропски корен **g'her-* 'светлети, обасјавати' (упор. лит. *žerėti, žėriu* 'светлети') (Скок III: 661-662). Коренски вокализам прасловенског **zbr-* манифестује редуковани степен апофоније у односу на коренски вокализам индоевропског глагола. Значење 'гледати, посматрати' развило се као резултативно из првобитног 'светлети'.

III.

По свом семантичком опсегу, као и по својој творбеној разгранатости, српски глагол *зрети* представља континуант прасл. **zbrěti*. Према РСАНУ, јавља се у значењу: 1. несвр. 'гледати, посматрати, мотрити' (*Стражар з р е ... Нукога ... Дубока ноћ*); 2. свр. 'видети, угледати' (*Још ноћас морам Зулејку ја з р и ј е т*) (РСАНУ VII: 163). У језику старословенских споменика семантичка разлика између глагола **ЗЪРѢТИ** и **ВИДѢТИ** била је одраз важне дистинкције, карактеристичне за рани индоевропски језик, а то је дистинкција *актива* и *инактива*, тачније *актива* и *медија* (касније *пасива*). У активу је субјекат био активан, вољни вршилац, док је за *медиј* карактеристично значење *стања*, извесног не-вољног, тачније не-активног вршења радње: „радња [...] се дешава унутар субјекта” (Станишић 2006: 260). На истој опозицији заснована су и значења семантичких примитива стсл. глагола **ЗНАТИ** (**g'en-*) и **ВѢДѢТИ** (**vojd-*), **КСМЪ** (**es-*) и **БЫТИ** (**bhū-*). У доцнијем историјском развоју индоевропског *прајезика*, са променом језичког типа, дошло је до губљења ове дубинске семантичке диференцијације, те до промена у самом значењу оваких глагола.¹ У старословенском језику глагол **ЗЪРѢТИ** чува своју изворну („активну”) семантику : **МАРИЋ ЖЕ МАГДАЛЫНИ И МАРИЋ НОСНОВА ЗЪРѢ АШ Е Т Е КЪДЕ И ПОЛАГААХЖ** Мк 15, 47². У контексту где се јављају оба разматрана глагола, нпр. **ЗЪРѢШТЕ И НЕ ИМАТЕ В И ДѢТИ** и Мт 13, 14 – „гледајући – угледаћете и нећете видети” – јасно је оличена стара семантичка разлика између **ЗЪРѢТИ** и **ВИДѢТИ**. Семантика глагола **ВИДѢТИ** у овом случају није чисто перцептивна (као код глагола **ЗЪРѢТИ**), већ укључује и поимање значења 'увиђање, сазнање на основу виђења' (упор. срп. *Видео је да постоји проблем; Види м ја твоје добар дан*). Овакав семантички развој није типичан само за словенски свет, већ се јавља и у другим индоевропским језицима и карактеристичан је за когнитивне процесе засноване на перцепцији.

У когнитивној лингвистици обрађена је посебна пажња управо глаголима визуелне перцепције. Семантичка особеност ових глагола је развијање апстрактних значења менталних процеса и активности: „Физичка визуелна

¹ О овом процесу опширније и врло аргументовано пише Ј. Грковић-Мејдор (Грковић-Мејдор 2007: 311-323).

² Старословенски примери, заједно са контекстом у коме се налазе, узети су поглавито из Маријиног јеванђеља, Супрасалског зборника (Супр), Синајског псалтира (СинПс) и Синајског еухологија (СинЕух).

перцепција, као доминантно људско чуло, представља један од најјасније дефинисаних домена искуства, који, због својих инхерентних својстава, служи као идеална основа за повезивање са разним апстрактним значењима везаним за ментална стања свести, менталне способности и активности” (Цветковић 2003: 210). У основи апстрактног, преносног значења глагола *видети* налази се појмовна метафора (у когнитивној лингвистици формулисана речима РАЗУМЕВАЊЕ ЈЕ ГЛЕДАЊЕ)³ чији је „изворни домен [...] чулно сазнатљив (видљив, опипљив и сл.), а циљни домен чулно несазнатљив, апстрактан” (Кликовац 2004: 14).

Исту метафоричку концептуализацију („гледати → разумети (обратити пажњу, сагледати, увидети)”) налазимо у значењу префиксираних форми глагола **zbrěti* и неким њиховим дериватима, чији су континуанти актуелни у српском књижевном језику.

У српском језику постоји више различитих префиксираних корелата према истом непрефиксираном глаголу *зрěти*. Размотримо их понаособ, довести у формалну и семантичку везу са њиховим старословенским паралелама, споменути и девербативне изведенице од непрефиксираног основног глагола, и на основу тога донети могуће закључке.

а) Српски префиксирани корелатив глагола *зрěти*, свршени глагол *дò-зрети* – ’докраја догледати, допрети погледом до чега’ (РСМ I: 716), чува и конкретно просторно значење префикса и на овом значењу развијено, апстрактније, временско значење – ’привести радњу крају’.

Овај глагол представља формални и семантички континуант старословенског глагола *дозрѣти: ꙗко въ зрѣцалѣ до зьрѣ не можааше насытити сѧ* Супр 275, 3.

б) Префиксирани глагол *зѣзрети* према РСАНУ има у српском језику више значења, која бисмо објединили у две основне семантичке скупине – прву, која окупља значења везана за основно значење визуелне перцепције (’гледати, спазити, уочити, разазнати’) и другу, у којој су значења добијена на основу одређеног асоцијативног преноса значења, а која такође у извесној мери задржавају примарну, активну, агентивну семантику присутну у основном глаголу *зрěти* (упор. значење у РСАНУ дато под тачком 2: ’уплашити се од нечега што се угледа или привици, тргнути се од страха, уплашено се пренути’, као и оно забележено под тачком 3: ’замерити, приговорити’ (РСАНУ V: 737-738)).

Префикс *за-* у српском језику има прилично разуђену семантику (нпр. ’(залажење) иза нечега’ (*закачити*), ’зауостављање; утврђивање’ (*заудати*), ’отпочињање’ (*застрашити*))⁴ и може коинцидирати са различитим значењским слојевима глагола чијој се основи спреда додаје, и који тек у префиксираним корелату могу бити оспољени. У првој семантичкој скупини, оној која окупља значења сводива на основно ’гледати, спазити, уочити, разазнати’,

³ У когнитивној лингвистици се користе термини *концептуална* или *појмовна метафора* (Кликовац 2004: 10-15). Уобичајено је да се она увек представља великим словима.

⁴ Тумачења семантике појединих префикса дајемо у ослонцу на Грицкат (1966) и Хабургајев (1974).

префикс је у доброј мери десемантизован и служи као средство перфективизације основног значења. Модификациона семантика је присутна и у самом акту перфективизације, те се не може говорити о „чистој” граматичности овог процеса (Грицкат 1966: 197). Међутим, за овај глагол, као и за неке његове деривате, везује се и једна необична значењска нијанса, која углавном носи негативну конотацију, а присутна је у глаголима друге семантичке скупине (упор. већ наведено 2. значење). Овакав развитак значења везан је за одређену етапу словенске народне културне историје и одражава појаве ванјезичке стварности, које, иако нестале из савременог словенског духовног обзора, у језику остају запрете.

Овај правац развитка основног глаголског значења има свој извор у старој словенској народној култури у којој су се погледу приписивала разна магијска својства. Мотив *урокљивих* очију, познат народној поезији и обредној традицији, био је везан за магијски поступак *урицања* који се сводио на „одвајање и затварање” лика човековог у реч (или поглед), чиме је вршено његово запоседање и присвајање. Све што је, по народном веровању, било посебно склоно утицају злих очију склањало се од туђег погледа. Веровања о злим очима и назив *урок* распрострањени су код свих словенских народа. Међутим, фолклористи у српским народним говорима бележе и називе *ззор*, *завидост*, *зарок*; у рус. *призор* (СМ 2001: 551-553). Ови културолошки наноси, везани за основно значење глагола *зрѣти*, коинцидирани су са значењем префикса. Просторно значење префикса *за-*коинцидирало је са поимањем да је „залажење иза нечега”, иза домена нечега јасног, погледу видљивог (упор. локационо значење у именици *зѣбит* ’забачено, скривено, удаљено место’), нешто што је истовремено и тајно, онострано, чега се треба плашити, од чега треба „заирати”. Даљим развитком значења ова негативна конотација пренела се и на друге, апстрактне сфере размишљања, сагледавања, суђења, те се у значењу овог глагола јавља и семантика ’подозревање, сумњичење, неповерење’, као и агентивнија ’замерање, приговарање’.

Потврду да је овај значењски слој у глаголу *зрѣти* веома стар, и да није везан само за српска народна веровања, налазимо и у првим словенским писаним текстовима: *видѣша етерни отъ оученикъ его нечистама рѣкама ѣджштѣ хлѣбы з а з ъ р ѣ а х ж* Мк 7, 2 – у значењу ’подозревати’; *тъмноомъ словомъ хоулиши мьна з а з ъ р ѣ т* и Супр 104, 10 – ’(тајно) ружити, срамотити’.

Овакав пренос значења налазимо и у српској девербативној изведеници, *ззор*⁵ и придеву *ззоран*⁶. У именици *ззор* интересантан је пренос значења остварен у већ архаичном значењу ’ауторитет, достојанство’ (... у *господству* и *з а з о р у царском*). Потка оваквом развитку значења налази се, по свему суде-

⁵ *ззор* – 1. „оно на чему се замера, чега се човек стиди, срамота”; 2. „подозрење, сумња, сумњичење”; 3. „ауторитет, достојанство” 4. „празан простор, празнина, размак” (РСАНУ V: 736)

⁶ *ззоран* – 1. „који изазива осуду, на којему се замера, од којег се човек устручава, стиди, заире, недостојан; непристојан, порочан”; 2. „који изазива подозрење, сумњив”; 3. „непријатан, неугодан; мрзак, одвратан”; 4. „злбан, завидљив”; 5. „који има ауторитет, који се уважава, угледан, виђен” (РСАНУ V: 736)

ћи, у чињеници да су ауторитет односно достојанство у архаичним друштвима обично била својства приписивана људима који су се својим положајем у друштву издвајали, били недоступни обичном свету и његовом погледу.

Паралеле из старословенског канонског корпуса указују да је старословенски глагол **зѡзѡрѣти** у девербативној изведеници **зѡзорѣ** ('подозрење, сумњичење') и придеву **зѡзорѣнѣ** (1. 'сраман, непристојан, за осуду'; 2. 'подозрив, сумњичав, неповерљив') такође чувао овакву негативну вредносну семантику. Упор. нпр. **се во грѣха не имѡтѣ кѡже скорѣк вѣстати а кѡже поздѣк з ѡ з ѡ р а бы пѡно было** Супр 443, 24 – у значењу 'подозрење'.

У именици *ззор* јавља се апофонија као пратилачко средство извођења девербативних именица нултим суфиксом, још од прасловенског периода. Код ових именичких изведеница присутан је резултативни развитак значења, те се поставља питање да ли апофонија као пратилачко средство у творби девербатива утиче на овај правац развитка? Овом питању ћемо се вратити у закључним разматрањима.

На овом месту само додајемо да именица *завист*, на нивоу савременог српског језика по својој творбеној структури већ проста, неизведена, свој корен има у глаголу *видети* (<**za-vid-* + *-tb*), те семантички и творбено кореспондира са именицом *ззор*.

в) Основно значење префикса *на-*, пренето из значења предлога, у примеру глагола *назрети* развија извесну деминутивну семантику: *назрети* – 1. а. 'нејасно, неразговетно видети, нејасно разабрати'; 2. фиг. 'наслутити, предвидети' (РМС III: 543). У примерима из старословенских споменика присутно је метафоричко преношење значења у апстрактну, мисаону сферу запажања, слуђења, предвиђања: **н а з ѡ р ѣ а х ж и к њ и ж њ н и ц и... а ш т е в ѣ с о б о т ж и с ц ѣ л и т ы - и** Лк 6, 7, с тим што се елеменат визуелне перцепције задржава и у овој новој значењској структури.

Девербатив са резултативним значењем, именица *назор* – 'гледите, поглед, мишљење, схватање' (РМС III: 542) јавља се само у наведеном апстрактном значењу. Творбу и овог девербатива прати карактеристична алтернација коренског вокала.

г) Префикс *об-*, присутан у префиксираном деривату *обзрети се*, чува своје основно значење 'обухватања, окруживања': *обзрети се* – 1. 'окренувши се погледати; осврнути се; поћи загледајући, осмотрити'. Исто значење налазимо и у резултативним девербативима *обзор* и *обзорје* – 'простор обухваћен погледом, видик, видокруг; небо, небески свод' (РМС III: 838, 853). Суфикс *-је*, у другом од наведених поствербала, јаче наглашава просторну семантику. Изведено значење овог глагола, које РМС наводи под тачком 2: 'направити осврт, скренути пажњу [...] повести рачуна' – присутно и у његовом итеративу *обазирати се*, и засновано на метафоричкој концептуализацији 'гледати → разумети', пренето је у девербатив *обзир* – 1. 'пажња, поштовање; разумевање, увиђавност'; [...] 3. 'поглед; становиште; гледиште; мерило' (РМС III: 852). Просторно значење префикса *об-* еволуирало је у апстрактно: 'обухватити размишљањем, пажњом, уважавањем' → 'са свих страна сагледати' → 'претворити у становиште, поглед, мерило'.

Придеви *обзѣран* и *обзѣрив*, као и именице *обзѣрнѣст* и *обзѣривѣст* имају само апстрактно значење.

Паралеле наведеним српским девербативима у старословенским текстовима нису забележене. Основни глагол, који се јавља у о блику *озирати*⁷ **о з и р а ш е с л в и д ѣ т и**... Мк 5, 32 – 'обазирати се, освртати се, гледати око себе', у неким контекстима има и нијансу преносног, апстрактног значења 'пажљиво мотрити' → 'увиђати, сагледавати': **с њ м р ѣ т и о џ же не бо џ с л... ни на немоштѣ своѣ о з и р а џ** Супр 490, 10.

У стсл. глаголима *озарити* (свр.) и *озарати* (несвр.) – 'озарити, осветлити', чува се првобитно значење ие. корена *g'her-. Српски континуант (*озарити* 'обасјати') показује идентитет формалне и семантичке стране стсл. глагола, са развитком апстрактног значења 'развеселити; усређити', заснованог на позитивној конотацији коју има појам светлости, сјаја. Исто значење чува и именица *озаренѣст* (РСМ IV: 81).

д) Префиксирани глагол *прѣзрети* (1. 'прѣзрети погледом кроз што'; 2. фиг. 'прѣзрети разумом у што, открити, схватити, упознати чије мисли, намере') (РСМ V: 168) у својој семантици чува значењску модификацију унесену префиксом *про-* ('прѣдирање кроз нешто'), са даљим развитком 'прѣдирање кроз нешто духовним процесом, разумевањем'. Исти развитак значења показују и старословенске паралеле: **слѣпѣцѣ же г<лаго>ла емоу равви да пр о з ѣ р ѣ џ** Мк 10, 51 – 'прогледати', са семантичком нијансом 'прѣдирања из унутрашњости ка површини, ка видљивој страни'; **не дастѣ оумѣноуоумоу очеси сквозѣ проливавѣшни с л на немѣ тѣмѣ пр о з ѣ р ѣ т и** и Супр 339, 18 – 'прѣзрети, проникнути (умом)'. Придеви *прозорљивѣ*, *прозорнѣ* – 'прѣциљив, видовит, оштроуман' такође региструју даљи развитак значења у апстрактан домен разумевања, сагледавања, мишљења. Паралелу имају у срп. *прѣзѣран* (1. 'прѣвидан'; 2. 'који прозира, прѣдоран') и *прѣзрив* ('који се може прѣзрети; који се може лако схватити, разумети') (РСМ V: 166, 168).

Резултативни девербатив *прѣзор* има конкретно значење. Алофонија као пратилачки елемент творбе овог типа глаголских изведеница и овде је присутна.

ђ) Значења која префикс *по-* уноси у глаголску семантику умногоме су дифузна и не могу се лако сврстати у одређене значењске скупине: „Нијансе овог префикса у великој су мери расуте и истанчане, тако да у граматицама словенских језика, у поглављима која се њиме баве, нема уједначености у тумачењима његовог семантичког развоја и његових садашњих значења” (Грицкат 1966: 211). У српском језику глагол *пѣзрети* носи неспецификовано значење 'угледати, погледати' (РСМ IV: 608), у коме се исконско значење предлога ('вршење радње по површини') донекле огледа у значењу перспективизације тј. 'усмеравања погледа на површину некога (нечега)'. Одавде се развило апстрактно значење: 'усмереност, усредсређеност погледа' → 'усредсређеност

⁷ Старословенски предлози **о** и **овѣ** су фонетске варијанте предлога *ob- који је индоевропског постања (упор. нпр. ст.инд. *abhi-*, лат. *ob-*); сугласник *-b-* чувао се пред вокалима и сонантима, док се пред сугласницима (осим сугласника *-v-*: *ob-vlastь* > *oblastь*) губио. Основно значење ових предлога (префикса) је било 'около, укруг, са свих страна'.

мисли' → 'сабраност, пажња, готовост' – присутно у значењу његових деривата *пòзор*, *пòзбран*, *позóрнòст* (РМС IV: 607, 608).

Глагол *пòзрети* представља континуант старословенског глагола *позърѣти*, који се у стсл. споменицима среће у два значења: **неправѣдѣ аще по зъ рѣ а хъ въ ср(ъ)д(ь)ци моѣмъ** СинПс 65, 18. – 'посматрати; обратити пажњу' и **ави же въ немъ о(тѣ)чѣж жтробѣ ни въ единое по зъ р и его** Супр 382, 11 – 'презрети, занемарити'. Модификација коју префикс уноси у друго значење овог глагола није посве јасна. Могло би се, са извесном мером опреза тврдити, да је ово значење развијено на основу значења 'нестанка са површине, са одређеног места' (упор. **повѣгати**, **погывати** и сл.), те даљим развитком 'нестати са видног места' → 'бити игнорисан' → 'занемарен'. Тако добијено значење преноси се и на девербатив **позоръ**, који осим резултативног значења 'призор' и метонимијским преносом – 'представа у театру': **и вси пришьдѣше на⁸ди на по з о р ъ съ** Лк 23, 48 (упор. у срп. *позорје*, *позориште*), значења развијених на основу првог значења мотивног глагола – може значити и 'срамота, брука, љага': **кгоже ради волѣзнь снѣж прѣтръпѣхъ и по з о р ъ** Супр 150, 21.

Српски глагол *пòзрети* не чува ово друго значење. Оно се у њему везује за глагол *прѣзрети*, код кога је семантичка модификација унесена префиксом *пре-* много изразитија.

У оквиру творбене категорије *nomina agentis* у српском језику се среће именица *пòзбрѣник* која је – у односу на старословенско, чисто агентивно значење у изведеницама **позоратан** и **позорьникъ** 'посматрач, гледалац' – већ претрпела извесну значењску специјализацију у правцу назива занимања⁸. Коренски вокализам ових изведеница налази се на старом перфекатском степену апофоније.

У творбеној категорији *n. loci* срећу се изведенице *пòзбрѣница* и *пòзорѣиште* које чувају изворну глаголску семантику, и у којима се и творбено значење префикса (перспективизација, пројекција на површину) и творбено значење суфикса (локација, место) могу одвојити. И једна и друга развијају апстрактно значење 'позоришна, казалишна уметност', засновано на метонимијском преносу.

е) Глагол *прѣзрети* у српском језику носи значење 'поступити према коме с презиром, с омаловажавањем, не поклонити коме, чему, никакву пажњу, немати обзира ни према коме' (РМС IV: 923). Из основног значења префикса *пре-* 'прелажење преко објекта', развило се појачајно значење претеране интензивности радње која је могла довести и до прекорачења неке норме. Ово појачајно значење могло је лако добити пејоративну нијансу, присутну у значењу глагола *прѣзрети*, резултативној изведеници *прѣзир* (добијеној преко итеративног *прѣзирати*), придеву *прѣзиран*, именицама *прѣзиратељ* и *прѣзирнòст*. У развитку овог значења такође је присутан познати когнитивни процес развоја значења глагола визуелне перцепције и преношење у апстрактан домен схватања, разумевања, мишљења.

⁸ *пòзбрѣник* и *пòзбрѣник* – 'припадник оружане формације за одржавање реда и сигурности грађана, полицајац' (РМС IV: 607).

У старословенским споменицима глагол **прѣзърѣти** носи исту појачајну, пејоративну семантику (упор. **г(осподи)...** **дѣлѣ ржкоу твоею не прѣзѣ р и** СинПс 137, 8), потврђену у глаголској именици **прѣзърѣник** – ‘непажња, превид’, као и апстрактној именици **прѣзорьство** – ‘надменост, гордост’.

ж) Префикс *при-* своје основно просторно значење ‘близине’, из кога се даљим семантичким помаком развило и апстрактно значење ‘приближности, сличности’, уноси у основну семантику глагола који префигура: *прѣзрети* – ‘привидети, причинити се’, као и у његов девербатив *прѣзрак* – 1. ‘слика, лик који се јавља у машти; привиђење, утвара’; 2. ‘нешто замишљено, створено у машти...’. Префикс је могао имати функцију перфективизације основног глагола, не уносећи у његово значење никакве изразите значењске модификације. То се огледа у резултативном значењу девербатива *прѣзор* – 1.а. ‘оно што се открива погледу, што се показује пред очима, што се јавља као предмет гледања...’; б. ‘догађај, случај’ (РМС V: 54-55).

Исту перфективизацију основног значења налазимо и у старословенском глаголу **призърѣти**: **сѣ невесе пр и з ѣ р ѣ г(оспод)ѣ** СинПс 32, 13 – ‘погледати, смотрити’. Метафоричком концептуализацијом одавде се развило и апстрактно значење ‘увидети, сагледати’: **егда пр и з ѣ р ѣж на всѣмъ заповѣди твоѣмъ** СинПс 118, 6.

з) Старословенски глагол **оузърѣти**: **оу з ѣ р ѣ в ѣ سموковъницѣ единѣ при пѣти приде кѣ неи** Мт 21, 19 – јавља се у перцептивном значењу ‘угледати’. У примеру **очи и мѣтѣ и не оу з ѣ р ѣ т ѣ** Супр 104, 3 (**не видѣтѣ** СинПс 113, 13) – пратимо на когнитивној метафори заснован пренос значења у апстрактну сферу менталног процеса увиђања, разумевања. Тумачено појмовима и терминима когнитивне лингвистике, изворни домен је у овом случају САДРЖАВАЊЕ. Појмовну метафору РАЗУМЕВАЊЕ ЕНТИТЕТА ЈЕ ОТКРИВАЊЕ ОБЈЕКТА САДРЖАНОГ У ЊЕМУ (Кликовац 2003: 226) добро рефлектује глагол у чије основно значење префикс *у-* уноси значењску модификацију ‘смештања у нешто, понирања унутра, под површину’.

Значење које се открива у следећем контексту: **изѣми прѣвѣе брѣвно из очесе твоего и тѣгда оу з ѣ р и ш и изѣти и сжѣць из очесе брата твоего** Мт 7, 5 – ‘старати се, постарати се, побринути се’, у српском језику чува глагол *гледати* („...па ћеш тада г л е д а т и да извадиш трн из ока брата твојега”), који у овом значењу нема своје видске корелативе.

Непосредни континуант стсл. глагола **оузърѣти** у српском језику представља значењски већ застарео глагол *узрети* – ‘угледати’ (РМС VI: 469). Његови, у савременом језику актуелни девербативи – *узор/ узор* ‘најбољи у својој врсти, пример, образац, идеалан пример’; ‘онај који служи за углед’ и *узорак/ узорак* 1. ‘огледни примерак неке робе, мустра’; [...] 4. ‘узор, углед’ (упор. ...*један мали узорак литерарне вештине*) (РМС VI: 467), као и придев *узбран*, именица *узритѣст* – развили су апстрактна значења заснована на метафоричкој концептуализацији: ‘понирати погледом унутра’ → ‘понирати разумом у што’ → ‘схватити, поимати нешто као унутрашње, битно, које служи за углед, пример’.

и) Старословенски глаголи **сѣзирати**: **с ѣ з и р а а х ж же сѣ междю собою оученици** Јо 13, 22 – 'узајамно се гледати, згледати се' и **вѣзърѣти**: **в ѣ з ъ р ѣ в ѣ на на сѣ гнѣвомъ** Мк 3, 5 – 'погледати', немају непосредне континуанте у српском књижевном језику.

Занимљива је значењска модификација коју у значење глагола уноси префикс *c(a)-* (прасл. **sъ / *sъn-*). У примеру из Маријиног јеванђеља (**с ѣ з и р а а х ж же сѣ междю собою оученици** Јо 13, 22 – 'згледаху се') присутно је социјативно значење овог префикса. У архаичном црквенословенском *сазерцавати*, и његовом савременом еквиваленту – *сăгледати*, поменуто социјативно значење префикса модификовано је у значење 'сажимања, свођења на тачку и понирања у самога себе' (Грицкат 1966: 212).

ј) У девербативним изведеницама *зора* (стсл. *зорѣ*) и *зрак* (стсл. *зракъ*) чува се изворно, праиндоевропско значење корена глагола *зрѣти* 'светлети, обасјавати'. Старословенски еквивалент именице *зрак* имао је више значења: 1. 'вид (способност виђења)': **и подажди ємоу з р а к ѣ** СинЕух 34а 1; 2. 'поглед': **о зракоу добротѣ прокоудитъ** Супр 399, 18; 3. 'изглед': **вѣ же з р а к ѣ его ѣко млѣни** Мт 28, 3. У истим значењима налазимо и стсл. **видѣти**, **видѣник**, **вѣзорѣ**, **зърѣник**, **образѣ**. Нека од ових значења чува и данас руски језик.

IV

На основу претходно изнетог прегледа можемо извести нека општија запажања.

1. У савременом српском књижевном језику глагол *зрѣти* је већ значењски архаизован и потиснут од њему (непотпуно) синонимних глагола *гледати*, *видети*, *мотрити*, *запазити*, *приметити*, *уочити* и др. Насупрот томе, у старословенским класичним споменицима глагол **зърѣти** јављао се као основни агентивни перцептивни глагол, са динамичким значењем 'гледати, посматрати, мотрити'. Исто значење могао је имати и глагол **видѣти**, али неки семантички контексти, како смо већ навели, откривају да се у значењу овог глагола може издвојити црта медијалности, пасивне, не-вољне перцепције, која рефлектује дубље, праиндоевропске типолошке значењске дистинкције. Данас основни агентивни перцептивни глагол – глагол *гледати*, чији деривати откривају творбени и семантички пралелизам са дериватима архаизованог глагола (упор. *узор* : *углед*, *узоран* : *угледан*), био је у старословенским класичним споменицима маргиналан, како у погледу префиксираних варијанти (само **сѣгладати** и **огладати**), тако и у погледу својих девербативних изведеница.

Не улазећи посебно у значење свих глагола визуелне перцепције у старословенском, односно српском језику, можемо констатовати да ова семантичка група има способност развоја апстрактних значења везаних за менталне процесе и активности и при том у различитој мери чува елемент дословне визуелне перцепције у развијеном апстрактном значењу. Стара опозиција значења глагола **зърѣти** и **видѣти**, рефлектована у значењу српских континуа-

ната *гледати* и *видети*, показује како матрица истог концептуалног система опстаје упркос протоку времена.⁹

Континуанте прасловенских по пореклу глагола *зрѣти*, *видѣти* и *гладати* познаје већина словенских језика. Будући да су они у свом основном значењу били синонимни (у старословенским текстовима претеже њихова значењска неспецијализација, тј. узајамно замењивање у истим контекстима), у даљем историјском развоју они су прешли исти пут као и друга синонимна језичка средства. У неким семантичким регистрима дошло је до значењске или функционалне репартиције, а затим и до даљег одвајања, при чему је обично један од синонимних облика остао продуктиван и даље развио своја значења, док су други (остали) изгубљени, или су опстали само у маргиналној употреби (на пример у поетском језику).

Претпостављамо да је један од узрока потискивања непрефиксираниог глагола *зрѣти* била и хомонимија са глаголом *зрѣти* – 1. 'доспевати у стање погодности за јело или сејање; сазревати'; 2.б. 'добијати пунији, погоднији, јаснији облик, развијати, формирати се (о мислима и осећањима)' (РСАНУ VII: 163).

У својим префиксираним формама, и од њих грађеним дериватима, глагол *зрѣти* остаје потпуно актуелан у савременом српском језику. Одређен број његових деривата већ је у извесној мери претрпео процес преласка у неизведене, односно просте речи. Просечан савремени говорник српског језика вероватно неће у значењу девербатива *дбзир*, *прѣзир*, *узор* и сл. препознати исти етимон и реконструисати његово значење. Осим различитих помака у развоју основног глаголског значења у изведеним речима, прекидању мотивационог односа погодује и то што из савременог језика нестаје мотивна реч. Узрок процесу деетимологизације могу бити и данас неактуелне фонетске промене (пре свега апофонија) које нарушавају творбenu везу и доводе до упрошћавања основе изведене речи тј. до промене у њеној морфемској структури – основа губи способност дељења на морфеме и постаје проста реч. Продуктивни творбени елементи прелазе у непродуктивне, и могу се издвојити само на етимолошком нивоу.

2. На основу анализе разматраних примера и на старословенском и на савременом српском језичком нивоу, можемо закључити да је велика продуктивност префиксације као начина глаголске творбе у вези са лексичким значењем самог глагола *зрѣти*. Због значења радње која може бити у извесном правцу управљена (чуло вида има способност фокусирања), овај глагол ступа у творбenu, односно семантичку везу са различитим просторним префиксима.

Метафоричка концептуализација његовог основног, перцептивног значења, везана за апстрактна значења менталних процеса и активности, доводи до тога да се успоставља семантичка коинциденција овог новог глаголског значења са значењем префикса који га је перфектизовао. Упркос томе што

⁹ До овог закључка долази и К. Цветковић поредећи глаголе визуелне перцепције у српском и енглеском језику (Цветковић 2003: 208).

у еволуцији значења одређене речи ми пратимо развој значења те речи као целине, можемо ипак рећи да се у новом значењу глагола огледа и еволуција значења самог префикса, од просторних, преко временских, до других апстрактних значења (упор. нпр. перфективни корелатив *дòзрети* – 'докраја догледати, допрети погледом до чега', у коме је испољено и секундарно, апстрактније временско значење префикса *до-* 'привести радњу крају'; перфективизовани дериват *прòзрети* у развоју свог апстрактног значења 'продрети разумом у што, открити, схватити, упознати чије мисли, намере' рефлектује и развој значења самог префикса *про-*: од просторног значења 'продирања кроз нешто' до апстрактног 'продирања кроз нешто духовним процесом, разумевањем').

Семантичка „привлачност” између префикса и глагола је историјски променљива. Тако старословенски глагол *позьрѣти* у свом апстрактном значењу 'презрети, занемарити', нема непосредног континуанта у савременом српском језику. Модификација значења унесена префиксом синхронно је немотивисана. У овом значењу се у савременом српском језику јавља глагол *прèзрети*, код кога је семантичка модификација унесена префиксом *пре-* много изразитија, јер се глаголско значење поклапа са савременим значењем префикса.

Истраживање историјски променљиве семантичке коинциденције глагола са „изабраним” префиксом веома је значајно, како за проучавање историјске семантике глагола, тако и за истраживање еволуције значења самог префикса. Многобројни, испреплитани, теоријски често непредвидљиви односи глагола и префикса захтевају испитивање које прелази оквире овог рада, који само у основним цртама приказује путеве развитка значења једног глагола са примарним перцептивним значењем.

3. Префиксирни корелативи примарног глагола *зрѣти* постају семантичка језгра за даља девербативна извођења. И у старословенском, као и у савременом српском језику, издваја се семантичка група именичких изведеница са резултативним творбеним значењем. Општа одлика ове творбено-семантичке групе јесте њихова способност грађења од скоро свих перфективизованих глаголских основа, затим извођење нултим суфиксом као основним афиксалним елементом творбе и апофонија коренског вокала као стални пратилачки елемент ове творбе.

На основу апофоније коренског вокала могли бисмо издвојити неколико група ових именичких изведеница: а) изведенице са нултим степеном апофоније коренског вокала (*зг- > зг-): нпр. стсл. *зракъ*, *призракъ* и њихови континуанти у српском језику; б) изведенице са апофонијом коренског вокала заснованом на дуљењу *зг- > зг-, присутном и у корену итеративних глагола од којих се ови поствербали изводе: *обзир*, *презир*; в) изведенице са кореном *зог-, који чува стари перфекатски апофонијски ступањ изворног глагола: стсл. *вѣзорѣ*, *зѣзорѣ*, *позорѣ*; срп. *ззор*, *назор*, *обзор*, *позор*, *призор*, *прозор*, *узор*.

Намеће се питање – да ли апофонија као пратилачко средство у творби ових девербативних именица сведочи о извесној семантичкој специјализацији њиховог значења, или је она петрификован део глаголске флексије?

У старословенском језику се највећи број именичких изведеница које припадају овом творбеном типу одликовао апофонијом као пратећим елементом творбе, са промењеним ступњем коренског превоја у односу на коренски вокализам глагола. Коренска апофонија могла је сведочити о старини датог творбеног процеса, будући да се на старословенском нивоу могу пратити само трагови ове фонетске промене. Како се апофонија коренског вокала не јавља код свих изведеница овог творбеног типа, а присутна је и код изведеница са материјално израженим творбеним афиксима, о њој се не може говорити као о помоћном творбеном средству карактеристичном само за овај творбени тип.

Неки лингвисти полазе од тога да је однос коренских вокала код извесних глагола био носилац категорије претериталности, тако да је могао дати и поменуто резултативно значење. И. Грицкат сматра да је промена ступња апофоније одлика неких облика глаголског система. Именице су само преузеле оваква уобличења без јасних семантичких разлога (Грицкат 1981: 105). Белић тај облик тражи у аористу, повезујући резултативност значења са овим обликом (Белић 2000: 105).

На основу примера из наше грађе могли бисмо закључити да о некој доследно спроведеној семантичкој специјализацији, условљеној апофонијом коренског вокала, не може бити речи.

4. У напред наведеном прегледу, ми смо као чланове ове творбено-семантичке породице наводили и придеве (типа *ззоран*, *обзиран*, *прозиран*, *узоран*), не задржавајући се на тумачењу њиховог значења због тога што у значење мотивних речи они уносе само своју категоријалну семантику, те за праћење развоја значења глагола од кога су као исходишта потекли, не дају никакве нове податке.

V

Разматрање значењских односа који постоје унутар творбено-семантичке породице прасловенског глагола **zbrěti* на старословенском и савременом српском језичком нивоу дало је следеће резултате:

а. Значење примарног глагола **zbrěti* и његових префиксираних деривата било је полисемично, одликовало се *семантичким синкретизмом*¹⁰ тј. истовременим постојањем и значења визуелне перцепције и апстрактних значења везаних за менталне процесе и активности. Ова асоцијативно повезана значења, заснована на метафоричкој концептуализацији „гледати → знати” срећу се и данас, у савременим српским континуантима овог прасловенског глагола. Та врста семантичке еволуције, условљена, дакле, законитостима човековог мишљења (когниције), представља основни тип семантичке промене коју је овај глагол имао током своје историје.

б. Семантичка еволуција примарног (перцептивног) значења овог глагола била је условљена и културолошким факторима одређене друштвене

¹⁰ Овај термин користи О. Трубачов (1976: 164-166).

средине. Развој неких апстрактних значења (упор. нпр. апстрактна значења глагола *засрети* 'уплашити се; приговорити' и девербатива *ззор* 'урок; подозрење; ауторитет, достојанство') условљен је начином на који је друштвена заједница концептуализовала свет око себе. Због тога што је дошло до промене доминантног културолошког модела у ванјезичкој стварности, овако развијена значења данас су умногоме десемантизована и деетимологизована.

в. Изразита склоност ка префиксацији, потврђена и у старословенским и у савременим српским дериватима овог глагола, имала је велику улогу у развитку његовог значења. Она свој узрок има у примарном глаголском значењу радње која може бити у извесном правцу управљена, што је захтевало семантичку диференцијацију помоћу различитих просторних префикса. Упоредо са метафоричком концептуализацијом значења овог глагола, која је успоставила асоцијативну везу између његовог перцептивног и апстрактног значења, текла је еволуција значења и самих глаголских префикса, од примарних (пореклом предлошких) просторних, до временских и других апстрактних значења.

г. Као продуктиван творбени тип, и на старословенском и на српском језичком нивоу, јавља се онај представљен девербативним именичким изведеницама помоћу нултог суфикса, од префиксираних корелатива основног глагола. Резултативност, као основна одлика њихове семантике, проистекла из перфективног значења мотивног глагола, представља основни семантички помак у развитку примарног глаголског значења.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 2000:** Александар Белић, *Савремени српскохрватски језик*, други део: *Наука о грађењу речи*, Изабрана дела Александра Белића, том XIV, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Нови Сад: Будућност.
- Варбот 1984:** Жана Ж. Варбот, „О возможностях реконструкции этимологического гнезда на семантических основаниях”, *Этимология* 1984, Москва: Наука, 33-40.
- Варбот 1995:** Жана Ж. Варбот, „Морфо-семантическое поле лексемы в этимологическом словаре и возможности его реконструкции”, *Известия Академии наук, Серия литературы и языка*, 54/4, Москва, 60-65.
- Влајић-Поповић 2002:** Јасна Влајић Поповић, *Историјска семантика глагола ударања у српском језику (од етимологије до модела семасиолошког речника)*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 21.
- Грицкат 1966:** Ирена Грицкат, „Префиксација као средство граматичке (чисте) перфективизације”, *Јужнословенски филолог XXVII*, 185-223.
- Грицкат 1981:** Ирена Грицкат, „О именицама типа *налет* у српскохрватском језику”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 34/1, 101-134.

- Грковић-Мејдор 2007:** Јасмина Грковић-Мејдор, *Списи из историјске лингвистике*, Сремски Карловци–Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића.
- Кликовац 2003:** Duška Klikovac, „О метафорима у српском језику чији је изворни домен однос *sadržavanja*”, *Jezik – društvo – saznanje: Profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata*, Београд: Филолошки факултет, 215-238.
- Кликовац 2004:** Duška Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*, Београд: Библиотека XX век.
- Копечни 1981:** František Kopečný, *Základní všeslovenská slovní zásoba*, Прага: Academia.
- РМС 1967-1976:** *Речник српскохрватског књижевног језика*, 1-6, Нови Сад / Загреб: Матица српска / Матица хрватска.
- РСАНУ 1959-:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Скок 1971-1974:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I-IV, Загреб.
- СМ 2001:** *Словенска митологија: енциклопедијски речник*, С. М. Толстој, Ј. Раденковић [ред.], Београд: Чигоја штампа.
- СС 1994:** *Старославјанскиј словарь, по рукописям X-XI веков*, Москва: Рускиј јазык.
- Станишић 2006:** Вања Станишић, *Увод у индоевропску филологију*, Београд: Чигоја штампа.
- Толстој 1997:** Н. И. Толстой, *Славјанска лексикологија и семасиологија*, Избранне труде, том I, Москва: Јазыки русской культуры.
- Трубачов 1980:** О. Н. Трубачев, „Реконструкција слов и их значениј”, *Выпуски языкознания* 1980/3, 3-13.
- Хабургајев 1974:** Г. А. Хабургаев, *Старославјанскиј јазык*, Москва: Просвещение.
- Цветковић 2003:** Katarina Cvetković, „Метафоричка концептуализација: глаголи визуелне перцепције”, *Jezik – društvo – saznanje: Profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata*, Београд: Филолошки факултет, 197-213.

Snežana Bauk

DEVELOPMENT HISTORY OF THE MEANING OF PROTO-SLAVIC VERB *ZBRĚTI:
ITS FORMATIVE AND SEMANTIC CONTINUANTS IN OLD CHURCH SLAVONIC
AND SERBIAN LANGUAGE

S u m m a r y

Tracking the development history of the meaning of Proto-Slavic verb *zbrěti, from Old Church Slavonic to modern Serbian language level, has shown that the main type of its semantic change is based on a metaphoric conceptualization, which linked the meaning of visual perception to abstract meanings related to mental processes and activities. Some examples also imply that the semantic evolution of the primary (perceptive) meaning of this verb was conditioned by the culturological factors of the given social environment.

Садржај

Радоје Симић ПОСТОЈИ ЛИ ДВОСМЕРНА ЗАВИСНОСТ?	5
Божо Ћорић О ТВОРБЕНОЈ ХОМОНИМИЈИ.....	11
Милан Стакић ГЛАГОЛСКИ ВИД И ГЛАГОЛСКЕ ОСНОВЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	23
Душка Кликовац ПРИЛОГ КРИТИЧКОЈ АНАЛИЗИ КОНВЕРЗАЦИЈЕ: ДИСКУРС МОЋИ У ЛЕКАРСКОЈ ОРДИНАЦИЈИ.....	33
Вања Станишић ПИСМО КАО „ВИЗУЕЛНИ ГОВОР” И ПРОБЛЕМ ЊЕГОВОГ ДЕФИНИСАЊА.....	81
Вељко Брборић О КОМБИНОВАНИМ И УДВОЈЕНИМ ИНТЕРПУНКЦИЈСКИМ ЗНАЦИМА И ТЕРМИНИМА ПОМОЋУ КОЈИХ СЕ ОЗНАЧАВАЈУ	91
Драгана Вељковић Станковић МЕТАФОРЕ О НАСТАВИ, НАСТАВНИЦИМА И УЧЕЊУ МАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА	103
Рајна Драгићевић ПОТЕНЦИЈАЛНЕ РЕЧИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	119
Александар Милановић ДЕРИВАТОЛОШКА МЕТОДОЛОГИЈА У НОВИЈИМ МОНОГРАФИЈАМА О ЈЕЗИКУ ПИСАЦА ПРЕДВУКОВСКЕ ЕПОХЕ.....	127
Јелена Јовановић ПОЈАМ И ВРСТЕ АКЦЕПТАБИЛНОСТИ.....	137
Снежана Баук ИСТОРИЈА РАЗВИТКА ЗНАЧЕЊА ПРАСЛОВЕНСКОГ ГЛАГОЛА *zbrěti: ЊЕГОВИ ТВОРБЕНИ И СЕМАНТИЧКИ КОНТИНУАНТИ У СТАРОСЛОВЕНСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	149

